

V. Daugirdas, V. Baranauskienė, D. Burneika, E. Kriaučiūnas,
J. Mačiulytė, A. Pocius, G. Pociūtė–Sereikienė, G. Ribokas

NETOLYGIAUS REGIONINIO VYSTYMOSI PROBLEMA LIETUVOJE: SOCIO-EKONOMINIAI GEROVĖS ASPEKTAI

LIETUVOS SOCIALINIŲ TYRIMŲ CENTRAS

V. Daugirdas, V. Baranauskienė, D. Burneika, E. Kriaučiūnas,
J. Mačiulytė, A. Pocius, G. Pociūtė – Sereikienė, G. Ribokas

NETOLYGIAUS REGIONINIO VYSTYMO SI PROBLEMA LIETUVOJE: SOCIO-EKONOMINIAI GEROVĖS ASPEKTAI

Kolektyvinė monografija

Vilnius, 2019

Lietuvos socialinio tyrimų centro
Visuomenės geografijos ir demografijos institutas

NETOLYGAUS REGIONINIO VYSTYMO SI PROBLEMA LIETUVOJE: SOCIO-EKONOMINIAI GEROVĖS ASPEKTAI

Kolektyvinė monografija

Moksliniai redaktoriai:

dr. Vidmantas Daugirdas

dr. Donatas Burneika

Autoriai:

V. Daugirdas, V. Baranauskienė, D. Burneika, E. Kriaučiūnas, J. Mačiulytė, A. Pocius,
G. Pociūtė–Sereikienė, G. Ribokas

Aprobuota 2019 m. balandžio 23 d. LSTC mokslo tarybos posėdyje, protokolo Nr. MT-2.

Recenzentai:

Dr. Saulius Stanaitis (VDU)

Dr. Boguslavas Gruževskis (LSTC)

Dr. Daiva Skučienė (LSTC)

Monografija parengta remiantis Lietuvos socialinių tyrimų centro Visuomenės geografijos ir demografijos institute 2017-2018 metais vykdytos nacionalinės mokslo programos „Gerovės visuomenė“ mokslinių tyrimų projektą „Regioniniai gerovės skirtumai Lietuvoje“. Tyrimą finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. GER-005/2017).

© Vidmantas Daugirdas

© Viktorija Baranauskienė

© Donatas Burneika

© Edis Kriaučiūnas

© Jurgita Mačiulytė

© Arūnas Pocius

© Gintarė Pociūtė–Sereikienė

© Gintaras Ribokas

ISBN 978-9955-531-66-1

Dr. Vidmantui Daugirdui atminti

TURINYS

IVADAS	5
I dalis. SOCIO-EKONOMINĖS PLĖTROS REGIONINĖ DIFERENCIACIJA LIETUVOJE	7
1 skyrius. GEROVĖS SAMPRATA IR JOS MATAVIMŲ PROBLEMA <i>Vidmantas Daugirdas .....</i>	9
2 skyrius. REGIONŲ DARBO RINKOS IR SOCIALINĖS RAIDOS SKIRTUMAI <i>Arūnas Pocius .....</i>	18
3 skyrius. EKONOMINĖS GEROVĖS REGIONINIAI POKYČIAI IR JŲ ĮTAKA MIESTŲ SISTEMOS TRANSFORMACIJAI LIETUVOJE <i>Donatas Burneika .....</i>	39
4 skyrius. LIETUVOS SAVIVALDYBIŲ TERITORINĖS ATSKIRTIES KOMPLEKSINIS VERTINIMAS <i>Gintarė Pociūtė-Sereikienė, Viktorija Baranauskienė, Vidmantas Daugirdas .....</i>	53
II dalis. KAIMIŠKŲ REGIONŲ RAIDOS PROBLEMA	77
1 skyrius. LIETUVOS KAIMO VIETOVĖJŲ ERDVINĖS TRANSFORMACIJOS GYVENTOJŲ GEROVĖS KONTEKSTE <i>Edis Kriaučiūnas .....</i>	79
2 skyrius. AGRARINIŲ TERITORIJŲ NAUDOJIMO PROBLEMA LIETUVOS REGIONUOSE <i>Gintaras Ribokas .....</i>	100
3 skyrius. AGRARINĖS TERITORIJOS ŠIUOLAIKINĖJE LIETUVOJE <i>Jurgita Mačiulytė .....</i>	114
APIBENDRINIMAS IR DISKUSIJA	125
SUMMARY	128
LITERATŪRA	132

ĮVADAS

Šioje knygoje Lietuvos socialinių tyrimų centro mokslininkai nagrinėja pastaraisiais dešimtmečiais vykusią visuomenės transformacijos procesų regionines pasekmes ir jų poveikį šalies gyventojų gerovei. Pagrindinis knygos autorių tikslas yra prisidėti prie šalies regioninės raidos pažinimo akcentuojant tai, kad Lietuvos gyventojai, priklausomai nuo to, kur gyvena, turi skirtingas gyvenimo sąlygas ir galimybes, o tai prieštarauja pamatiniams demokratinės visuomenės principams. Neišvengiami procesai, pakeitę šalies ekonomikos struktūrą, negalėjo nepadaryti įtakos darbo rinkos teritorinei struktūrai, o šie pokyčiai negalėjo nesukelti migracijos reiškinių. Pastarieji labai stipriai pakeitė visą šalies demografinę erdvinę struktūrą, paskui kurią keitėsi ir infrastruktūros tinklai. Šie pokyčiai kuria skirtingas verslo ir darbo sąlygas skirtinguose regionuose, tuo pačiu ir skirtingas galimybes dirbti, užsidirbti, gauti išsilavinimą ir kitas viešas paslaugas skirtingų savivaldybių gyventojams.

Šio tyrimo autoriai siekė nustatyti vykusią transformacijų mastą ir jų pasekmes savivaldybių lygmenyje, nes būtent tai yra vietos, kur vyksta kasdienis žmonių gyvenimas. Tai teritorijos, kur žmonės gali rinktis darbo vietas nekeisdami gyvenamosios vietos ir neprarasdami ryšių su savo bendruomene ir kraštu. Deja, egzistuojanti statistika neleidžia sistemingai įvertinti gyvenimo kokybę ar gyvenimo gerovę apsprendžiančių veiksnių skirtumų, todėl autoriai analizavo tik dalį gyventojų gerovę iliustruojančių rodiklių, prienamų Lietuvos statistikos duomenų bazėse. Daugiausia dėmesio skirta su darbo rinka susijusiems rodikliams, taip pat nagrinėti ir kiti demografiniai bei socialiniai rodikliai. Atskiras dėmesys skiriamas kaimiškoms teritorijoms, kur neigiami socio-demografiniai procesai ypač ryškūs. Nauji kiekybiniai tyrimai savivaldybių lygiu autoriams nebuvo prieinami dėl neproporcingai didelės tokių tyrimų apimties ir kainos.¹

Monografiją sudaro Įvadas, dvi pagrindinės dalys, apibendrinimas, pasiūlymai viešajai politikai, santrauka anglų kalba ir literatūros sąrašas. 1-oje monografijos dalyje (autoriai V. Daugirdas, A. Pocius, D. Burneika, G. Pociūtė-Sereikienė, V. Baranauskienė) pateikiama gerovės samprata, nagrinėjama bendra Lietuvos visuomenės regioninės plėtros diferenciacija po Nepriklausomybės atkūrimo. Statistinių duomenų analizė leido identifikuoti kelių svarbiausių objektyviai gyventojų gerovei socio-demografinių rodiklių regioninę diferenciaciją. Deja, turimi duomenys ir tyrimo metu prieinami metodai neleidžia visapusiškai atskleisti objektyviosios (objektyviais rodikliais apibūdinamos) gyventojų gerovės skirtumų Lietuvos savivaldybėse, todėl autoriai koncentravosi į analizę tų prieinamų duomenų, kurie daugiausia susiję su gyventojų objektyvios gerovės skirtumais. Darbo

---

¹ Tyrime naudoti metodai ir darbo metodologijos aprašomi atskirai kiekviename autorių pateiktame skyriuje.

rinka, užimtumas, darbo užmokestis, socialinės išmokos, viešosios paslaugos, emigracija, gyventojų senėjimas, depopuliacija ir jų regioninės pasekmės buvo pagrindinės tyrimų temos.

1-oje monografijos dalyje pateikta Lietuvos regioninio vystymosi analizė savivaldybių lygiu atskleidė, kad su didžiausiomis vystymosi problemomis susiduria periferinės kaimiškos savivaldybės, todėl antroje dalyje pateikiamas detalesnis požiūris į būtent tokių teritorijų gyventojams aktualiausius objektyvios gerovės veiksnius. Nagrinėjami procesai, darantys didžiausią įtaką Lietuvos kaimiškų teritorijų gyventojų gyvenimo gerovės raidai. Kadangi žemės ūkis tradiciškai yra pagrindinis kaimo gyventojų pajamų, tuo pačiu ir ekonominės gerovės, šaltinis, daugiausia dėmesio skiriama būtent šios veiklos skirtumams Lietuvoje (autoriai G. Ribokas ir J. Mačiulytė). Autorius E. Kriaučiūnas analizavo, kaip besikeičiančiuose ūkio ir gerovės kontekstuose keitėsi kaimo gyvenviečių sistema, sukurta dar sovietmečiu.

Monografijos apibendrinimų skyriuje pateikiamos visų skyrių svarbiausios visų autorių išvalgos apie netolygų regioninių socio-ekonominių gerovės aspektų vystymąsi Lietuvoje. Pasiūlymų viešajai politikai skyriuje pateikiamos viešosios politikos priemonės ir rekomendacijos, skirtos didėjančiai teritorinei atskirčiai ir didėjantiems regioniniams gerovės skirtumams pristabdyti.

Visuose monografijos skyriuose analizuojami projekto metu gauti kiekybiniai duomenys ir tyrimo rezultatai, kurie buvo viešinami mokslinėse publikacijose, pristatomi mokslinių tarptautinių ir nacionalinių konferencijų metu, todėl skaitant monografiją gali susidaryti įspūdis, kad esama tyrimo medžiaga kartojasi, tačiau kiekvienas autorius kiekviename skyriuje į gautus analizuojamus aspektus žvelgia iš skirtingų perspektyvų.

Monografijos autoriai tikisi, kad ši monografija bus įdomi ir naudinga Lietuvos akademinėi bendruomenei, besidominčiai Lietuvos regioninio vystymo ypatumų klausimais, mokslininkams, studentams, politikos formuotojams, plačiai visuomenei, kuri susiduria su netolygaus regioninio vystymo problemomis.

Monografija parengta remiantis Lietuvos socialinių tyrimų centro Visuomenės geografijos ir demografijos institute 2017–2018 m. vykdytos nacionalinės mokslo programos „Gerovės visuomenė“ mokslinių tyrimų projektu „Regioniniai gerovės skirtumai Lietuvoje“. Tyrimą finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. GER-005/2017). Autoriai dėkoja už pagalbą Lietuvos socialinių tyrimų centro Visuomenės geografijos ir demografijos instituto doktorantei, jaunesniajai mokslo darbuotojai Viktorijai Baranauskienei.

Monografija skiriama vykdyto projekto „Regioniniai gerovės skirtumai Lietuvoje“ vadovui ir šios monografijos redaktoriui, autoriui ir ilgamečiam Lietuvos socialinių tyrimų centro Visuomenės geografijos ir demografijos instituto kolegai ir mokslininkui dr. Vidmantui Daugirdui atminti.

I dalis

**SOCIO-EKONOMINĒS PLĒTROS
REGIONINĒ DIFERENCIACIJA
LIETUVOJE**

1 skyrius. GEROVĖS SAMPRATA IR JOS MATAVIMŲ PROBLEMA

Vidmantas Daugirdas

Visa knyga skirta gerovės regioniniams skirtumams Lietuvoje atskleisti, todėl čia tik trumpai ir bendrais bruožais aptariama pati gerovės samprata, jos įvairovė, stengiantis paryškinti kiek tos sampratos gali sietis su gerovės teritoriniais ar regioniniais skirtumais ir praversti bandant juos įvertinti. Į daugelį, kad ir svarbių, bet specifinių gerovės sampratos aspektų šį kartą nebus gilinamasi, nes jie yra mažai aktualūs šiam konkrečiam tyrimui, kurio tikslas – atskleisti gerovės ir jai darančių veiksnių regioninius skirtumus Lietuvoje. Pažymėsime, kad mokslo darbuose, tyrimuose gerovės aspektams jau skirta nemažai dėmesio tiek Lietuvoje, tiek užsienyje. Juos paliesime tik tiek, kiek tai gali būti susiję su gerovės teritorine dimensija.

Gerovės sampratose ir joms artimuose terminuose teritorinė dimensija dažniausiai nefiksuoja jama. Ji išryškėja tik kalbant apie būtinųjų poreikių sritį, galimybes patenkinti poreikius. Būtinieji poreikiai iš esmės yra vienodi visiems žmonėms, nepriklausomai nuo to, kur žmonės gyvena, tačiau S. McCall rekomenduoja gilintis į gerovės teritorinius skirtumus, siekiant palyginti atskirus regionus ar visuomenes (McCall, 2005).

Gyvenimo kokybė. Pasaulio sveikatos organizacijos Gyvenimo kokybės grupė pateikia tokį gyvenimo kokybės apibrėžimą – „gyvenimo kokybė yra individo suvokiama pozicija savo gyvenimo atžvilgiu tų kultūros ir vertybių sistemų kontekste, kuriose jis / ji gyvena ir siekia savo tikslų“ (Glossary of..., 2004). Šioje apibrėžtyje galima apčiuopti užuominą apie teritorinių gyvenimo kokybės skirtumų egzistavimą, nes netiesiogiai kalbama ir apie gyvenamosios vietos kontekstą.

B. Gruževskis ir U. L. Orlova teigia, kad „gyvenimo kokybė“ yra laikoma platesniu terminu nei „gerovė“ (angl. *welfare*) (Gruževskis, Orlova, 2012). Jai apibrėžti yra daug paralelinių, susijusių, papildančių ar patikslinančių sąvokų, todėl vieno apibrėžimo nėra. Dažniausiai tiek lietuvių, tiek anglų kalboje gyvenimo kokybė tapatinama su keliais ne visiškai sinonimiškais terminais (Gruževskis, Orlova, 2012):

- su laime, emociškai išgyvenamu pasitenkinimu (angl. *happiness*);
- su gerove, visišku ir nuolatiniu pasitenkinimu gyvenimo visuma (angl. *life quality*);
- su gerove, kaip materialiai aprūpintu gyvenimu (angl. *welfare*);
- su visa apimančia gerove (angl. *well-being*).

Gyvenimo kokybės tyrimai Lietuvoje yra įvairialypiai ir aktyviai plėtojami, ypač kai kuriose gyvenimo kokybės srityse: sveikatos, ekonomikos, gerontologijos, urbanistikos, sociologijos, viešojo

administravimo, nedarbo ir užimtumo. Apibendrinami atliktus tyrimus B. Gruževskis ir U. L. Orlova teigia, kad „gyvenimo kokybė gali būti įvertinta pagal fizinę ir emocinę savijautą, taip pat pagal materialinę ir socialinę gerovę, (...) grindžiama objektyviais faktais, taip pat ir pagal individo subjektyvų suvokimą“ (Gruževskis, Orlova, 2012, p. 12). Šių autorių nuomone, geriausias gyvenimo kokybę atitinkantis lietuviškas terminas yra „gyvenimo pilnatvė“ (Butvilas, Kriščiūnas ir kt., 2010).

Objektyvi gyvenimo kokybė matuojama kiekybiniais (statistiniais, ekonominiais) rodikliais, siekiant palyginamumo tarp valstybių ir įvairių teritorijų. Taip pat siekiama užfiksuoti gyvenimo kokybės dinamiką bėgant laikui. **Subjektyvi gyvenimo kokybė** parodo, kaip objektyvias sąlygas vertina ir jose jaučiasi individas, kaip savo padėtį vertina pats gyventojas – tai būseną, kai jaučiamas visiškas ir nuolatinis pasitenkinimas gyvenimo visuma (Gataūlinas, 2010; Merkys, Brazienė, Kondrotaitė, 2008). A. Telešienė vartoja terminą **asmeninė ir socialinė subjektyvi gerovė** (Telešienė, 2015). Šiai nustatyti naudojamos apklausos, kur gyventojų dažniausiai klausiama apie laimės jausmą, pasitenkinimą gyvenimu.

Tiek objektyvi, tiek ir subjektyvi gyvenimo kokybė Lietuvoje imta aktyviai tirti ir analizuoti teoriniu bei empiriniu aspektais daugiau kaip prieš dešimtmetį (Janušauskaitė, 2008; Merkys, Brazienė, Kondrotaitė, 2008; Gataūlinas, 2010, 2012; Degutis, Urbonavičius, Gaižutis, 2010; Daukantaitė, Žukauskienė, 2011; Starkauskienė, 2011; Gruževskis, Orlova, 2012; Servetkienė, 2012; Gataūlinas, Zabarauskaitė, 2013, 2014; Degutis, Urbonavičius, 2013; Kisieliauskas, Pukelienė, 2013; Telešienė, 2015). Dėmesys skiriamas ir atskiroms gyventojų grupėms (Šilinskas, Žukauskienė, 2004; Skučienė, 2012; Žukauskienė, Žukauskas, 2013).

Gerovės samprata taip pat labai plati ir įvairiai traktuojama. Dažnai ji tiesiog siejama su materialine gerove, aprūpintu gyvenimu, visa ko turėjimu (Gerovė, 2018), klestėjimu, visa apimančia gerove (angl. *prosperity*, terminas artimas *well-being*) (The Legatum..., 2018). Gerovė remiasi kultūrinėmis, socialinėmis, ideologinėmis ir kt. vertybėmis, jų hierarchija, supratimu, kodėl jos turi būti siejamos su gerove. Kiekvienas individas turi savo vertybių visumą ir supratimą. Daugelis „savaimių“ reiškinių, kuriuos žmonės suvokia kaip įprastus, dažniausiai nėra suvokiami kaip gerovė. Tai pasakytina ir apie gamtines geografines sąlygas, kai kurias gyvenamosios aplinkos savybes (pvz., rami kaimiška aplinka, gražus kraštovaizdis ir kt.). Todėl kartais teigiama, kad „švelnus, palankus žmogui klimatas, kuris priklauso nuo geografinių sąlygų, neįeina į gerovės turinį“, nes jis susiklosto savaime, be valstybės įsikišimo. Esą tik tada, kai valstybė pertvarko aplinką, paversdama ją palankesnę gyventi, tai gali būti siejama su gerove (Plėšnys, 2014, 138). Tai požiūrio klausimas.

Vienu pirmųjų ir plačiai žinomų žmogaus gyvenimo kokybės ir gerovės modelių tapo amerikiečių psichologo A. H. Maslow (1908–1970) pateikta vadinamoji Maslow piramidė (angl. *Maslow's hierarchy of needs*), kuri remiasi individualių poreikių patenkinimo hierarchine paradigma (Maslow, 1943). Ypač svarbiais laikomi baziniai fiziologiniai ir saugumo poreikiai. Daroma prielaida, kad nepatenkinus elementarių fiziologinių poreikių, individui aukštesni poreikiai nėra svarbūs. Patenkinus savo (ir šeimos) bazinius poreikius galima siekti socialinių ir savigarbos / pagarbos poreikių patenkinimo. Piramidės viršūnėje yra savirealizacijos siekis.

Gerovės sampratą papildo ir jos įprastinį turinį atskleidžia siauresnės *socialinės gerovės* ir *socialinės lygybės* sąvokos. Jos apima integraciją, gyvenimo sąlygų lygybės siekį (Guogis, 2011). Šiuo atveju galima kalbėti ir apie teritorinę gyvenimo sąlygų lygybę ir jos užtikrinimą. Vadovaujantis paternalistiniu paskirstomosios gerovės principu, „*norint sukurti pakenčiamas ir orias gyvenimo sąlygas visiems, reikia valstybės įsikišimo perskirstant gėrybes*“ (Plėšnys, 2014, 142). Valstybė turi sukurti vienodas sąlygas visiems naudotis gėrybėmis, tenkinti poreikius (socialinės rūpybos, sveikatos apsaugos, švietimo, transporto ir kt.). Vartojamas ir neutralus *gyvenimo lygio* terminas, atvirkščia socialinei lygybei *socialinės nelygybės* sąvoka, dažniausiai siejama su pajamų nelygybe, *skurdo problema*.

Ši tema Lietuvoje itin plačiai tyrinėjama įvairiais aspektais, išsiskiria mokslo publikacijų gausa (Blažienė, 1997a–b; Šileika, 1997; Šileika, Blažienė, 2000a–b; Šileika, Zabarauskaitė, 2006, 2009; Šileika, Tamašauskienė, Zaleskis, 2009; Zabarauskaitė, Blažienė, 2012; Zabarauskaitė, Gruževskis, 2015; Rakauskienė, Strunz, 2016; Diržytė, Rakauskienė, Servetkienė, 2016, 2017; Rakauskienė, Volodzkienė, 2017a–b; Rakauskienė, Puškorius, ir kt., 2017; Dunajėvas, Lazutka, ir kt., 2017), skiriama dėmesio lyginamajai analizei ir regioniniams skirtumams, jų priežastims Lietuvoje (Blažienė, 1997a; Kabaila, 1999a–b; Zabarauskaitė, 2004, 2005, 2007; Verkulevičiūtė, 2009; Šabanovas, 2016). Svarus indėlis priklauso sociologams A. Šileikai, R. Zabarauskaitei, I. Blažienei, O. G. Rakauskienei ir kt.

Gerovės, socialinės gerovės modelis siejamas su gerovės sampratos ypatybėmis. Europoje bendro gerovės modelio nėra, egzistuoja keli gana skirtingi (Guogis, 2011, 2014; Plėšnys, 2014):

- anglosaksų liberalus, liberalus marginalinis, libertarinis, procedūrinis, likutinis (JK, Airija); pastebima slinkties jo link tendencija;
- korporatyvinis konservatyvus (Prancūzija, Vokietija, Austrija, Beniliuksas);
- korporatyvinis klientistinis (Viduržemio jūros šalys, Rytų Europa);
- Šiaurės Europos universalus socialdemokratinis, paternalistinis paskirstomasis (Skandināvija, Suomija).

Galimi ir įvairūs mišrūs variantai. Vienas tokių – krikščioniškas demokratinis (Austrija, Vokietija, Prancūzija, Italija, Ispanija) (Plėšnys, 2014). Lietuvai, kaip ir kitoms Vidurio ar Rytų Europos valstybėms, taip pat gali būti priskirtas mišrus gerovės modelis. Tačiau Lietuvoje jis stipriai pasilinkęs liberalaus modelio link, todėl mažėja socialinis teisingumas (Guogis, 2011, 2014; Guogis, Gruževskis, 2010). Šie modeliai teritorinės dimensijos neatskleidžia.

Lietuvos gerovės modelio ir jo palyginimo su kitomis šalimis temą labiausiai plėtojo A. Guogis ir kiti tyrėjai (Guogis, 2000, 2007, 2011, 2012a–b, 2014; Guogis, Bernotas, 2008, 2014; Guogis, Gruževskis, 2010; Aidukaitė, Bogdanova, Guogis, 2012; Aidukaitė, Moskvinė, Skučienė, 2016; Plėšnys, 2014 ir kt.).

Gerovės modelis nulemia *gerovės visuomenės / valstybės* tipą, nors dažniausiai šie terminai vartojami kaip sinonimai. Europoje gerovės valstybė dažniausiai siejama su paternalistiniu paskirstomuoju gerovės modeliu, kai visų gerove rūpintis, tikslingai jos siekti turi valstybė (Plėšnys, 2014). Lietuvoje gerovės valstybės formavimosi procesas vertinamas prieštarai (Guogis, 2011, 2014; Šileika, Paškevičiūtė, 2013). Teigiama, kad jis pernelyg nukrypo liberalios marginalinės valstybės tipo link.

Visuotinės gerovės valstybė (angl. *welfare state*) – visuomenės ir valstybės tipas, visuomenės raidos stadija, kurioje spartus gamybos vystymasis neatskiriama susijęs su paslaugų sferos plėtoje, visiems prieinamų socialinių programų įgyvendinimu. Valstybė rūpinasi savo gyventojų gerove, teisingai paskirsto nacionalines pajamas, remia socialinių poreikių tenkinimo, sveikatos apsaugos, švietimo ir kitas sistemas. Tam įtakos turėjo anglų ekonomisto D. Keynes (1883–1946) idėjos apie valstybės kišimosi į laisvos rinkos ekonomiką būtinumą. Tokia nuostata labai greitai išpopuliarėjo daugelyje Vakarų šalių, ypač Skandinavijoje, Vokietijoje. Ją daugiausia palaikė socialdemokratinės pakraipos politinės jėgos, visuotinės gerovės valstybę vadinusios demokratinio socializmo teorija. Šio tipo valstybė dar vadinama ir **institucine gerovės valstybe** (angl. *institutional welfare state*), nes valstybės institucijos prisiima atsakomybę už kiekvieno individo gerovę. Aukštas pragyvenimo lygis turi būti garantuotas visiems. Tokią socialinio teisingumo valstybę po Antrojo pasaulinio karo pirmiausia mėginta kurti Didžiojoje Britanijoje (Beveridge'o planas), tačiau įgyvendino ir tapo geriausiai žinoma Švedija. Švedų ekonomistas G. Myrdal (1898–1987) taip apibūdino visuotinės gerovės valstybės esmę: „per paskutiniuosius penkiasdešimt metų visos turtingos Vakarų valstybės tapo demokratinėmis visuotinės gerovės valstybėmis ir tuo pačiu prisiėmė išipareigojimus daugelyje ekonominio vystymosi sričių, kaip antai visuotinis užimtumas, lygios galimybės, socialinis aprūpinimas, medicininis aptarnavimas ir išsilavinimas skirtingo tikėjimo ir visuomeninės padėties žmonėms“ (Myrdal, 1958, 1960).

Institucinės gerovės valstybės kritikai (daugiausia konservatoriai ir liberalai) teigė, kad visuotinė gerovė nėra iki galo demokratiška, didelė socialinė parama stabdo visuomenės raidą, padaro individą priklausomą nuo valstybės, slopina asmeninę iniciatyvą. Valstybė nepajėgi pasirūpinti visais, stengiasi tenkinti socialines reikmes ne pagal realias galimybes. Skeptiškai pradėti vertinti net visuotinės gerovės „idealo“ – Švedijos – pasiekimai. Taip išsirutuliojo **likutinės gerovės valstybės** tipas (angl. *residual, marginal welfare state*). Jo esmė yra ta, kad dauguma gyventojų turi patys pasirūpinti savo gerove, o valstybė įsikiša tik tada, kai neveikia gerovės kilimo mechanizmai, padedama tik tiems, kurie patys nesugeba sau padėti. Individualia gerove patys gali pasirūpinti du trečdaliai gyventojų. Norint, kad du trečdaliai gyventų gerai, visuomenėje turi būti ir trečdalis atstumtųjų: kam visaip rūpintis tais, kurie patys savimi nenori rūpintis.

Lietuvoje gerovės valstybės formavimo problemas, palyginamąją analizę su kitomis šalimis labiausiai plėtojo J. Aidukaitė, A. Guogis ir kt. autoriai (Aidukaitė, 2004, 2009; Aidukaitė, Bogdanova, Guogis, 2012; Guogis, Gruževskis, 2010).

1. GEROVĖS MATAVIMO PROBLEMA

Gerovė dažniausiai siejama su materialinių gyvenimo sąlygų ir pajamų lygio ar pasiskirstymo (Gini koeficientas), sveikatos, amžiaus trukmės, švietimo ir išsilavinimo, saugumo, gyvenamosios aplinkos ir kitais rodikliais. Dalis tokių rodiklių analizuojami ir šioje monografijoje. Tačiau jie yra daliniai ir gerovės visumos iki galo neatspindi. Geriau naudoti santykinius ir kompleksinius, o ne absoliučius rodiklius, nors jų taikymas valstybės regioniniams skirtumams nustatyti ir yra sudėtingas arba neįmanomas.

Gerovę bandoma suvesti į vieną kompleksiškesnę rodiklį. Bene dažniausiai su gerove siejamas vidutinis pragyvenimo lygis, kurį apytikriai galima išreikšti BVP, tenkančiu vienam gyventojui.

Tai akcentavo libertarizmo teoretikas, ekonomistas L. H. E von Mises (1881–1973) savo knygoje „Ekonominė politika“ (1979) (Mises, 2006). Toks vieno rodiklio arba BVP, tenkančio vienam gyventojui, sureikšminimas dažnai susilaukia kritikos, nes jis pernelyg bendras, neparodo tikrojo pragyvenimo lygio.

Kitas žinomas kompleksinis gerovės rodiklis, geriau atspindintis gyventojų socialinę būklę, yra Nobelio premijos laureato A. K. Seno parengtas Žmogaus socialinės raidos indeksas (angl. *human development index*, HDI), nuo 1990 m. naudojamas Jungtinių Tautų vystymo programoje, pateikiant kasmetinę ataskaitą apie Žmogaus socialinę raidą pasaulio valstybėse. Tačiau šis indeksas, apimantis gyvenimo trukmę, raštingumo, išsilavinimo lygį ir BVP, tenkantį vienam gyventojui, neatspindi kai kurių svarbių gyvenimo kokybės dedamųjų dalių, pavyzdžiui, užimtumo (Gruževskis, Orlova, 2012). Be to, jis neskaičiuojamas regionams ar atskiriems teritorijos administraciniais vienetams.

Panašų gerovės indeksą (angl. *prosperity index*), apimantį kiek daugiau rodiklių, skaičiuoja ir Londono Legatum institutas (The Legatum..., 2018). Kasmet pasaulio šalims apskaičiuojamam indeksui naudojami 8 rodikliai: ekonomikos kokybė (išvystymas), verslo aplinka (sąlygos verslui), valstybės valdymas, asmeninė laisvė, socialinis kapitalas, saugumas, išsilavinimo lygis, sveikatos sistema, gamtinės aplinkos kokybė. Toks indeksas Lietuvos gerovės regioniniams skirtumams įvertinti netinka.

Nors ir vertinamas, atrodo, priešingas gerovei reiškiny, bet jis leidžia įvertinti ir gerovę – tai skurdo lygis (angl. *Poverty level*), kurį 1984 m. pasiūlė apskaičiuoti J. Foster, J. Greer ir E. Thorbecke (Foster, Greer, Thorbecke, 1984, 2010). Tai gyventojų, esančių žemiau skurdo ribos, dalis. Jų pajamos (vartojimo išlaidos) yra mažesnės už tam tikru metodu apskaičiuotą skurdo ribą (Vainienė, 2018). Skaičiuojamas absoliutus, santykinis ar subjektyvus skurdas. Kiekviena šalis skurdo lygį nustato pagal savo metodiką, jis priklauso nuo nacionalinių gyvenimo lygio standartų. Lietuvoje skurdo lygis apskaičiuojamas remiantis santykinę skurdo riba, nustatoma kaip 60 proc. vidutinių ekvivalentinių vartojimo išlaidų. Valstybė nustato statistinį rodiklį, apskaičiuojamą kaip vieno asmens piniginių pajamų suma, kuri turėtų garantuoti minimalų socialiai priimtina poreikių patenkinimo lygį. Tokį rodiklį galima apskaičiuoti ne tik visai šaliai, kas yra daroma kasmet (Skurdas ir..., 2018), bet ir atskiriems teritorijos administraciniais vienetams, todėl ši perspektyva papildytų gerovės regioninių skirtumų nustatymą.

Laimės indeksas (angl. *Happiness Index*) yra vienas naujausių kompleksinių rodiklių, pradėtas naudoti JTO siūlymu nuo 2012 m., kai pasirodė pirmasis „Pasaulinis pranešimas apie laimę“ (Helliwell, Layard, Sachs, 2018). Indeksas apima 6 rodiklius: BVP vienam gyventojui, socialinė parama, tikėtina amžiaus trukmė, piliečių laisvė, dosnumas, požiūris į korupciją. Tai alternatyva keliems kitiems indeksams: bendrosios nacionalinės gerovės (2005), subalansuotos visuomenės (2008), OECD geresnio gyvenimo (2011), socialinės pažangos (2013). Apskaičiuoti laimės indeksą įkvėpė 1972 m. Butano karaliaus Jigme Singye Wangchuck pasiūlyta gyvenimo kokybę parodančio bendrojo nacionalinės laimės indekso (angl. *Gross National Happiness*) samprata. Šis, į moralines ir psichologines vertybes atsižvelgiantis indeksas, turėjo pakeisti BVP skaičiavimą.² Regioniniame lygmenyje tokį indeksą

² Butanas yra pirmoji ir kol kas vienintelė pasaulio šalis, kuri 2012 m. oficialiai įteisino bendrąją nacionalinę laimę kaip pagrindinį gerovės ir vystymosi rodiklį.

apskaičiuoti sudėtinga, todėl subjektyvų laimės suvokimą galima nustatyti ir apklausiant gyventojus, užduodant jiems klausimą – „ar esate laimingas?“

2. REGIONINIAI GEROVĖS RODIKLIAI

Regioninio vystymosi netolygumo problema mokslinėje literatūroje yra aktyviai diskutuojama nuo XX a. vidurio, o gyvenimo kokybės erdvinio nelygumo problema yra viena svarbiausių gerovės geografijos temų. Regioniniai išsivystymo skirtumai ir jų mažinimas yra viena svarbiausių ES politikos sričių. Regioninius gerovės skirtumus analizuoja ir kitos tarptautinės organizacijos (OECD, 2018). Mūsų atveju pagrindinė problema yra ta, kad visi šie matavimai vyksta aukštesniu teritoriniu lygmeniu nei savivaldybės, todėl prieinamų duomenų spektras yra nepalyginamai didesnis. Tačiau tai dažnai yra dideli regionai, kurių viduje gyvenimo skirtumai yra didesni nei išorėje. Šiame tyrime buvo siekta įvertinti gyvenimo gerovės skirtumus visų pirma būtent tarp savivaldybių, nes tai yra tos vietos, kur dauguma gyventojų dirba ir gyvena kasdienį gyvenimą. Šiuo atveju neišvengiamai nukenčia analizės gylis ir įvairovė, nes galima nagrinėti tik kelis, tiesiogiai ir netiesiogiai gyvenimo gerovę atspindinčius statistinius rodiklius.

Lietuvoje kasmet įvairios institucijos pristato savivaldybių reitingus. Reitinguose taip pat siekiama taikyti kompleksinį požiūrį ir įtraukti į vertinimą skirtingus rodiklius. Priklausomai nuo reitingus pristatančios institucijos propaguojamų vertybių, požiūrio į tyrimo temą, akivaizdžiai matome tyrimo akcentus, kurie iliustruojami rodiklių pasirinkimu. Nuo 2007 m. savivaldybių vertinimus pagal 22, daugiausia socialinius, rodiklius ir „Savivaldybių reitingus“ sudaro savaitraštis „Veidas“ (Lietuvos savivaldybių..., 2017). Pagrindinis klausimas, keliamas tyrimo metu „Kur geriausia gyventi?“ Taip galima susidaryti vaizdą, kuriose Lietuvos savivaldybėse gyvenimas kokybiškiausias, kuriose – mažiau kokybiškas. Lietuvos laisvosios rinkos institutas nuo 2011 m. pristato „Lietuvos savivaldybių indeksą“ (Lietuvos savivaldybių..., 2018). Šis tyrimas akcentuoja ekonomikos dedamąją, tad remiantis tyrimo rezultatais nustatomas žmogaus ekonominės laisvės užtikrinimas savivaldybėse. 2016 m. Lietuvos Finansų ministerijoje apskaičiuotas „mažųjų teritorijų³ gyvenimo kokybės indeksas“ (Viršilienė, Sereičikas, Maniokas, 2016). Šis indeksas kompleksinis, apima 38 materialines gyvenimo sąlygas, sveikatos apsaugos, švietimo, viešosios infrastruktūros, gyvenamosios aplinkos kokybės, saugumo ir kitus rodiklius. Tačiau šio indekso paskirtis buvo įvertinti ES investicijų poveikį gyvenimo kokybei Lietuvoje, o jos pokyčiai apėmė tik laikotarpį nuo 2007 iki 2014 m. Nustatyta, kad ES investicijų ir gyvenimo kokybės pokyčių ryšys yra silpnas.

Naujausias kompleksinis „Savivaldybių gerovės indeksas“ parengtas 2018 m. Vilniaus politikos analizės instituto tyrėjų (Savivaldybių gerovės..., 2018). Jis apima demografinius, socialinius, ekonominius rodiklius, kuriais remiantis apskaičiuoti 5 subindeksai (socialinio ir fizinio saugumo, gyvybingos ekonomikos, kokybiško švietimo, demografijos) ir sudarytas savivaldybių reitingas.

Rodiklių parinkimas gerovei įvertinti yra gana subjektyvus procesas, artimai susijęs su tyrimo tikslu, objektu, tyrėjų požiūriu į analizuojamą reiškinių. Taip pat tyrimo „platumą“ apriboja duomenų

---

³ „Mažosiomis teritorijomis“ čia kažkodėl vadinamos savivaldybės.

trūkumas ar neprieinamumas, ypač kai siekiama analizę atlikti naudojant teritorijos administracinių vienetų, savivaldybių lygmens duomenis. Šiame tyrime gerovės regioniniams skirtumams nustatyti, be kitų įprastų rodiklių, mes nauduosime originalų, mūsų sudarytą kompleksinį Teritorinės atskirties indeksą. Jo samprata ir sudarymo metodika plačiau aprašyta G. Pociūtės-Sereikienės ir bendraautorų skyriuje.

LITERATŪRA

- Aidukaitė J. (2004). *The Emergence of the Post-Socialist Welfare State. The Case of the Baltic States: Estonia, Latvia and Lithuania*. Stockholm.
- Aidukaitė J. (2009). Old Welfare State Theories and new Welfare Regimes in Eastern Europe: challenges or implications, *Journal of Communist and Post-communist Studies*, 42 (1).
- Aidukaitė J., Bogdanova N., Guogis A. (2012). *Gerovės valstybės kūrimas Lietuvoje: mitas ar realybė?* [Monografija], Vilnius: Spaudmeta, 412 p.
- Aidukaitė J., Moskvina J., Skučienė D. (2016). Lithuanian welfare system in times of recent crisis, In: Schubert, K., Paloma de Villota, P. de, Johanna Kuhlmann, J. (eds.). *Challenges to European Welfare Systems*. Springer, p. 419–441.
- Blažienė I. (1997a). Differentiation of Population Income, *Lithuanian Economic Reforms: Practice and Perspectives*. Vilnius: Margi raštai, p. 243–248.
- Blažienė I. (1997b). Lietuvos gyventojų pajamų nelygybės vertinimas, *Verslas, vadyba ir studijos '96*. Vilnius: Technika, p.38–43.
- Butvilas D., Kriščiūnas A., Endzinienė M., Jurkevičienė G., Švedaitė-Sakalauskė B. (2010). Jaunų žmonių, sergančių epilepsija, gyvenimo pilnatvė, *Neurologijos seminarai* (a), 14 (44), 86–92.
- Daukantaitė D., Žukauskienė R. (2011). Optimism and Subjective Wellbeing: Affectivity Plays a Secondary Role in the Relationship Between Optimism and Global Life Satisfaction in the Middle Aged Women. Longitudinal and Cross Cultural Findings, *Journal of Happiness Studies*, 13 (1), p. 1–16.
- Degutis M., Urbonavičius S. (2013). Determinants of Subjective Wellbeing in Lithuania, *Engineering Economics*, 24 (2), p. 111–118.
- Degutis M., Urbonavičius S., Gaižutis A. (2010). Relation between Life Satisfaction and GDP in the European Union, *Ekonomika*. Vilnius, 89 (1), p. 9–21.
- Diržytė A., Rakauskienė O. G., Servetkienė V. (2017). Evaluation of resilience impact on socio-economic inequality, *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 4 (4), p. 489–501. Prieiga per internetą: http://jssidoi.org/jesi/uploads/articles/16/Dirzyte_Evaluation_of_resilience_impact_on_socioeconomic_inequality.pdf (žiūrėta: 2018–12–16).
- Diržytė A., Rakauskienė O. G., Servetkienė V. (2016). Household income and satisfaction with life: cognitive – emotional impact paradox, *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 4 (2), p. 198–210. Prieiga per internetą: http://jssidoi.org/jesi/uploads/articles/14/Dirzyte_Household_income_and_satisfaction_with_life_cognitive_emotional_impact_paradox.pdf (žiūrėta: 2018-12-16).
- Dunajevs E., Lazutka R. ir kt. (2017). *Pajamų pasiskirstymo veiksniai: darbas, kapitalas ir gerovės valstybė*. [Mokslo studija]. Vilnius. 234 p.
- Foster J. E., Greer J., Thorbecke E. (1984). A Class of Decomposable Poverty Measures, *Econometrica*, 52 (3), p. 761–766.
- Foster J. E., Greer J., Thorbecke E. (2010). The Foster–Greer–Thorbecke (FGT) poverty measures: 25 years later, *J Econ Inequal*, 8, 491–524.
- Gataūlinas A., Zabarauskaitė R. (2013). ES šalių subjektyvioji gerovė ekonominio išsivystymo ir socialinės politikos kontekste, *Verslas: Teorija ir praktika*. Vilnius, 14 (1-2), p. 147–156.
- Gataūlinas A., Zabarauskaitė R. (2014). Subjektyviosios gerovės sąveika su darbine veikla ir išsilavinimu ES šalyse, *Verslas: Teorija ir praktika*. Vilnius, 15 (4).
- Gataūlinas A. (2010). The concept of subjective well-being and its application for the analysis of EU countries, *Filosofija. Sociologija*. Vilnius, 21 (2), p. 92–100.

- Gataūlinas A. (2012). Subjektyviosios gerovės sąvokos struktūros taikymo empiriniuose tyrimuose rezultatų nuoseklumas, *Filosofija. Sociologija*, Vilnius, 23 (4), p. 246–255.
- Gerovė. (2018). *Žodynas.lt*. Prieiga per internetą: <https://www.zodynas.lt/terminu-zodynas/G/gerove> (žiūrėta: 2018–12–02).
- Glossary of Terms for Community Health Care and Services for Older Persons. (2004). *WHO Centre for Health Development Ageing and Health Technical Report*, 5. Prieiga per internetą: http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/68896/WHO_WKC_Tech.Ser.04.2.pdf?sequence=1 (žiūrėta: 2018–02–02).
- Gruževskis B., Orlova U. L. (2012). Sąvokos „gyvenimo kokybė“ raidos tendencijos, *Socialinis darbas*, Vilnius, 11 (1), p. 7–18.
- Guogis A. (2000). *Socialinės politikos modeliai* [Monografija], Vilnius: Eugrimas, 80 p.
- Guogis A. (2007). Why Lithuanian Model of Social Welfare Provision Does Not Resemble the Nordic One?, *Caiete sociologice*, Cluj–Napoca, 5, p. 35–45.
- Guogis A. (2011). Pažangaus gerovės normatyvinio modelio paieškos Europos ir Lietuvos kontekste, *Filosofija. Sociologija*, Vilnius, 22 (4), p. 365–372.
- Guogis A. (2012a). Gerovės valstybių modelių tipologizavimo problemos, *Mokslas ir technika*, Vilnius, 1 (631), p. 28–29.
- Guogis A. (2012b). Palyginamoji gerovės modelių ir socialinio administravimo analizė, *Tiltai: socialiniai mokslai*, Klaipėda, 1 (58), p. 31–42.
- Guogis A. (2014). Kai kurie socialiniai-politiniai gerovės valstybių kūrimo Europoje ir Lietuvoje aspektai, *Filosofija. Sociologija*, Vilnius, 25 (2), p. 71–79.
- Guogis A., Bernotas D. (2008). Lithuanian Social Policy model: Why Does it not Resemble the Swedish One?, *Facta Universitatis. Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, Niš, 1 (7), p. 13–23.
- Guogis A., Bernotas D. (2014). On the Part of Western Discoveries in Research of Welfare State Models, *Socialinis darbas: patirtis ir metodai*, Vilnius, 14 (2), p. 9–22.
- Guogis A., Gruževskis B. (2010). Ar reikia kitokio Lietuvos visuomenės socialinės raidos modelio?, *Socialinių mokslų studijos*. Vilnius: MRU, 3 (7), p. 19–35.
- Helliwell J., Layard R., Sachs J. (2018). *World Happiness Report. 2018*. New York: Sustainable Development Solutions Network. Prieiga per internetą: <http://worldhappiness.report/ed/2018/> (žiūrėta: 2018–12–08).
- Janušauskaitė G. (2008). Gyvenimo kokybės tyrimai: problemos ir galimybės, *Filosofija. Sociologija*, Vilnius, 19 (4), p. 34–44.
- Kabaila A. (1999a). Regioninė šalies diferenciacija darbo užmokesčio požiūriu, *Lietuvos statistikos darbai*. Vilnius, 1 (37), p. 25–31.
- Kabaila A. (1999b). Regionų socialinio–ekonominio lygio skirtumai, *Lietuvos ekonomikos apžvalga*. Vilnius, 2, p. 91–94.
- Kisieliauskas J., Pukelienė V. (2013). The Influence of Income on Subjective, *Taikomoji ekonomika: sisteminiai tyrimai*, 7 (2), p. 13–26.
- Lietuvos savivaldybių indeksas. 2018*. (2018). Vilnius: Lietuvos laisvosios rinkos institutas. Prieiga per internetą: <https://www.llri.lt/tyrimai/lietuvos-savivaldybiu-indeksas-2018> (žiūrėta: 2018–12–08).
- Lietuvos savivaldybių reitingai. (2017). *www.veidas.lt* Prieiga per internetą: <http://www.veidas.lt/tag/savivaldybes> (žiūrėta: 2018–12–08).
- Maslow A. H. (1943). A Theory of Human Motivation, *Psychological Review*, 50 (4), p. 370–396.
- McCall S. (2005). Quality of Life, *Citation Classics from Social Indicators Research* (ed. by A.C. Michalos), p. 117–136.
- McLeod S. (2018). Maslow's hierarchy of needs, *SimplyPsychology.org*, Prieiga per internetą: <https://www.simplypsychology.org/maslow.html#> (žiūrėta: 2018–12–03).
- Merkys G., Brazienė R., Kondrotaitė G. (2008). Subjektyvi gyvenimo kokybė kaip socialinis indikatorius: viešojo sektoriaus kontekstas, *Viešojo politika ir administravimas*. Vilnius, 23, p. 23–38.
- Mises L. von. (2006). *Ekonominė politika. Mintys šiandienai ir rytdienai*, Vilnius: Eugrimas.
- Myrdal G. (1958, 1960). *Beyond the Welfare State*. New Haven: Yale University Press, 287 p.
- OECD regional wellbeing index*. (2018). Prieiga per internetą: <https://www.oecdregionalwellbeing.org/>.
- Plėšnys A. (2014). Gerovės valstybės modeliai šiuolaikinėje kultūrinėje tradicijoje, *Filosofija. Sociologija*, Vilnius, 25 (3), p. 137–145.
- Rakauskienė O. G., Puškorius S. ir kt. (2017). *Socialinė ekonominė nelygybė Lietuvoje*. [Mokslo studija]. Vilnius: MRU, 476 p.
- Rakauskienė O. G., Strunz H. (2016). Approach to Reduction of Socioeconomic Inequality: Decrease of Vulnerability and Strengthening Resilience, *Economics and Sociology*, 9 (4), p. 243–258.

- Rakauskienė O. G., Volodzkienė L. (2017a). The Inequality of Material Living Conditions in EU Countries, *Economics and Sociology*, 10 (1), p. 265–278.
- Rakauskienė O. G., Volodzkienė L. (2017b). Uneven distribution of material living conditions (wealth): Lithuanian Case, *Torun Business Review*, 16 (2), p. 33–52.
- Savivaldybių gerovės indeksas. 2018. (2018). Vilnius: Vilniaus politikos analizės institutas, 13 p.
- Servetkienė V. (2012). Lietuvos gyventojų gyvenimo kokybės pokyčiai: statistika ir realybė, *Societal Innovations for Global Growth*, 1 (1), p. 792–815.
- Skučienė D. (2012). Lietuvos pensininkų subjektyvioji gerovė tarp Europos šalių, *Gerontologija*, 13 (3), p. 154–164.
- Skurdas ir socialinė atskirtis Lietuvoje. 2018. (2018). Vilnius, 26 p. Prieiga per internetą: <http://www.stopskurdas.lt/wp-content/uploads/2018/10/SKURDAS-IR-SOCIALIN%C4%96-ATSKIRTIS-2018.pdf> (žiūrėta: 2018-12-07).
- Starkauskienė V. (2011). *Gyvenimo kokybės veiksniai ir jos kompleksinio vertinimo modelis* [daktaro disertacija]. VU.
- Šabanovas S. (2016). *Šiuolaikinių Lietuvos teritorijų socialinė raida* [Daktaro disertacijos santrauka]. Vilnius, VU, 45 p.
- Šileika A. (1997). Gyvenimo lygio problema Lietuvoje, *Lietuvos ūkis*. Vilnius, Nr. 9.
- Šileika A., Blažienė I. (2000a). Gyventojų pajamų diferenciacija ir skurdas Lietuvoje, *Pinigų studijos*. Vilnius: Lietuvos bankas, 3, p. 32–44.
- Šileika A., Blažienė I. (2000b). Lietuvos gyventojų pajamos ir skurdo problema, *Ekonomika. Mokslo darbai*. Vilnius: VU leidykla, 51, p. 136–144.
- Šileika A., Paškevičiūtė J. (2013). Lietuvos tapsmo gerovės valstybe prieštaros, *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos*. Šiauliai: ŠU leidykla, 1 (29), p. 8–19.
- Šileika A., Tamašauskienė Z., Zaleskis E. (2009). Gyvenimo lygis ir jo lyginamoji analizė Lietuvoje ir kitose Europos Sąjungos šalyse, *Socialiniai tyrimai*. Šiauliai: ŠU leidykla, 3 (17), p. 84–95.
- Šileika A., Zabarauskaitė R. (2006). Skurdas, jo matavimas ir tendencijos Lietuvoje, *Ekonomika. Mokslo darbai*. Vilnius: VU leidykla, 74, p. 64–78.
- Šileika A., Zabarauskaitė R. (2009). Skurdas: metodologijos klausimai ir lygis Lietuvoje, *Socialinis darbas. Mokslo darbai*. Vilnius: MRU, 8 (1), p. 17–27.
- Šilinskas G., Žukauskienė R. (2004). Subjektyvios gerovės išgyvenimas ir su juo susiję veiksniai vyrų imtyje, *Psichologija*, 30, p. 47–58.
- Telešienė A. (2015). Asmeninė ir socialinė subjektyvi gerovė Lietuvoje, *Filosofija. Sociologija*. Vilnius, 26 (4), p. 293–303.
- The Legatum Prosperity Index*. (2018). London: Legatum Institute, 73 p. Prieiga per internetą: [https://lif.blob.core.windows.net/lif/docs/default-source/default-library/181115_pi2018-web-\(1\)660554ff15736886a8b2ff0-0001f4427.pdf?sfvrsn=0](https://lif.blob.core.windows.net/lif/docs/default-source/default-library/181115_pi2018-web-(1)660554ff15736886a8b2ff0-0001f4427.pdf?sfvrsn=0) (žiūrėta: 2018-12-07).
- Vainienė R. (2018). Skurdo lygis, *Verslo žinios: žodynas*. Vilnius. Prieiga per internetą: <http://zodynas.vz.lt/Skurdo-lygis> (žiūrėta: 2018-12-07).
- Verkulevičiūtė V. (2009). *Gyvenimo lygio teritoriniai skirtumai Lietuvoje pagal socialinius–ekonominius rodiklius* [daktaro disertacija]. Vilnius, VU.
- Zabarauskaitė R. (2004). Socialinių–ekonominių rodiklių panaudojimas skurdo bei jo priežasčių tyrimui Lietuvos regionuose, *Verslas, vadyba ir studijos*. 2004. *Mokslo darbai*. Vilnius: Technika, p. 253–264.
- Zabarauskaitė R. (2005). Socialiniai–ekonominiai veiksniai, lemiantys skurdo atsiradimą Lietuvoje: regioninis aspektas, *Lietuvos statistikos darbai*. Vilnius: Statistikos departamentas, 42, p. 22–28.
- Zabarauskaitė R. (2007). Šalies ekonominio augimo bei gyventojų užimtumo įtaka skurdo mažinimui Lietuvoje, *Verslas, vadyba ir studijos*. 2006. *Mokslo darbai*. Vilnius: Technika, p. 105–116.
- Zabarauskaitė R., Blažienė I. (2012). Gyventojų pajamų nelygybė ekonominių ciklų kontekste, *Verslas: teorija ir praktika*. Vilnius, 13 (2), p. 107–115.
- Zabarauskaitė R., Gruževskis B. (2015). *Sisteminis skurdo problemos tyrimas Lietuvoje*. Kaunas: Lietuvos Caritas, 80 p.
- Žukauskienė R., Žukauskas Š. (2013). Materializmo ir subjektyvios gerovės ryšys skirtingas pajamas gaunančių tiriamųjų grupėse, *Socialinis darbas*, 12 (1), p. 187–200.

2 skyrius. REGIONŲ DARBO RINKOS IR SOCIALINĖS RAIDOS SKIRTUMAI

Arūnas Pocius

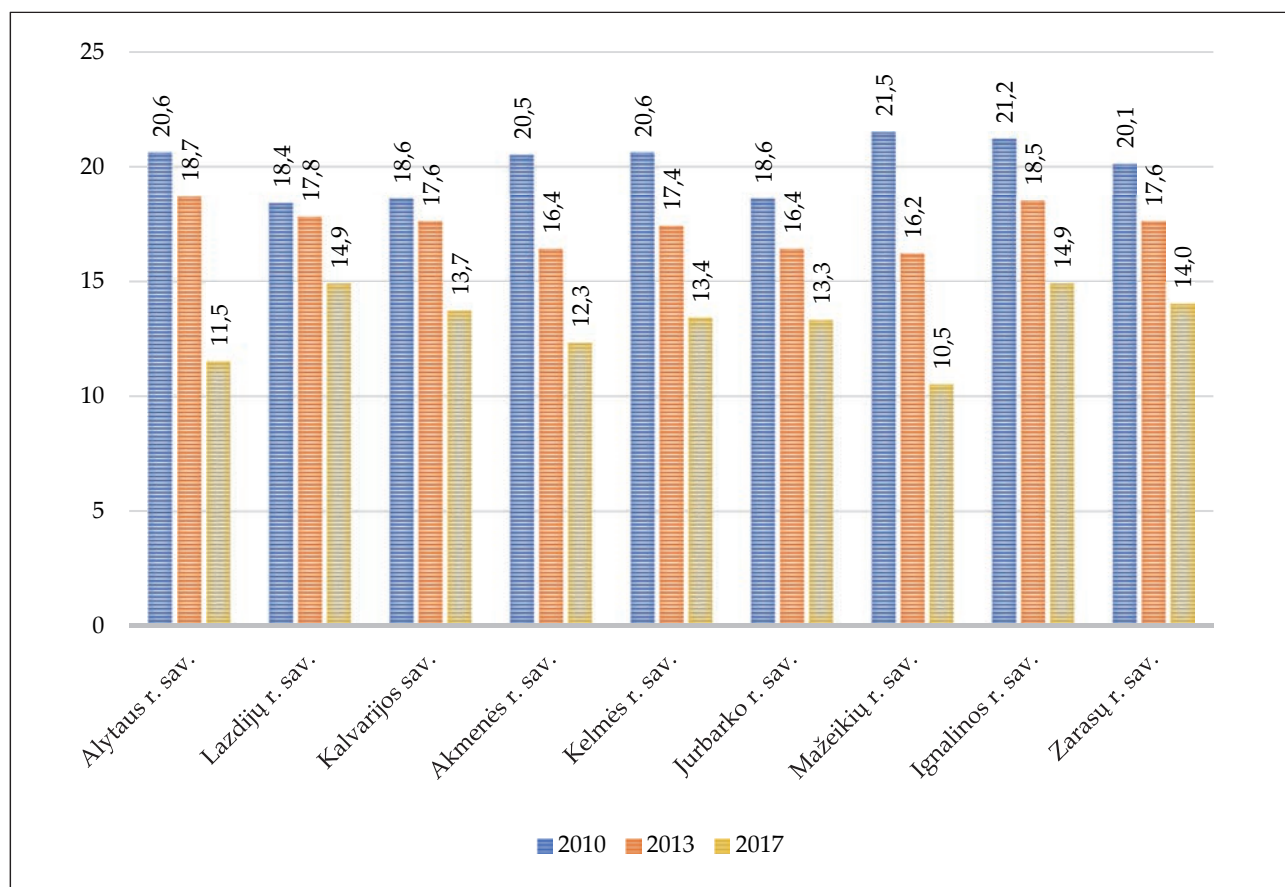
1. SITUACIJOS DARBO RINKOJE ANALIZĖ PROBLEMINĖSE ŠALIES TERITORIJOSE

Siekiant užtikrinti šalies gyventojų gerovės kilimą, būtina sumažinti didelius santykinus nedarbo skirtumus šalies regionuose. Todėl atliekant situacijos analizę darbo rinkoje, ypatingas dėmesys buvo skirtas nedarbo skirtumų įvertinimui. Tačiau kadangi apskričių lygmenyje situacijos darbo rinkoje skirtumai iliustruoja labiau apibendrintą situaciją darbo rinkoje, išskiriant probleminius regionus buvo pasinaudota ir savivaldybių lygmens statistiniais duomenimis. Tokiu būdu priklausomai nuo disponuojamų statistinių duomenų taikymo galimybių, teritoriniai nedarbo skirtumai buvo įvertinti pasinaudojant dviejų informacijos lygmenų – apskričių ir savivaldybių – statistiniais duomenimis. Situacijos darbo rinkoje požiūriu probleminiai regionai buvo išskirti remiantis santykinio nedarbo rodikliu (pastarasis kaip specifinė nedarbo lygio rodiklio išraiška skaičiuojamas kaip bedarbių ir darbingo amžiaus gyventojų skaičiaus santykis). Tai savivaldybių lygmens šalies teritorijos, kuriose santykinio nedarbo reikšmės aukščiausios. Būtina pabrėžti, kad probleminiai regionai išskirti remiantis dabartinio situacijos darbo rinkoje gerėjimo laikotarpio duomenimis (1 pav.). Metodiniu požiūriu svarbu tai, kad pats regionų išskyrimas pagal santykinį nedarbo rodiklį apima ne vienerių metų, bet gerokai ilgesnį laikotarpį – nuo šio dešimtmečio pradžios iki 2017 metų. Tai leidžia išvengti atsitiktinių svyravimų poveikio išskiriant probleminių regionų grupę. Svarbu pažymėti, kad pagal santykinį nedarbo rodiklį išskirti probleminiai regionai skirtingose apskrityse pasiskirstė toli gražu netolygiai. Net po du probleminius regionus turėjo trys šalies apskritys. Alytaus apskrityje prie probleminių regionų priskirti Alytaus ir Lazdijų rajonai, Šiaulių apskrityje – Akmenės ir Kelmės rajonai, Utenos apskrityje – Ignalinos ir Zarasų rajonai. Kitose trijose šalies apskrityse buvo po vieną probleminių regioną, likusiose – nei vieno.

Būtina pabrėžti, kad dar 2008 m. Vidaus reikalų ministerija (VRM) patvirtino probleminių regionų plėtros programas. Visų probleminių teritorijų plėtros planų tikslas – užtikrinti gyvenimo kokybę, artimą šalies vidurkiui, t. y. pasiekti, kad nė vienoje probleminėje teritorijoje 2010 m. vidutinis metinis nedarbo lygis nebūtų daugiau kaip 50 proc. didesnis už šalies vidurkį ir socialinės pašalpos gavėjų ir gyventojų santykis taip pat nebūtų didesnis nei 50 proc. už šalies vidurkį. Vyriausybė buvo patvirtinusi 14 probleminių mūsų šalies teritorijų sąrašą. Šalies mastu jos buvo

vertinamos kaip skurdžiausios savivaldybės.⁴ Abejonių nekelia tai, jog skurdas ir nedarbas yra svarbiausi ir nuolatiniai tokių regionų palydovai. Didžioji dalis išskirtų aukšto nedarbo probleminių regionų pateko į jau minėtų regionų sąrašą. Tai rodo akivaizdų ryšį tarp regionų skurdo ir nedarbo bei bendros regionų situacijos. Mūsų mokslinėje literatūroje galima sutikti ir kitą probleminių regionų terminą „depresiniai regionai“, kuris labiau atspindi ir išryškina išskiriamų teritorijų bendros situacijos problemškumą⁵, sietiną su esminiais šių regionų situacijos socialinės-ekonominės bei demografinės situacijos pokyčiais.

Dar 2010 m. visuose probleminiuose regionuose santykinis nedarbo rodiklis svyravo apie 20 proc. reikšmę. Tai reiškia, kad dėl ankstesnės ekonominės krizės įtakos nedarbo neturėjo apytikriai kas penktas darbingo amžiaus gyventojas. Gerėjant bendrai situacijai darbo rinkoje, gerėjo situacija ir probleminiuose regionuose (1 pav.). Tačiau apskritai, probleminių regionų grupėje nedarbas mažėjo gerokai lėčiau nei vidutiniškai šalyje. Išimtį sudarė Mažeikių ir Alytaus raj., kur santykinis nedarbas mažėjo gerokai sparčiau. Itin lėtai nedarbas mažėjo Lazdijų raj.

1 pav. Bedarbių ir darbingo amžiaus gyventojų santykio dinamika probleminiuose šalies regionuose Užimtumo tarnybos duomenimis 2010–2017 m. (proc.)⁶

⁴Verslo žinios (2012). Probleminiai sprendimai probleminėms Lietuvos teritorijoms. Prieiga per internetą: <https://www.vz.lt/archive/article/2012/6/23/probleminiai-sprendimai-probleminems-lietuvos-teritorijoms#ixzz5QrybMUNW>;

Delfi.lt. (2011). Lietuvoje 14 savivaldybių skurdžiausios iš skurdžiausių. Prieiga per internetą: <https://www.delfi.lt/news/-daily/lithuania/lietuvoje-14-savivaldybiu-skurdziausios-is-skurdziausiu.d?id=41942863>.

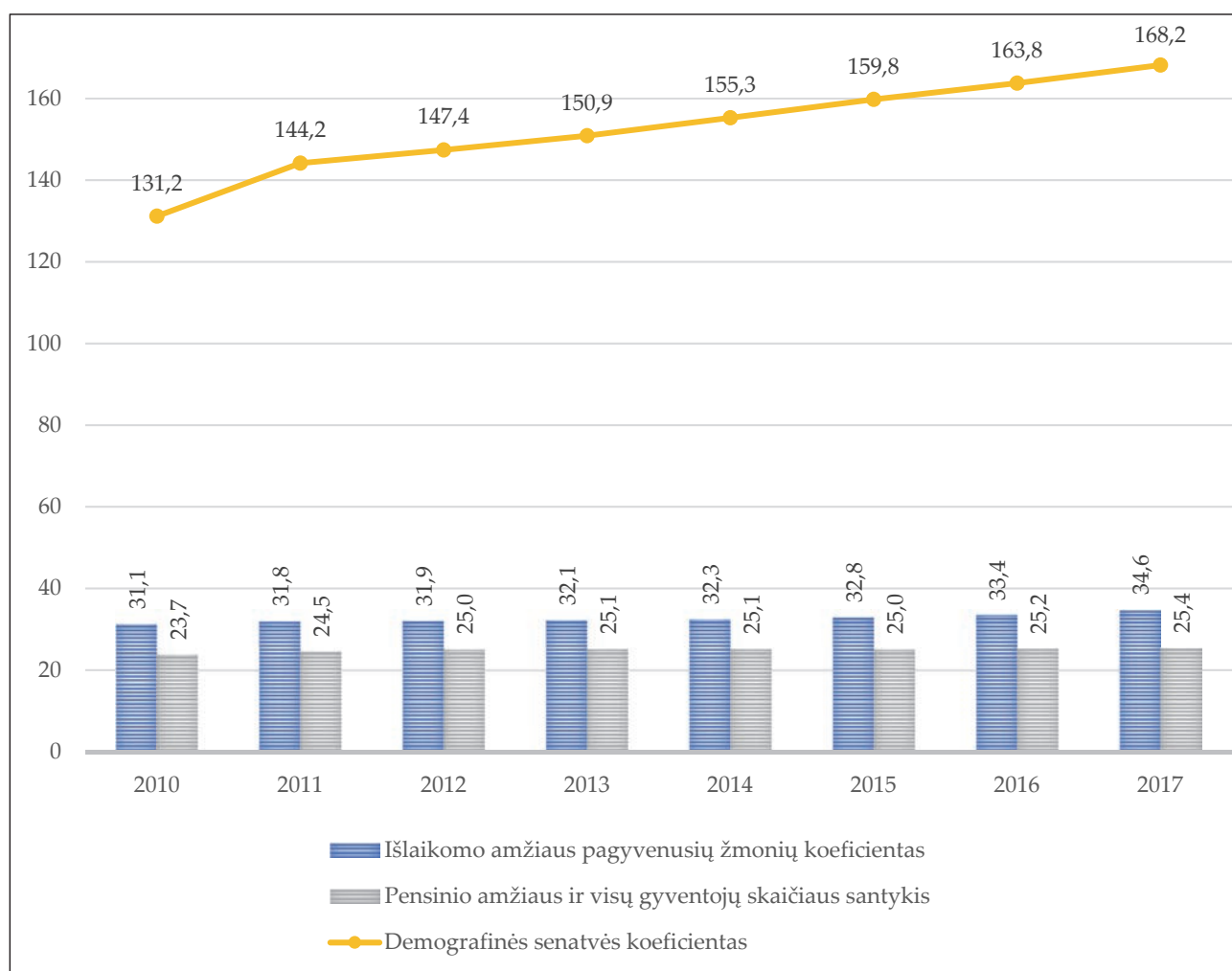
⁵Andriušaitienė D. (2008). *Depresinių šalies regionų darbo rinkos plėtra*. Monografija. Vilnius: Lodvila, p. 214.

⁶ Čia ir toliau naudojami Užimtumo tarnybos duomenys buvo paskelbti Statistikos departamento internetinio puslapio duomenų bazėje: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=6d2402eb-c796-4d18-91dc-86c4f3d37cd5#/>.

Viena iš esminių situacijos darbo rinkoje regionų problemų – lėtas ir gana vangus nedarbo mažėjimas probleminių regionų grupėje. Tai reiškia, kad probleminiuose regionuose nebuvo sukuriama pakankamai patrauklių darbo vietų, kad pavyktų kiek ryškiau sumažinti nedarbą. Ypač tai tampa aktualu dabartiniais metais, kai nedarbo mažėjimo tempai šalies mastu stipriai sumažėjo. Itin aukštas nedarbas išliko Lazdijų ir Ignalinos raj. Palyginti lėtas nedarbo lygio mažėjimas komplikavo probleminių regionų gerovės kilimo galimybes.

Santykinai aukštą nedarbo lygį probleminėse šalies teritorijose lydi kita svarbi problema – spartus demografinės situacijos blogėjimas. Statistiniai duomenys netiesioginiai rodo, kad darbo rinkos požiūriu probleminiuose regionuose susiformavo itin nepalanki socialinė bei demografinė gyventojų struktūra. Santykinai aukšta bedarbių dalis sąlygoja itin žemą užimtų gyventojų lyginamąjį svorį. Viena iš grėsmių, susijusių su sudėtinga padėtimi darbo rinkoje bei blogesne mažesniųjų regionų demografinė bei socialine situacija, – žemas gyventojų aktyvumas.

Apie bendrą probleminių regionų grupės socialinės situacijos blogėjimą liudija atskirų demografinių rodiklių didėjimas aukšto nedarbo teritorijose. Itin sparčiai augo demografinės senatvės koeficientas (2 pav.). Nors išlaikomo amžiaus pagyvenusių žmonių ir pensinio amžiaus žmonių dalies koeficientai augo lėčiau, tačiau darbo rinkos ir ekonominės raidos požiūriu jie itin reikšmingai lėmė nepalankius demografinės struktūros pokyčius, kurie toli gražu neprisideda prie gyventojų gerovės kilimo probleminiuose regionuose.

2 pav. Demografinių rodiklių dinamika probleminių regionų grupėje Statistikos departamento duomenimis (proc.)

2. TERITORINĖ NEDARBO DIFERENCIACIJA

2.1. Ilgalaikio nedarbo situacija

Viena aktualiausių darbo rinkos problemų Lietuvoje – ilgalaikis nedarbas. Ekonomikai atsigavus (2010–2016 m.), ilgalaikių bedarbių skaičius šalyje Statistikos departamento duomenimis sumažėjo nuo 112,7 iki 44,5 tūkst. Nepaisant to, ilgalaikių bedarbių dalis nagrinėjamo laikotarpio pabaigoje išliko vis dar labai aukšta (beveik 40 proc.). Tačiau šalies socialinės raidos požiūriu išlieka pavojinga ne tiek santykinai aukšta ilgalaikių bedarbių dalis, kiek itin ryški šios bene labiausiai socialiai pažeidžiamos asmenų grupės nedarbo rodiklių teritorinė diferenciacija. Tačiau siekiant įvertinti ilgalaikio nedarbo skirtumus Statistikos departamento duomenų nepakanka, todėl buvo atlikti skaičiavimai remiantis Užimtumo tarnybos duomenimis.

1 lentelė. Ilgalaikio nedarbo rodiklių santykinė diferenciacija savivaldybėse 2016 m.

(šaltinis: Vidutiniai metiniai Užimtumo tarnybos duomenys⁷)

	Apskritis, savivaldybės, miestai	Santykinis nedarbo rodiklis (%)	Ilgalaikių bedarbių dalis (lyginamasis svoris) ⁸ (%)	Vidutinė nedarbo trukmė (mėn.)	Ilgalaikių bedarbių skaičius 1000-ii darbingo amžiaus gyventojų (promilėmis)
	<i>Lietuva</i>	8,05	26,5	7,72	21,3
1	Gargždai	0,00	17,0	5	...
2	Klaipėdos r. sav.	1,77	11,0	4,37	2,0
3	Kretingos r. sav.	4,72	13,3	4,33	6,3
4	Klaipėdos m. sav.	6,08	10,5	4,43	6,4
5	Šiaulių m. sav.	5,26	16,2	5,61	8,5
6	Elektrėnų sav.	4,72	21,3	6,01	10,1
7	Širvintų r. sav.	7,77	13,8	5,56	10,7
8	Birštono sav.	5,2	21,2	5,41	11,0
9+	Palangos m. sav.	7,84	14,5	4,22	11,4
10	Vilniaus m. sav.	6,28	18,5	6,68	11,6
11	Šiaulių m. sav.	6,05	20,9	6,49	12,6
12	Trakai	5,43	24,0	6,98	13,0
13	Kauno m. sav.	6,93	19,0	7,21	13,2
14	Kėdainių r. sav.	7,19	19,3	6,03	13,9
15	Kauno r. sav.	6,84	20,8	6,64	14,2
...					
45	Tauragė	10,42	38,9	9,72	40,6
46	Kupiškio r. sav.	11,97	34,2	8,71	40,9
47	Pasvalio r. sav.	11,55	35,5	9,1	40,9
48	Mažeikių r. sav.	10,7	39,1	10,57	41,9
49	Joniškio r. sav.	10,66	40,3	9,84	42,9
50	Jurbarko r. sav.	12,84	33,8	8,57	43,3
51	Akmenės r. sav.	13,26	33,2	8,59	44,0
52	Ignalina	12,75	34,8	9,82	44,4
53	Kazlų Rūdos sav.	11,22	40,7	12,67	45,6
54	Pagėgių sav.	9,29	50,6	10,87	47,0

⁷ Šiuo atveju „ilgalaikio nedarbo“ sąvoka apima registruotus Užimtumo tarnyboje asmenis iki 25 metų, kurių nedarbo trukmė viršija 6 mėnesius, ir asmenis nuo 25 metų, kurių nedarbo trukmė viršija 12 mėnesių, skaičiuojant nuo įsiregistravimo Užimtumo tarnyboje dienos.

⁸ Rodiklis apskaičiuotas kaip ilgalaikių bedarbių ir visų bedarbių skaičiaus santykis.

1 lentelės tęsinys. Ilgalaikio nedarbo rodiklių santykinė diferenciacija savivaldybėse 2016 m. (šaltinis: Vidutiniai metiniai Užimtumo tarnybos duomenys)

	Apskritis, savivaldybės, miestai	Santykinis nedarbo rodiklis (%)	Ilgalaikių bedarbių dalis (lyginamasis svoris) ⁹ (%)	Vidutinė nedarbo trukmė (mėn.)	Ilgalaikių bedarbių skaičius 1000-iai darbingo amžiaus gyventojų (promilėmis)
55	Alytaus r. sav.	12,95	40,0	11,54	51,8
56	Kelmės r. sav.	12,63	41,8	11,65	52,7
57	Kalvarijos sav.	14,4	39,5	10,82	56,9
58	Zarasų r. sav.	14,02	40,7	11,43	57,0
59	Ignalinos r. sav.	14,55	43,4	11,89	63,2
60	Lazdijų r. sav.	14,65	52,9	16,82	77,5

Sugrupavus šalies savivaldybes ir apskritis pagal autorių siūlomą ilgalaikio nedarbo lygio rodiklį (ilgalaikių bedarbių skaičių, tenkantį 1000-iai darbingo amžiaus gyventojų), išryškėjo tikrieji nagrinėjamo ilgalaikio nedarbo lygio skirtumai. Skaičiavimai rodo, jog nepaisant pastarųjų metų ekonomikos augimo ir spartaus nedarbo mažėjimo, ilgalaikio nedarbo lygio rodiklis savivaldybių lygmenyje pasižymi itin didele diferenciacija. Žemiausias šis rodiklis 2016 m. buvo Klaipėdos raj. – 2 promilės, aukščiausias – Lazdijų raj. (77,5 promilės).¹⁰ Prie savivaldybių su aukščiausiu ilgalaikiu nedarbu galima priskirti ir Kalvarijos, Zarasų raj., Ignalinos raj., Kelmės raj., Alytaus raj. savivaldybės (1 lentelė). Pagal autorių vertinimus, šios pajuodintu šriftu išskirtos savivaldybės buvo priskirtos prie probleminių nedarbo teritorijų. Lentelės duomenys rodo, kad tarp bendro santykinio nedarbo ir ilgalaikio nedarbo rodiklių egzistuoja pakankamai stiprus koreliacinis ryšys.

2.2. Aukščiausio nedarbo skirtumų ir didžiausių nukrypimų pagal teritorijas vertinimas remiantis variacijos masto rodikliais

Statistikos departamento atliekamų darbo jėgos tyrimų duomenų stoka neleidžia įvertinti nedarbo lygio pagal savivaldybes. Todėl plėtojant santykinio nedarbo rodiklio diferenciacijos vertinimo galimybes, buvo pasinaudota Užimtumo tarnybos duomenimis pagal savivaldybes. Nedarbo diferenciacijos analizė svarbi tuo, jog didėjantys nedarbo skirtumai tampa viena iš esminių regionų gyventojų gerovės augimo kliūčių regionuose, kur nedarbas būna gerokai aukštesnis nei šalies vidurkis. *Atsižvelgiant į nedarbo diferenciacijos pagal regionus analizės poreikius, buvo suformuluota santykinio nedarbo variacijos rodiklių sistema, į kurią įeina maksimalios ir minimalios nedarbo reikšmės santykio, variacijos masto, vidutinio standartinio nuokrypio, dispersijos bei variacijos rodikliai.* Remiantis teritorinių užimtumo tarnybų duomenimis apie santykinį nedarbo rodiklį pagal savivaldybes, variacijos rodiklių dinamikos eilutės per ilgesnį stebėjimo laikotarpį buvo apskaičiuotos skirtingoms šalies apskritims. Šiuo atveju metodiškai buvo susieti skirtingų teritorinių lygmenų (apskričių ir savivaldybių) analizės rezultatai. Situacijos darbo rinkoje vertinimas pagal apskritis apima santykinio nedarbo rodiklio dinamikos tendencijų analizę. O štai variacijos koeficientų pasiskirstymas atspindi konkrečioje apskrityje esančių savivaldybių teritorinį lygmenį. Kitaip tariant, variacijos koeficientų

⁹ Rodiklis apskaičiuotas kaip ilgalaikių bedarbių ir visų bedarbių skaičiaus santykis.

¹⁰ Išreikštas procentais šis rodiklis būtų 10 kartų mažesnis, t. y. Lazdijų raj. atveju siektų 7,75 proc.

skaičiavimai remiasi statistine informacija apie nedarbo rodiklių pasiskirstymus atskirų apskričių savivaldybėse. Autorių pasiūlyta skaičiavimų metodika įgalina detaliau palyginti nedarbo diferenciacijos teritorinius skirtumus ir išskirti stebimas tendencijas per ilgesnį laikotarpį, kadangi įprastiniai nedarbo rodiklio pasiskirstymai pagal regionus neleidžia pakankamai efektyviai išskirti ir ištyrinėti esamus pokyčius.

Situacijos darbo rinkoje požiūriu, probleminiai regionai šalyje gali būti išskirti pagal santykinio nedarbo rodiklį. Tačiau kitas žingsnis išskiriant atskirų regionų darbo rinkos problemas – teritorinių nedarbo skirtumų įvertinimas remiantis variacijos rodikliais. Apskričių valdžios administracijai ir teritorinėms užimtumo tarnyboms itin svarbu mažinti nedarbo diferenciaciją pagal jų teritorijose esančias savivaldybes. Todėl galima ir tikslinga atlikti apskričių savivaldybių nedarbo variacijos rodiklių palyginamąją analizę atsižvelgiant į dinamiką.

Paprasčiausio nedarbo variacijos masto rodiklių skaičiavimai rodo kiekybinius santykinio nedarbo rodiklio skirtumus bei jų kaitos dinamiką problematiškiausiose ir geriausiose situacijose esančių apskričių savivaldybėse. Vertinant situaciją, esminis dėmesys skiriamas aukščiausio nedarbo apskričių savivaldybėms. Konkrečių apskričių lygmenyje galima išskirti dešimt darbo rinkos požiūriu problematiškiausių rajonų savivaldybių (kiekvienoje po vieną), nors dėl skirtingos situacijos darbo rinkoje specifikos jos negali būti visada sutapatinamos su anksčiau išskirtais problemineis šalies regionais, tačiau didele dalimi turi būti su jais susijusios (2 lentelė).

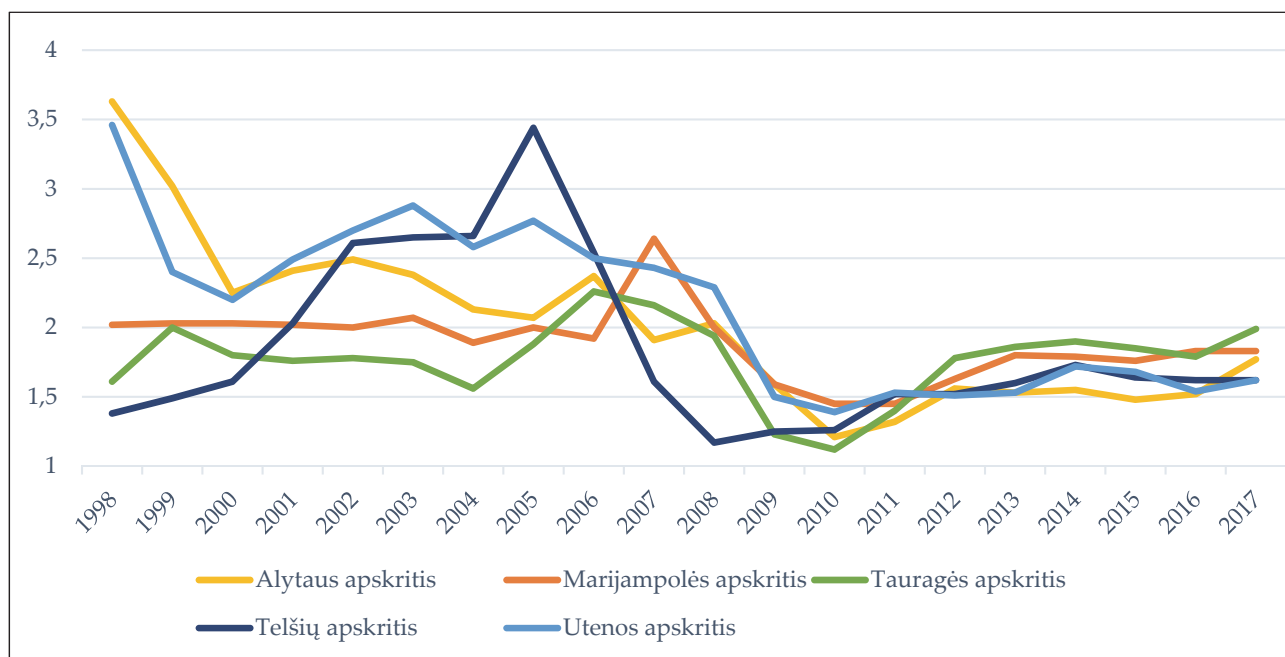
2 lentelė. Problemiškiausių (aukščiausio nedarbo) regionų išskyrimas Lietuvos apskrityse 2010–2017 m. laikotarpiu remiantis Užimtumo tarnybos duomenimis¹¹

Apskritys	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Alytaus	Alytaus r. sav.	Alytaus r. sav.	Alytaus r. sav.	Alytaus r. sav.	Alytaus r. sav.	Lazdijų r. sav.	Alytaus r. sav.	Lazdijų r. sav.
Kauno	Jonavos r. sav.	Jonavos r. sav.	Jonavos r. sav.	Jonavos r. sav.	Jonavos r. sav.	Jonavos r. sav.	Jonavos r. sav.	Jonavos r. sav.
Klaipėdos	Palangos m. sav.	Šilutės r. sav.	Šilutės r. sav.	Skuodo r. sav.	Šilutės r. sav.	Šilutės r. sav.	Šilutės r. sav.	Šilutės r. sav.
Marijampolės	Kalvarijos sav.	Kalvarijos sav.	Kalvarijos sav.	Kalvarijos sav.	Kalvarijos sav.	Kalvarijos sav.	Kalvarijos sav.	Kalvarijos sav.
Panevėžio	Panevėžio r. sav.	Pasvalio r. sav.	Pasvalio r. sav.	Kupiškio r. sav.	Kupiškio r. sav.	Pasvalio r. sav.	Kupiškio r. sav.	Kupiškio r. sav.
Šiaulių	Kelmės r. sav.	Kelmės r. sav.	Kelmės r. sav.	Kelmės r. sav.	Akmenės r. sav.	Kelmės r. sav.	Akmenės r. sav.	Kelmės r. sav.
Tauragės	Jurbarko r. sav.	Jurbarko r. sav.	Jurbarko r. sav.	Jurbarko r. sav.	Jurbarko r. sav.	Jurbarko r. sav.	Jurbarko r. sav.	Jurbarko r. sav.
Telšių	Mažeikių r. sav.	Mažeikių r. sav.	Mažeikių r. sav.	Mažeikių r. sav.	Mažeikių r. sav.	Mažeikių r. sav.	Mažeikių r. sav.	Mažeikių r. sav.
Utenos	Ignalinos r. sav.	Ignalinos r. sav.	Zarasų r. sav.	Ignalinos r. sav.	Ignalinos r. sav.	Ignalinos r. sav.	Ignalinos r. sav.	Ignalinos r. sav.
Vilniaus	Vilniaus r. sav.	Vilniaus r. sav.	Vilniaus r. sav.	Ukmergės r. sav.	Ukmergės r. sav.	Ukmergės r. sav.	Ukmergės r. sav.	Ukmergės r. sav.

Detaliau panagrinėkime konkrečius variacijos rodiklius. Vienas iš jų – maksimalios ir minimalios nedarbo reikšmės santykis. Dėsninga, jog nuo 1998 iki 2008 metų maksimalios ir minimalios nedarbo reikšmės santykis pagal visas šalies savivaldybes buvo daug didesnis už aptariamą

¹¹ Probleminės teritorijos (savivaldybės ir apskritys) šalies mastu išskirtos tamsesne spalva. Probleminės apskritys išskirtos pagal aukščiausią vidutinį santykinio nedarbo rodiklį per visą 2010–2017 m. laikotarpį.

santykinį rodiklį pagal apskritis. Sprendžiant pagal maksimalios ir minimalios nedarbo reikšmės santykį, iki Pasaulinės ekonominės krizės, nedarbo rodiklio diferenciacija buvo itin aukšta (3 pav.). Situacija pasikeitė nuo 2009 m., kai nedarbo santykinio rodiklio skirtumai pagal apskričių savivaldybes gerokai sumažėjo. Apibendrinant statistinius duomenis galima teigti, kad per visą stebimą laikotarpį apskričių savivaldybių maksimalios ir minimalios nedarbo reikšmės santykinio rodiklio reikšmės gerokai priartėjo viena prie kitos. Maksimalios ir minimalios nedarbo reikšmės santykio sumažinimui esminę įtaką turėjo teigiamas darbo rinkos politikos poveikis, nes mažinant nedarbą esminis dėmesys buvo skiriamas toms apskričių savivaldybėms, kur nedarbas aukščiausias. Todėl antroje praėjusio dešimtmečio pusėje aptariamas santykinis nedarbo rodiklis gerokai sumažėjo.

3 pav. Santykinio nedarbo rodiklio maksimalios ir minimalios nedarbo reikšmės santykis mažesnėse šalies apskrityse pagal savivaldybių rodiklius 1998–2017 m. Užimtumo tarnybos duomenimis (kartais)¹²

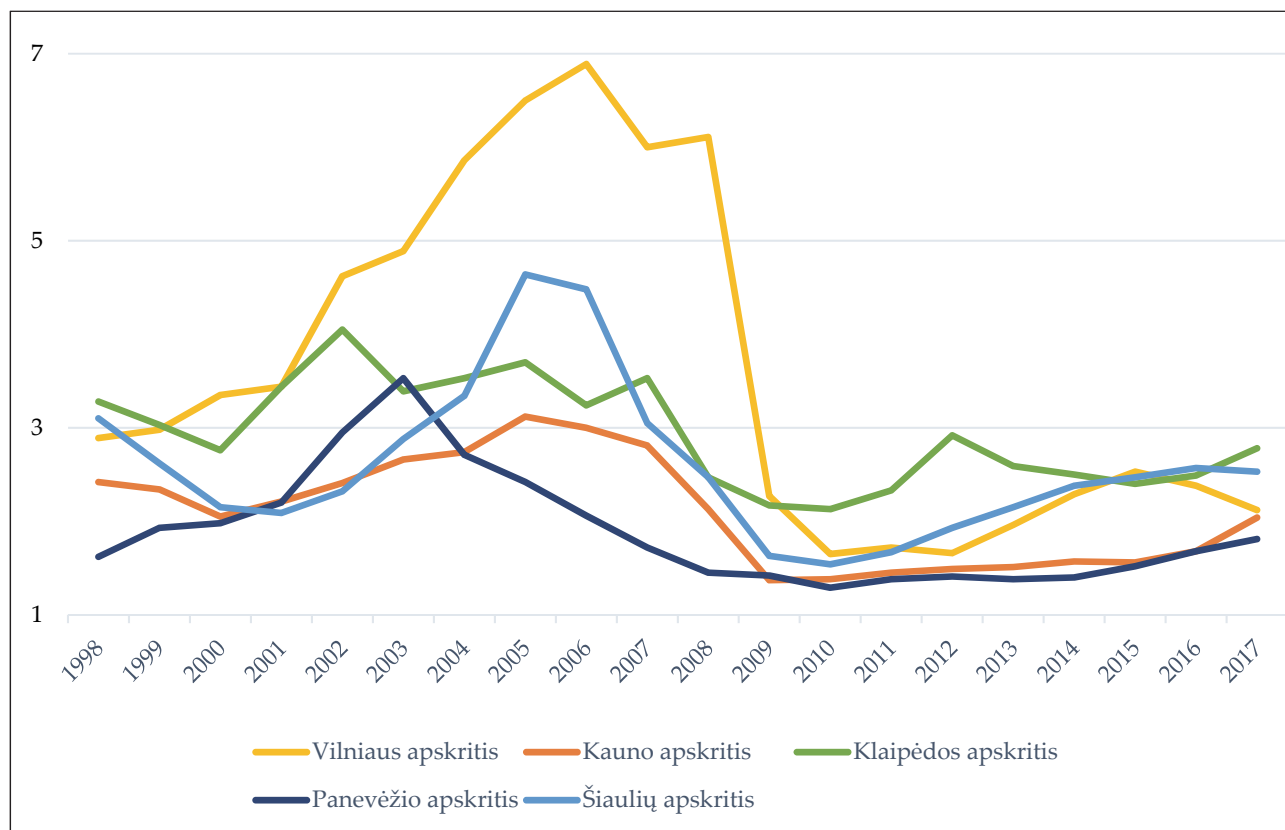
Siekiant objektyviau atskleisti nedarbo rodiklių skirtumus, diagramose buvo išskirtos dvi regionų grupės: didesnės ir mažesnės šalies apskritys. Pasirinktas apskričių grupių išskyrimo būdas visai pasiteisino, kadangi jose stebimos tendencijos gerokai skyrėsi.

Maksimalios ir minimalios nedarbo santykio reikšmės stebimu laikotarpiu didesnių šalies apskričių savivaldybėse svyravo itin ryškiai, o mažesniuose regionuose šie skirtumai buvo gerokai mažesni. Išskirtinis didžiųjų apskričių bruožas – itin ryškus regioninės nedarbo diferenciacijos augimas ankstesnio ekonominio pakilimo metu. Tai rodo egzistavusius didelius nedarbo skirtumus didesnių apskričių savivaldybių lygmenyje.

Prasidėjus ekonominei krizei (2008–2010 m.), nedarbo lygis gerokai išaugo, tačiau maksimalios ir minimalios nedarbo reikšmės santykis labai sumažėjo, kadangi siekiant išvengti gyventojų gerovės smukimo darbo rinkos politikos priemonėmis buvo stengiamasi sumažinti didelius

¹² Variacijos rodiklių dinamikos eilutės skirtingoms šalies apskritims buvo apskaičiuotos remiantis teritorinių užimtumo tarnybų duomenimis apie santykinį nedarbo rodiklį pagal savivaldybes. Kitaip tariant, šioje ir kitose diagramose pateiktas konkretus variacijos rodiklis pagal atskirą apskritį rodo variacijos pasiskirstymą šios apskrities savivaldybėse.

santykinius teritorinius situacijos darbo rinkos skirtumus aukščiausio nedarbo teritorijose. Kitų regionų stebimų tendencijų fone itin išsiskyrė Vilniaus apskrities maksimalios ir minimalios nedarbo reikšmės santykio rodiklis, kuris 2002–2008 m. laikotarpiu buvo itin aukštas (4 pav.). Tačiau mažesniųjų šalies apskričių maksimalios ir minimalios nedarbo reikšmės santykis kito gerokai mažiau, lyginant su didesniais regionais, nors bendra situacija darbo rinkoje jose buvo gerokai sudėtingesnė. Esminis variacijos rodiklių pokyčių lūžio laikotarpis mažėjimo link – 2008–2009 m., kai nedarbo lygis itin sparčiai augo, nors santykiniai skirtumai buvo mažinami darbo rinkos politikos poveikio dėka.

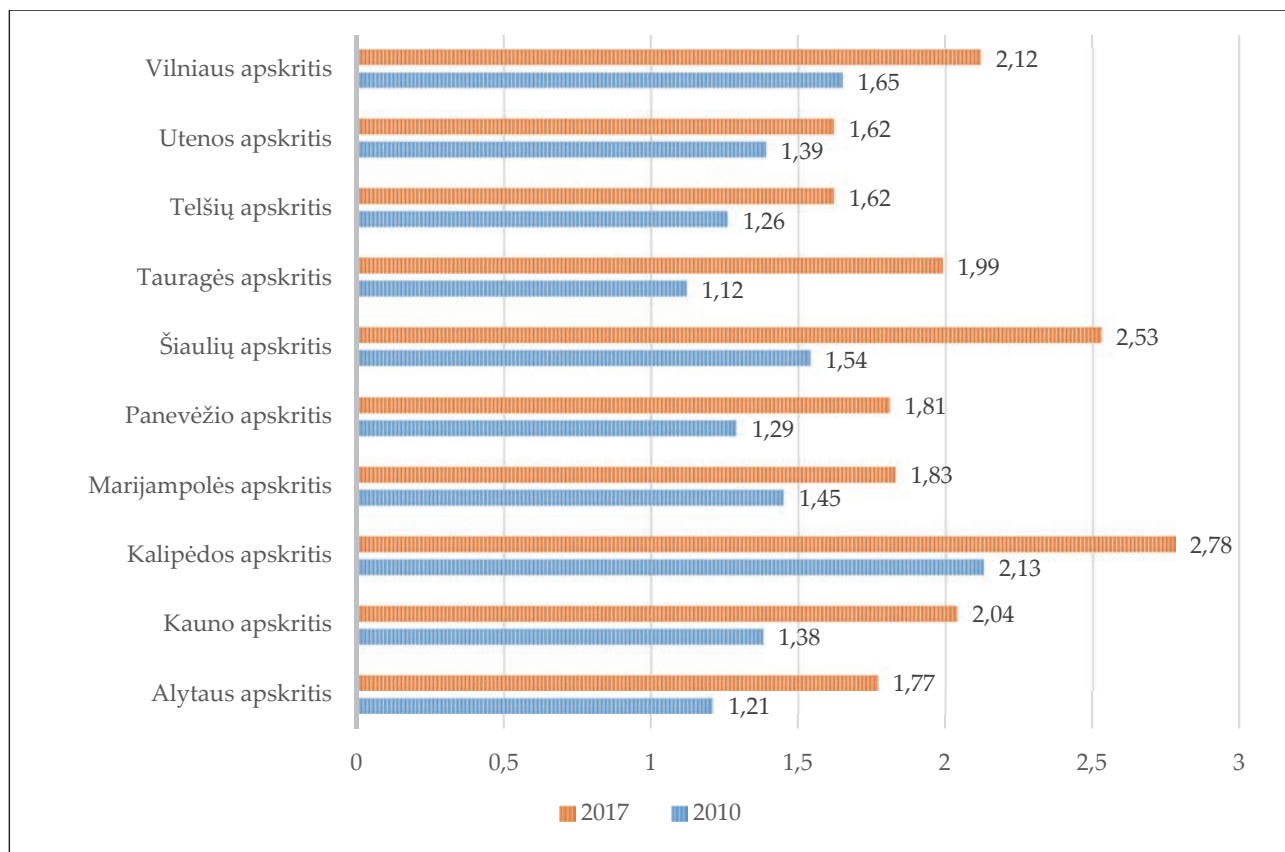

4 pav. Santykinio nedarbo rodiklio maksimalios ir minimalios nedarbo reikšmės santykis didesnėse šalies apskrityse pagal savivaldybių rodiklius 1998–2017 m. Užimtumo tarnybos duomenimis (kartais)

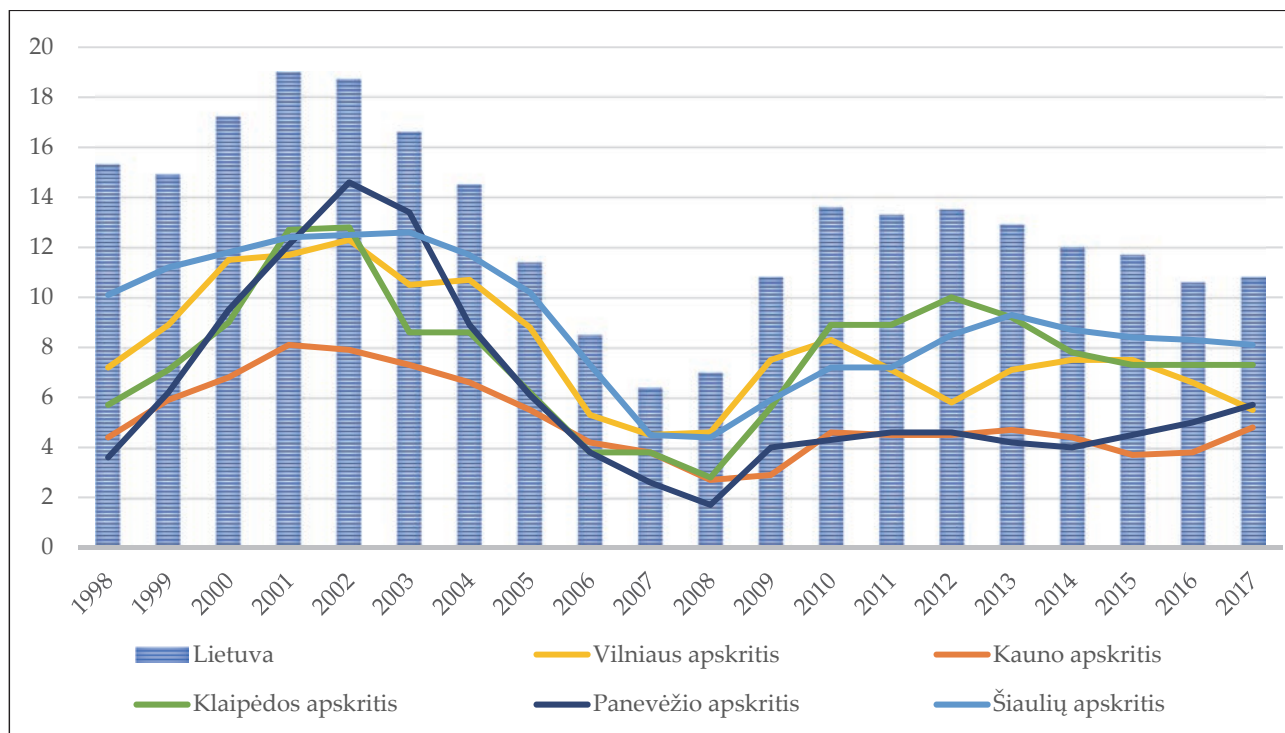
Dabartiniu situacijos darbo rinkos pagerėjimo laikotarpiu maksimalios ir minimalios nedarbo reikšmės santykis pagal savivaldybes išaugo visose šalies apskrityse. Nepaisant to, skirtumai tarp apskričių išliko palyginti nežymūs (5 pav.).

Didžiausias maksimalios ir minimalios nedarbo reikšmės santykio rodiklis 2017 m. buvo Šiaulių, Klaipėdos ir Vilniaus apskrityse (aptariamasis santykis kartais svyravo maždaug nuo 2,1 iki 2,8), mažiausias – Utenos ir Telšių (1,62 karto).

Kitas nedarbo lygio skirtumus išreiškiantis rodiklis yra variacijos mastas. Pastarasis išreiškia didžiausio ir mažiausio nedarbo rodiklio reikšmių skirtumą konkrečiame šalies regione. Nesudėtinga pastebėti, kad šis rodiklis ilguoju laikotarpiu kinta panašiai kaip ir nedarbo lygio rodiklis. Nuo 2001 iki 2008 m., visose didesnėse apskrityse variacijos masto rodiklis sumažėjo, o nuo 2008 iki 2013 m. jis padidėjo, vėliau vėl prasidėjo mažėjimo laikotarpis (6 pav.).

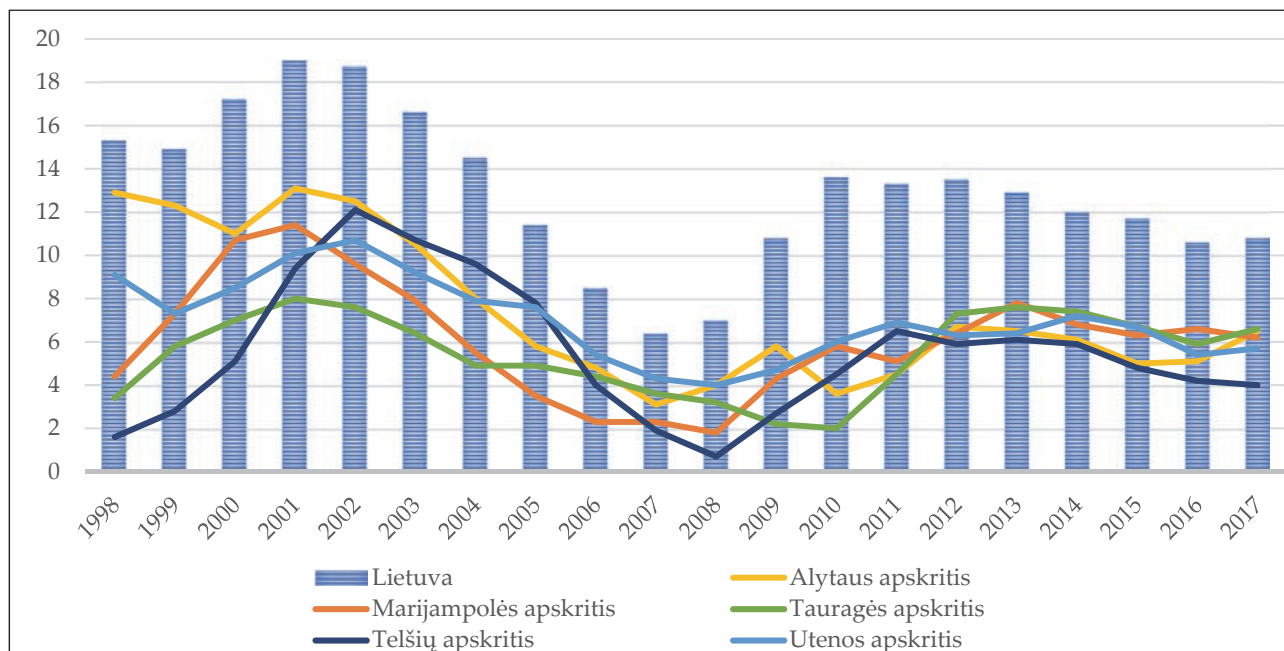
5 pav. Santykinio nedarbo rodiklio maksimalios ir minimalios nedarbo reikšmės santykis pagal apskričių savivaldybių rodiklius 2010–2017 m. Užimtumo tarnybos duomenimis (kartais)

6 pav. Santykinio nedarbo rodiklio variacijos mastas pagal didesnių šalies apskričių savivaldybių rodiklius 1998–2017 m. Užimtumo tarnybos duomenimis (proc. punktais)¹³

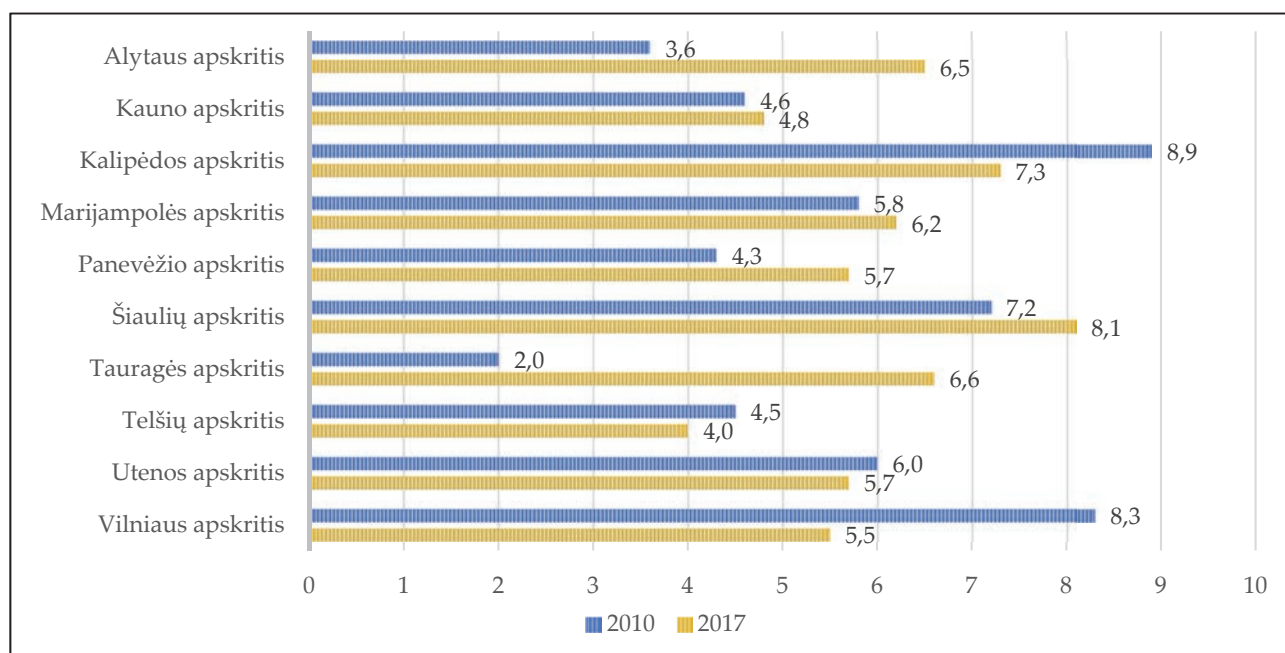
¹³ Čia ir toliau variacijos rodiklių diagramose palyginimui stulpeliais išreikštas atitinkamas santykinis nedarbo variacijos rodiklis šalies mastu.

Labai panašiai keitėsi nedarbo masto rodiklis mažosiose šalies apskrityse. Tačiau nedarbo masto mažėjimas šiuose regionuose praėjusiam dešimtmetyje prasidėjo kiek vėliau (nuo 2003 m.). Skirtingai nei mažesnėse šalies apskrityse, kur nedarbo variacijos masto skirtumai stebimu laikotarpiu gerokai sumažėjo, didesnėse šalies apskrityse jie išliko pakankamai ryškūs. Pakankamai ilgą laiką variacijos masto rodiklis Kauno apskrityje buvo žemiausias, o Šiaulių apskrityje – aukščiausias (7 pav.).

7 pav. Santykinio nedarbo rodiklio variacijos mastas pagal mažesnių šalies apskričių savivaldybių rodiklius 1998–2017 m. Užimtumo tarnybos duomenimis (proc. punktais)

Nepaisant to, kad maksimalūs variacijos masto rodikliai šiame dešimtmetyje buvo gana stipriai mažesni nei praėjusiam, stebimi skirtumai išliko vis dar pakankamai aukšti (8 pav.).

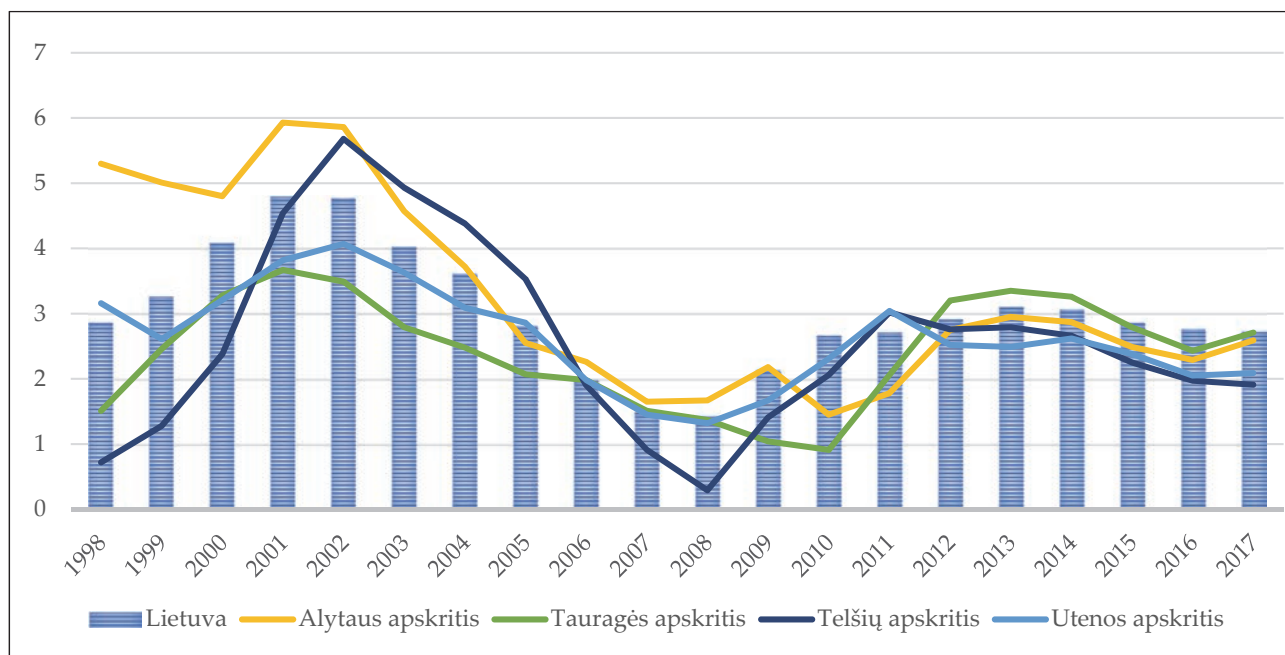
8 pav. Santykinio nedarbo rodiklio variacijos mastas pagal apskričių savivaldybių rodiklius procentiniais punktais 2010–2017 m. Užimtumo tarnybos duomenimis

Didžiausias santykinio nedarbo variacijos masto rodiklis 2010 m. buvo Klaipėdos apskrityje – 8,90, mažiausias Tauragės – 2 procentiniai punktai. Nemaži santykinio nedarbo variacijos skirtumai išliko ir 2017 m. – didžiausias santykinio nedarbo variacijos masto rodiklis buvo Šiaulių apskrityje – 8,1 procentinio punkto, mažiausias Telšių apskrityje – 4.

2.3. Vidutinės nedarbo diferenciacijos įvertinimas šalies apskrityse

Tiek variacijos masto, tiek maksimalios ir minimalios nedarbo reikšmės santykio rodikliai itin naudingi vertinant nedarbo kaitos teritorinę diferenciaciją atskirtų regionų lygmenyje. Pastarieji rodikliai leidžia įvertinti skausmingiausius nedarbo teritorinės diferenciacijos skirtumus. Kita vertus, sudėtinga vertinti, ar maksimalūs nukrypimai visais atvejais atitinka bendruosius regioninių darbo rinkų raidos dėsningumus ir ar stebima variacija nėra atsitiktinė bendrųjų tendencijų fone. Todėl buvo apskaičiuoti labiau apibendrinantys vidutinės variacijos rodikliai. Vienas iš jų – vidutinio standartinio nuokrypio rodiklis (9 pav.).

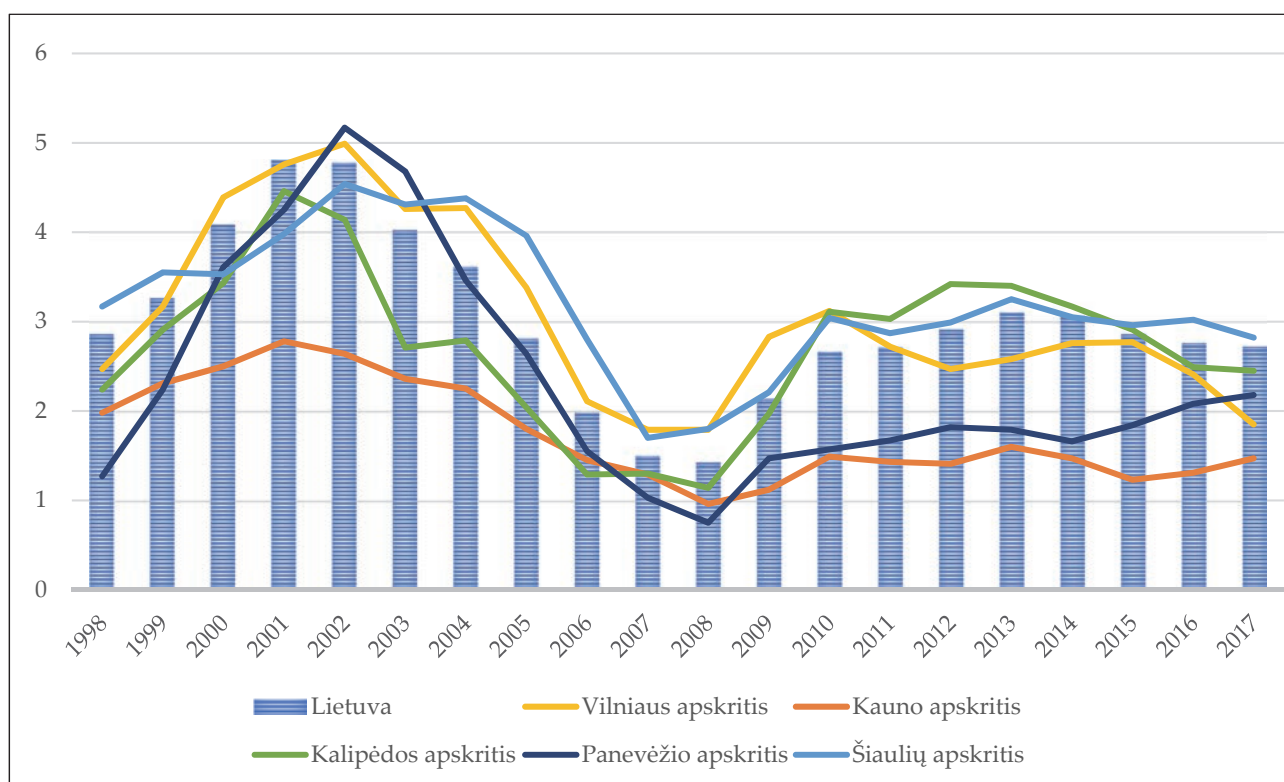
9 pav. Santykinio nedarbo rodiklio vidutinis standartinis nuokrypis pagal mažesnių šalies apskričių rodiklius 1998–2017 m. Užimtumo tarnybos duomenimis (proc. punktais)

Standartinio nuokrypio rodiklio dinamika faktiškai panaši į variacijos masto tendencijas. Tačiau standartinio nuokrypio rodiklio atveju stebimų pokyčių cikliškumas yra išreikštas gerokai ryškiau. Stebimą tendenciją galima paaiškinti tuo, kad santykinio nedarbo standartinio nuokrypio rodiklį daug mažiau nei variacijos mastą sąlygoja darbo rinkos politikos įtaka. Taigi lyginant nedarbo variacijos masto bei standartinio nuokrypio rodiklius galima būtų įvertinti darbo rinkos politikos poveikio įtaką apskrityse.

Nagrinėjamo laikotarpio pradžioje itin aukštas buvo Alytaus vidutinio standartinio nuokrypio rodiklis. Kiek vėliau (1999–2001 m. laikotarpiu) šis variacijos rodiklis gana sparčiai išaugo ir Utenos apskrityje. Būtina pabrėžti, jog šios apskritys pagal santykinį nedarbo rodiklį buvo priskirtos

problemėms regionams. Kitas vidutinio standartinio nuokrypio augimo laikotarpis buvo palyginti neryškus, kadangi stebimas rodiklis didėjo gerokai lėčiau.

Panašiai keitėsi vidutinio standartinio nuokrypio rodiklis ir didesnėse šalies apskrityse. Tačiau skirtingai nei mažesnėse apskrityse, kur dėl valstybinių institucijų reguliacinio poveikio vidutinė nedarbo diferenciacija gana stipriai sumažėjo, didesnėse apskrityse stebimi regioniniai skirtumai išliko gerokai ryškesni. Žemiausias vidutinio standartinio nuokrypio rodiklis tradiciškai išlieka Kauno apskrityje, kur situaciją darbo rinkos diferenciacijos požiūriu galima laikyti palankiausia. Didžiausia vidutinė nedarbo diferenciacija dabartiniu palankiu darbo rinkos raidos laikotarpiu stebima Klaipėdos ir Šiaulių apskrityse (10 pav.).

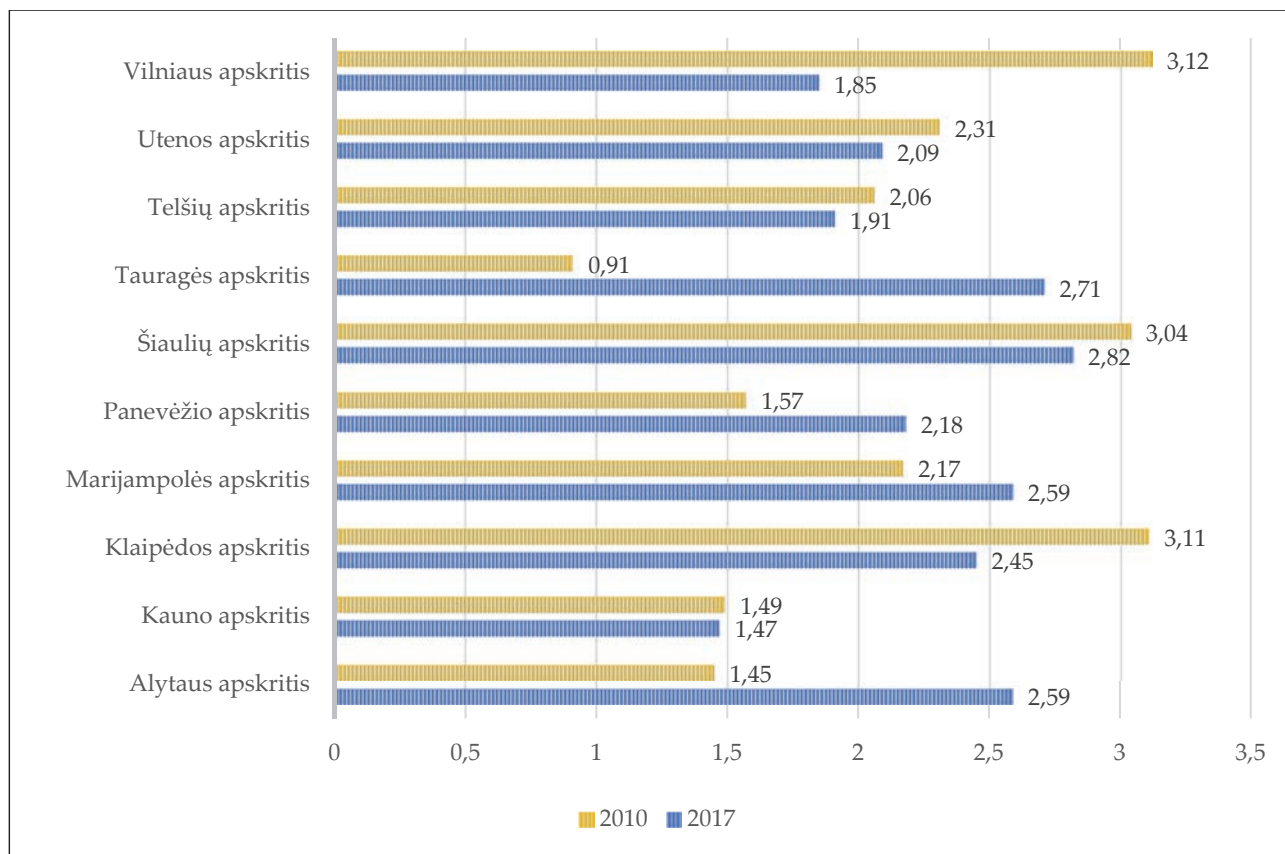

10 pav. Santykinio nedarbo rodiklio vidutinis standartinis nuokrypis 1998–2017 m. pagal didesnių šalies apskričių savivaldybių rodiklius Užimtumo tarnybos duomenimis (proc. punktais)

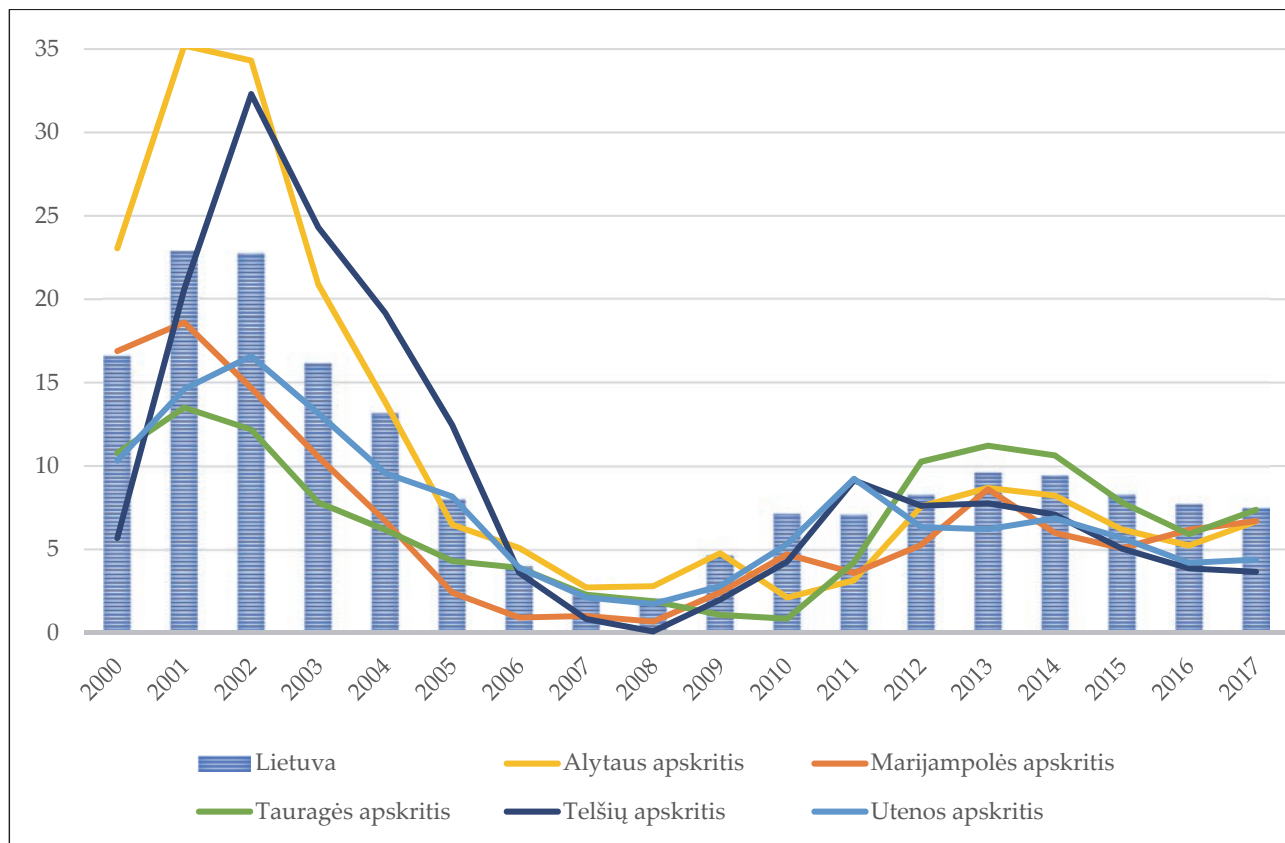
Tačiau aukštos nedarbo diferenciacijos problema Šiaulių apskrityje buvo ryški per visą stebimą laikotarpį. Santykinio nedarbo rodiklio vidutinis standartinis nuokrypis dabartiniu palankiu darbo rinkos raidos laikotarpiu (2010–2017 m.) sparčiausiai didėjo mažesnėse Alytaus ir Tauragės apskrityse (11 pav.). Sparčiausiai šis rodiklis mažėjo Vilniaus apskrityje.

Sprendžiant iš statistinių duomenų, stebimi šio santykinio rodiklio diferenciacijos pokyčiai aptariamam laikotarpiu buvo labiau palankūs didžiosioms šalies apskritims, nors kai kuriose mažesnėse apskrityse (Telšių) nedarbo skirtumai taip pat sumažėjo. Vertinant situaciją pagal santykinio nedarbo dispersijos rodiklį¹⁴ dinamikos tendencijos keičiasi labai panašiai kaip ir ankstesnių rodiklių atvejais, nors nominalia išraiška šio rodiklio reikšmės yra didžiausios (12 pav.).

¹⁴ Dispersijos rodiklis nedarbo diferenciacijos sklaidą charakterizuoja kvadratiniais vienetais (mūsų skaičiavimų atveju ji išreiškiama procentiniais punktais kvadratu).

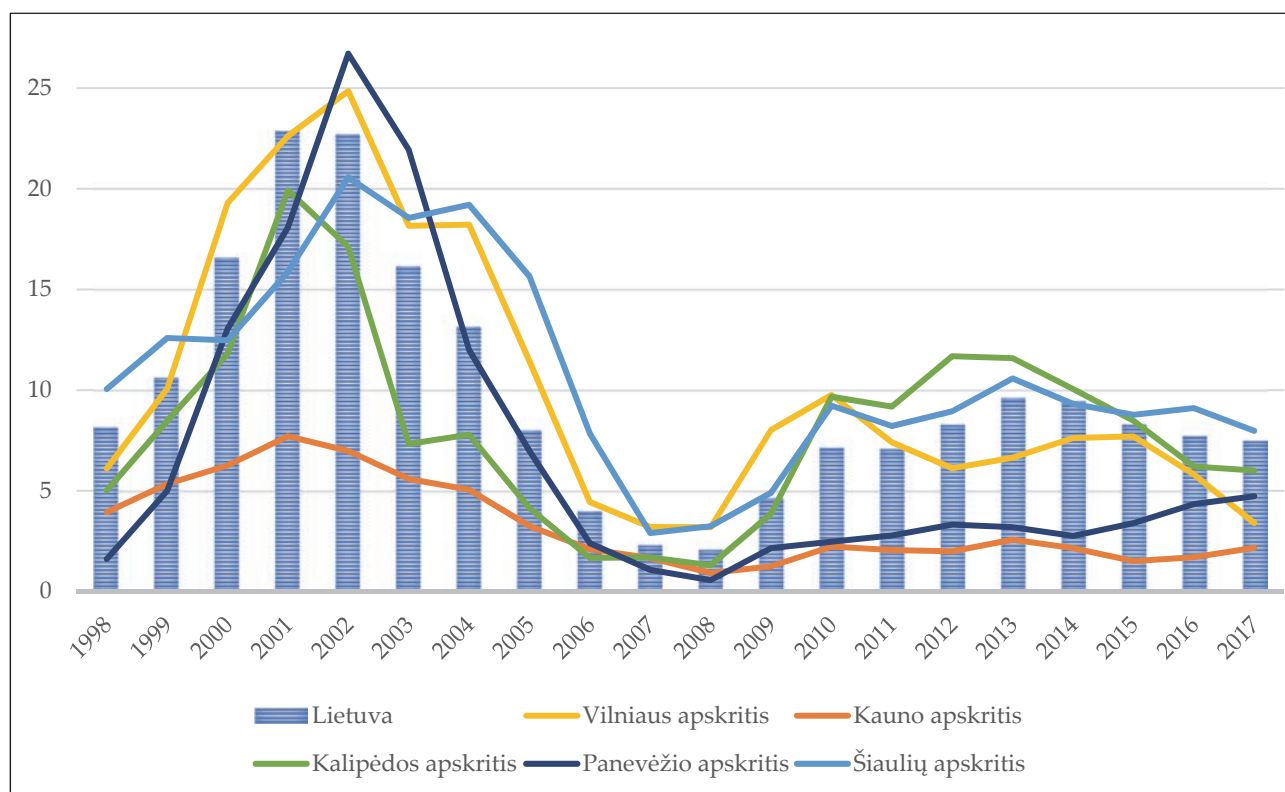

11 pav. Santykinio nedarbo rodiklio vidutinis standartinis nuokrypis 2010–2017 m. pagal apskričių savivaldybių rodiklius Užimtumo tarnybos duomenimis (proc. punktais)

12 pav. Santykinio nedarbo rodiklio dispersija 2000–2017 m. pagal mažesnių šalies savivaldybių rodiklius Užimtumo tarnybos duomenimis

1998–2002 m. laikotarpiu visose mažesnėse šalies apskrityse nedarbo dispersijos rodiklio reikšmės augo, nors bėgant laikui atskirose apskrityse stebimi tam tikri pokyčių svyravimai, liudijantys apie laikinus nukrypimus nuo bendrosios tendencijos. Dispersijos rodikliai šiuo laikotarpiu buvo laikinai sumažėję Alytaus ir Utenos probleminiuose regionuose. Gerokai mažesnės nedarbo dispersijos rodiklio reikšmės stebimos šiame dešimtmetyje, kai po laikino padidėjimo pakartotinai ėmė mažėti. *Apibendrinant gali teigti, jog situacijos darbo rinkoje gerėjimo metu (2001–2007 m.), šalies regionuose buvo stebima ryški variacijos rodiklių mažėjimo tendencija, nors blogėjant bendrai situacijai darbo rinkoje nedarbo variacijos rodikliai atskirose teritorijose dažniausiai padidėdavo.* Panašūs svyravimai stebimi ir didesnėse šalies apskrityse, nors dispersijos skirtumai tarp šių regionų jau nuo praeito dešimtmečio buvo daug didesni nei mažesnėse šalies apskrityse (13 pav.).

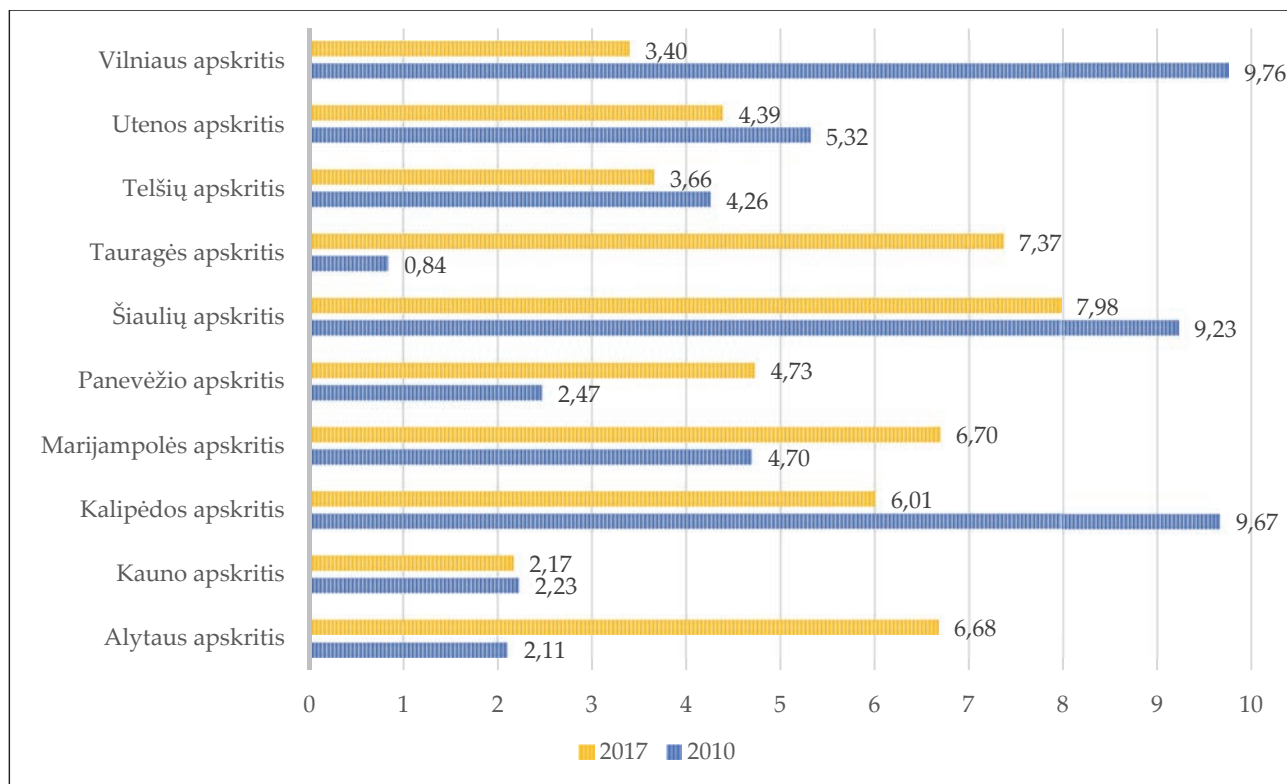

13 pav. Santykinio nedarbo rodiklio dispersija 1998–2017 m. pagal didesnių šalies apskričių savivaldybių rodiklius Užimtumo tarnybos duomenimis

Išimtis bendrame regimų pokyčių fone – Kauno apskritis, kur stebimo rodiklio svyravimai buvo neryškūs, o stebimų pokyčių cikliškumas buvo labai nedidelis.

Didžiausia nedarbo dispersija 2010 m. buvo Vilniaus apskrityje (9,76), mažiausia – Tauragės (0,84). 2017 m. didžiausia ir mažiausia šio rodiklio reikšmė buvo atitinkamai Šiaulių (7,98) ir Kauno apskrityse (2,17). Įdomu, kad nedarbo dispersijos rodiklis 2010–2017 m. laikotarpiu padidėjo apskrityse, kur jo reikšmės buvo mažiausios, o sumažėjo tuose regionuose, kur nagrinėjamas rodiklis buvo didesnis. Išimtis – Kauno apskritis, kur dispersijos rodiklio reikšmė beveik nepakito ir išliko itin žema (14 pav.). Taigi, dabartiniu situacijos darbo rinkoje gerėjimo laikotarpiu, remiantis statistinės analizės rezultatais, galima išskirti nedarbo dispersijos rodiklio panašėjimo (diferenciacijos mažėjimo) tendenciją.

14 pav. Santykinio nedarbo rodiklio dispersija 2010–2017 m. pagal apskričių savivaldybių rodiklius Užimtumo tarnybos duomenimis

2.4. Santykinės nedarbo diferenciacijos teritorinių skirtumų pokyčiai apskrityse

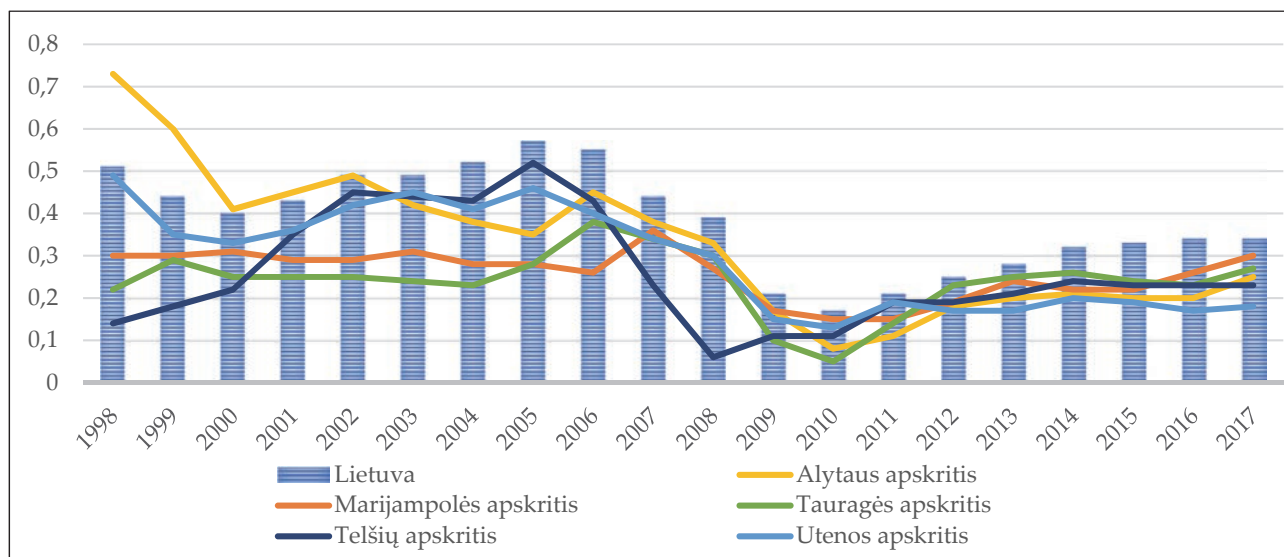
Kaip ir kitus rodiklius, nedarbo variacijos koeficiento¹⁵ reikšmę pagal regionus sąlygoja darbo rinkos raidos cikliškumas. Tačiau variacijos koeficientas, skirtingai nei anksčiau aprašyti rodikliai, atspindi „tikruosius“ (santykinius) nedarbo diferenciacijos skirtumus. Kitaip sakant, variacijos koeficiento reikšmių nenulemia nominalus nedarbo reikšmių skirtumas tarp regionų, kuris paprastai situacijos darbo rinkos gerėjimo laikotarpiais sumažėja, o blogėjimo laikotarpiais padidėja, nors dėl stebimų svyravimų netolygumų pagal teritorijas galimi ir gana ryškūs nukrypimai nuo stebimų tendencijų. Todėl esant nepalankiam darbo rinkos raidos laikotarpiui, kai bendras nedarbo lygis auga, jeigu pasitelkiant darbo rinkos politiką mažinami santykiniai nedarbo skirtumai tarp regionų, variacijos koeficiento reikšmės turi mažėti. Reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad skirtingai nei kitų variacijos rodiklių, variacijos koeficiento raidos tendencijos atskirais laikotarpiais gali gana stipriai skirtis.

Pavyzdžiui, santykinio nedarbo rodiklio dispersija sparčiai mažėjo mažesniuose šalies regionuose 2001–2007 m., kai bendra situacija darbo rinkoje gerėjo, o variacijos koeficiento rodiklis šiuo laikotarpiu išliko pakankamai stabilus. Vėliau – situacijos darbo rinkoje blogėjimo laikotarpiu (2007–2010 m.) – variacijos koeficiento reikšmės pagal regionus sparčiai mažėjo. Stebimo laikotarpio pradžioje didžiausios variacijos koeficiento reikšmės buvo probleminėse Alytaus ir Utenos apskrityse, tačiau dėl darbo rinkos politikos poveikio per palyginti ilgą laikotarpį santykinę nedarbo diferenciaciją pavyko reikšmingai sumažinti. Nuo 2010 m. nedarbo variacijos koeficiento rodiklio pagal

¹⁵ Variacijos koeficiento reikšmės analizėje pateikiamos vieneto dalimis.

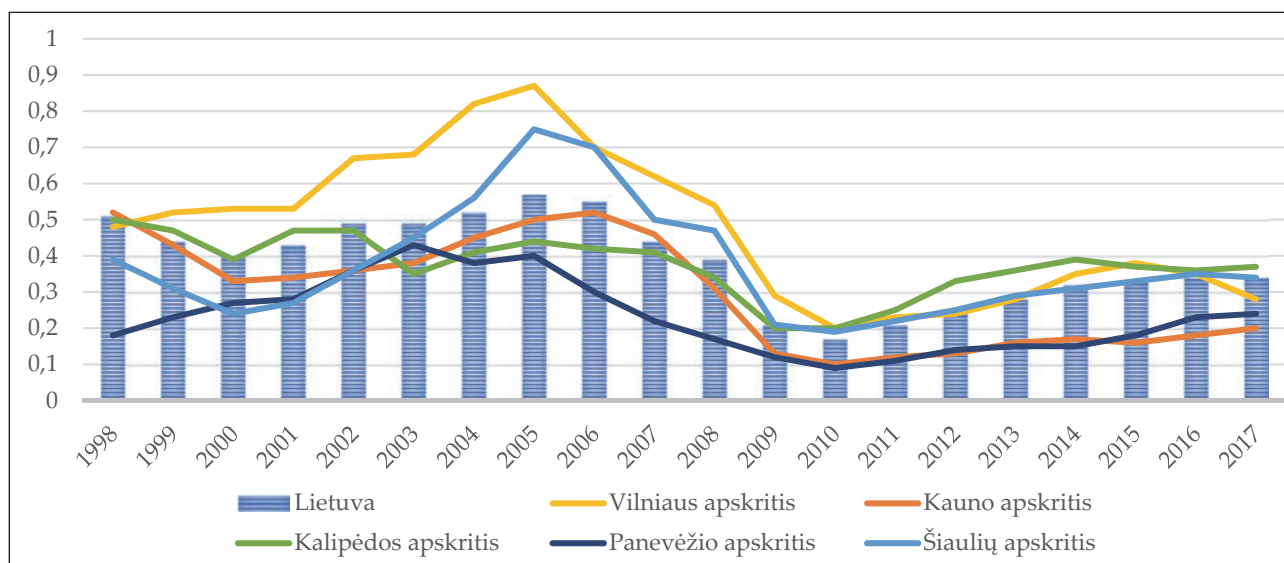

apskritis reikšmės sumažėjo ir stebimi skirtumai pagal apskritis pakankamai supanašėjo bei išliko palyginti nežymūs (15 pav.).

15 pav. Santykinio nedarbo rodiklio variacijos koeficientas 1998–2017 m. pagal mažesnių šalies apskričių savivaldybių rodiklius Užimtumo tarnybos duomenimis

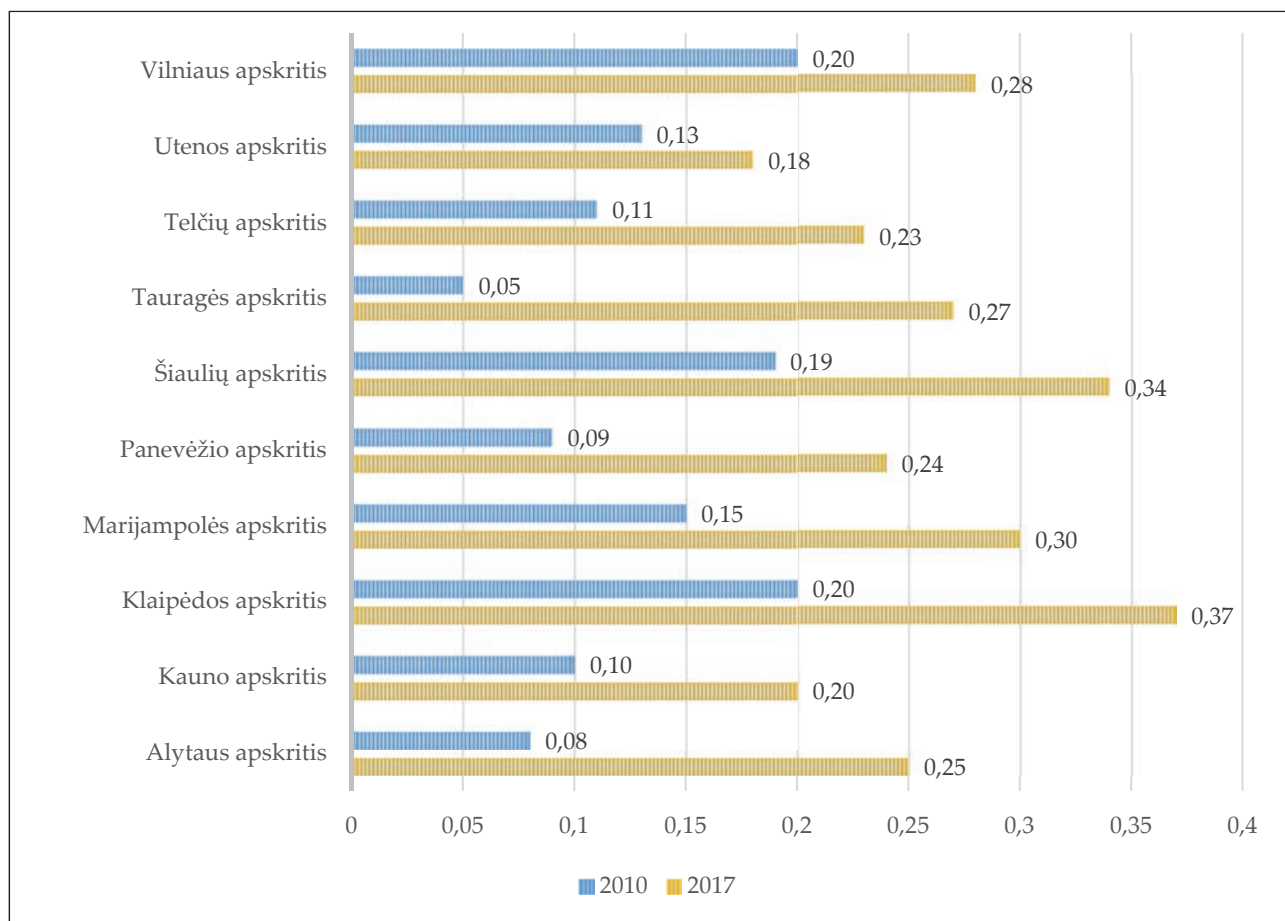
Didesniųjų šalies apskričių variacijos koeficiento skirtumai iki ankstesnio ekonominio augimo pabaigos (2007 m.) išliko itin dideli. Reikšmingai skyrėsi ir dinamikos tendencijos. Ypač sparčiai augo variacijos koeficiento reikšmės 1998–2005 m. Vilniaus apskrityje (16 pav.). Didžiausias variacijos koeficientas buvo Vilniaus apskrityje 2005 m. (0,87). Ryškus augimas buvo stebimas ir Šiaulių apskrityje, nors jis prasidėjo kiek vėliau. Kitose apskrityse aiškios nedarbo variacijos tendencijos šiuo laikotarpiu nebuvo pastebėta, nes trumpalaikiai šio rodiklio pokyčiai gana stipriai skyrėsi. Nedarbo variacijos koeficiento skirtumai akivaizdžiai sumažėjo iki praeito dešimtmečio pabaigos ir išliko labai neryškūs, nors dabartiniu palankiu darbo rinkos raidos laikotarpiu (2010–2017 m.) aptariamo rodiklio diferenciacija pradėjo pamažu augti.

16 pav. Santykinio nedarbo rodiklio variacijos koeficientas 1998–2017 m. pagal didesnių šalies apskričių savivaldybių rodiklius Užimtumo tarnybos duomenimis

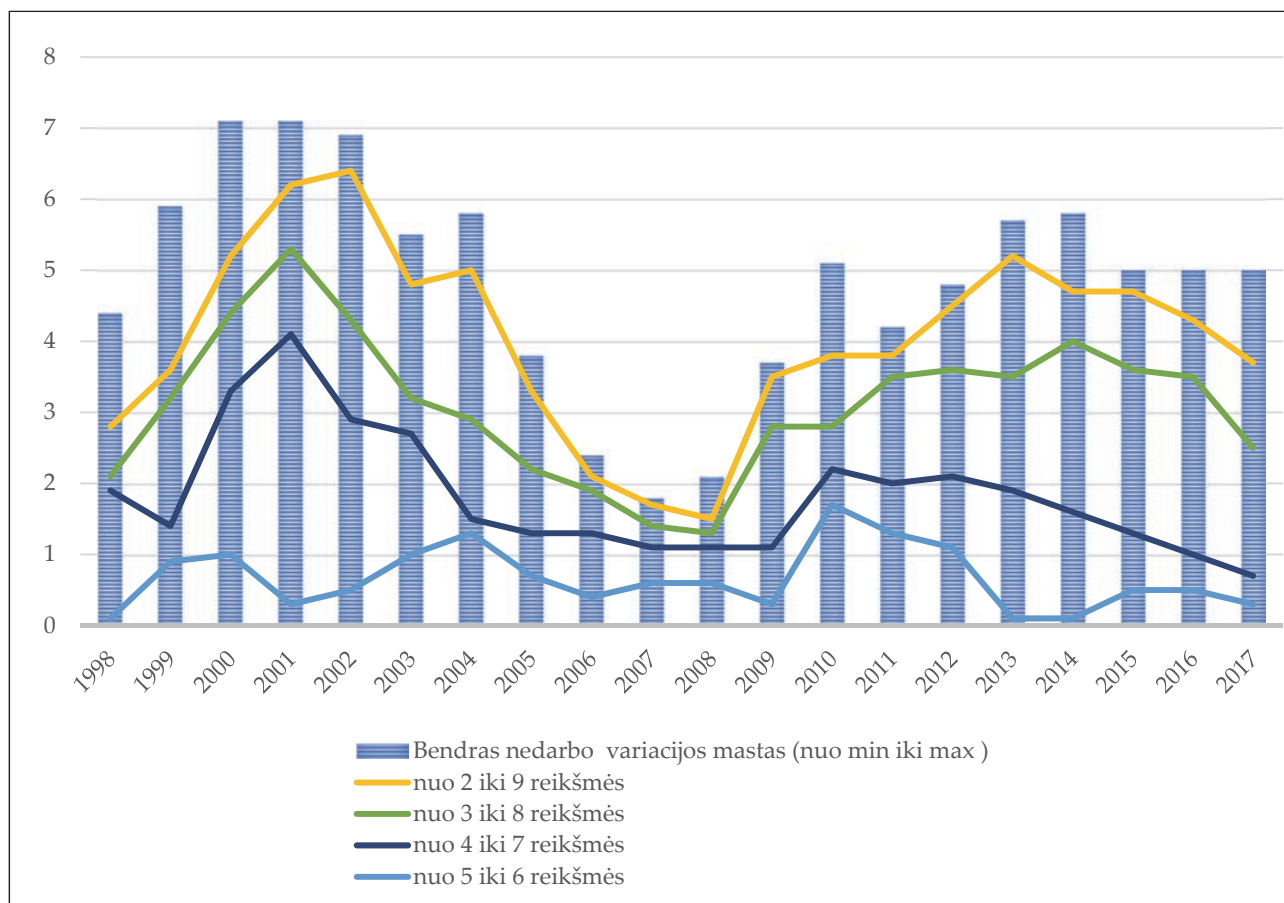
Detalesnius nedarbo variacijos koeficiento pokyčius pagal apskričių savivaldybes stebimu situacijos darbo rinkoje gerėjimo laikotarpiu iliustruoja žemiau pateikta diagrama. Gerėjant situacijai darbo rinkoje, nedarbo variacijos koeficiento reikšmės padidėjo visose šalies apskrityse (17 pav.). Gerokai ryškesnis šio rodiklio augimas (pokytis) buvo atskirose didesnėse šalies apskrityse (Šiaulių, Klaipėdos, Panevėžio) bei didesnėje dalyje mažesnių regionų (Tauragės, Alytaus, Marijampolės), likusiose teritorijose jis buvo mažiau pastebimas. Didžiausias variacijos koeficiento rodiklis 2017 m. buvo Klaipėdos (0,37) ir Šiaulių apskrityse (0,34), mažiausias – Utenos (0,18) ir Kauno (0,20) apskrityse.

Būtina pabrėžti, kad padidėjusios nedarbo variacijos koeficiento reikšmės žemo nedarbo sąlygomis atskiroms šalies apskritims nėra grėsmingos (ypač didesniosioms, kur sukuriama daugiau darbo vietų). Tačiau viena iš galimų grėsmių – ilgalaikė variacijos rodiklių augimo tendencijos tąsa, kuri apimtų ne tik situacijos darbo rinkoje gerėjimo, bet ir tikėtino nuosmukio laikotarpius, kai nedarbo lygis sparčiau išauga. Ankstesnio šalies ekonominės raidos ciklo poveikio vertinimo patirtis rodo, jog didesnė spartesnio nedarbo augimo ir jį lydینčio skurdo grėsmė iškyla santykinai aukštesnio nedarbo regionams. Žinoma, mažesnieji šalies regionai, kur situacija darbo rinkoje būna santykinai blogesnė, dėl aukštesnio nedarbo turi vieną formalų pranašumą prieš didesnius regionus – nepanaudotą darbo išteklių rezervą. Tačiau dėl kvalifikuotų darbo išteklių stokos, siūlomo žemo darbo užmokesčio bei darbinės motyvacijos stokos, esamus laisvus darbo išteklius integruoti į darbo rinką pakankamai problemiška.

17 pav. Santykinio nedarbo rodiklio variacijos koeficientas 2010–2017 m. pagal apskričių savivaldybes Užimtumo tarnybos duomenimis

Informatyvumo požiūriu, pakankamai tobulai situacijos darbo rinkoje diferenciaciją atspindi dalinių variacijos masto rodiklių kaitos analizė. Atliekant dalinių variacijos masto rodiklių vertinimus, kiekviename kitame skaičiavimų žingsnyje buvo atmesti du kraštutiniai nedarbo rodikliai. Taip pažingsniui buvo eliminuojama labiausiai nukrypusių nuo vidutinės nedarbo reikšmės tendencijos rodiklių įtaka. Kraštutiniai nedarbo variacijos masto regionuose reikšmių skirtumai iliustruoja kontrastingiausius situacijos darbo rinkoje skirtumus. Didžiausi dalinių rodiklių skirtumai iliustruoja bendrą variacijos rodiklių pokyčių tendencijos cikliškumą pagal regionus. Tačiau variacijos masto kreivių pasiskirstymas rodo, kad nedarbo skirtumai pagal regionus keitėsi labai netolygiai. Bene didžiausi nukrypimai nuo bendros tendencijos stebimi tarp gretimų nedarbo variacijos reikšmių 5 ir 6 bei 4 ir 7. Šių dalinių nedarbo variacijos masto koeficientų reikšmės mažėjo nuo 2010 m., nors 2010–2014 m. kitų variacijos rodiklių skirtumai tarp regionų labai padidėjo. Panašų ryškų nukrypimą nuo bendros tendencijos stebime 2000–2001 m. tarp gretimų nedarbo variacijos masto 5 ir 6 reikšmių, kai šio dalinio variacijos rodiklio reikšmė sumažėjo, nors dėl Rusijos krizės įtakos itin išryškėjo nedarbo diferenciacija tarp daugumos regionų (18 pav.).

18 pav. Santykinio nedarbo rodiklio variacijos masto detalizacija pagal regionus, lyginant pagal nedarbo rodiklio didėjančias reikšmes sugrupuotas apskritis Užimtumo tarnybos duomenimis 1998–2017 m. (proc. punktais)

Įdomus rodiklis – variacijos masto dalis pagal apskritis bendroje vidutinės variacijos apimtyje šalies mastu, kuri kaip ir kitų variacijos rodiklių atveju įvertinta remiantis atskirų regionų savivaldybių rodikliais. Itin žemas variacijos masto dalies rodiklis liudija apie santykinai žemus nedarbo

skirtumus pagal savivaldybes, tačiau jeigu jo reikšmės yra aukštos ir labiau priartėja prie vieneto, tai situacija darbo rinkoje dėl žymios nedarbo diferenciacijos tarp kraštutinių regionų gali tapti pakankamai grėsminga. Geras šio teiginio iliustracijos pavyzdys – probleminis Alytaus regionas, kur santykinis variacijos masto rodiklis buvo itin aukštas 1998–1999 m. (3 lentelė). Kita vertus, mažai tikėtina, kad variacijos masto dalis būtų lygi vienetai, nes tokiu atveju vieno regiono nedarbo skirtumas būtų didžiausias, lyginant su kitomis šalies apskritimis. Iki Pasaulinės ekonominės krizės nedarbo variacijos dalies rodiklis daugumoje šalies regionų didėjo, vėliau pradėjo mažėti, nors situacija darbo rinkoje itin pablogėjo, kadangi atsirado būtinybė „gesinti“ įsisiautėjusią nedarbo augimo stichiją probleminėse teritorijose aktyvios darbo rinkos politikos dėka. Dabartinio ekonomikos pakilimo metu daugumoje šalies regionų vėl išryškėjo variacijos masto dalies rodiklio augimo tendencija. Ypač aukštos šio rodiklio reikšmės 2017 m. buvo Šiaulių ir Klaipėdos apskrityse (atitinkamai 0,75 ir 0,68).

3 lentelė. Variacijos masto dalis pagal apskritis bendroje vidutinės variacijos apimtyje šalies mastu

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
<i>Alytaus apskritis</i>	0,84	0,83	0,64	0,69	0,67	0,63	0,55	0,51	0,56	0,48	0,57
Kauno apskritis	0,29	0,40	0,40	0,43	0,42	0,44	0,46	0,48	0,49	0,59	0,39
Klaipėdos apskritis	0,37	0,48	0,52	0,67	0,68	0,52	0,59	0,54	0,45	0,59	0,40
Marijampolės apskritis	0,29	0,49	0,62	0,60	0,51	0,48	0,38	0,31	0,27	0,36	0,26
Panevėžio apskritis	0,24	0,42	0,55	0,64	0,78	0,81	0,61	0,54	0,45	0,41	0,24
Šiaulių apskritis	0,66	0,75	0,69	0,65	0,67	0,76	0,81	0,89	0,86	0,70	0,63
Tauragės apskritis	0,22	0,39	0,41	0,42	0,41	0,39	0,34	0,43	0,52	0,56	0,46
Telšių apskritis	0,10	0,19	0,30	0,49	0,65	0,64	0,66	0,68	0,47	0,30	0,10
<i>Utenos apskritis</i>	0,59	0,49	0,49	0,53	0,57	0,55	0,54	0,67	0,64	0,67	0,57
Vilniaus apskritis	0,47	0,60	0,67	0,62	0,66	0,63	0,74	0,77	0,62	0,70	0,66
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017		
Alytaus apskritis	0,54	0,26	0,34	0,50	0,50	0,51	0,43	0,48	0,60		
Kauno apskritis	0,27	0,34	0,34	0,33	0,36	0,37	0,32	0,36	0,44		
Klaipėdos apskritis	0,52	0,65	0,67	0,74	0,71	0,65	0,62	0,69	0,68		
Marijampolės apskritis	0,40	0,43	0,38	0,47	0,60	0,57	0,54	0,62	0,57		
Panevėžio apskritis	0,37	0,32	0,35	0,34	0,33	0,33	0,38	0,47	0,53		
Šiaulių apskritis	0,55	0,53	0,54	0,63	0,72	0,73	0,72	0,78	0,75		
Tauragės apskritis	0,20	0,15	0,34	0,54	0,59	0,62	0,57	0,56	0,61		
Telšių apskritis	0,25	0,33	0,49	0,44	0,47	0,49	0,41	0,40	0,37		
Utenos apskritis	0,44	0,44	0,52	0,47	0,50	0,60	0,57	0,51	0,53		
Vilniaus apskritis	0,69	0,61	0,53	0,43	0,55	0,63	0,64	0,62	0,51		

IŠVADOS

Būtina pabrėžti, jog palyginti spartus ekonomikos augimas daugumoje mažesniųjų šalies apskričių praėjusiame dešimtmetyje taip ir neužtikrino spartesnio darbuotojų skaičiaus gausėjimo, kadangi užimtumas šiose šalies teritorijose sumažėjo. Pakankamai lėtas užimtumo augimas mažiau urbanizuotuose šalies teritorijose vyko ir šiame dešimtmetyje (išskyrus Tauragės apskritį). Daugumos mažesniųjų šalies teritorijų situacija darbo rinkoje tapo itin skausminga, kadangi praeitame dešimtmetyje sparčiai sumažėjus gyventojų užimtumui žemės ūkio sferoje, kituose ūkio sektoriuose nebuvo sukurta papildomų darbo vietų. Kita vertus, itin ryškus darbo rinkos rodiklių svyravimų

cikliškumas sukelia neabejotiną grėsmę tvaresniam gyventojų ekonominės gerovės kilimui regionuose, kadangi dėl stebimų pokyčių nestabilumo didelei daliai žmonių kyla rizika netekti darbo ir patekti tarp skurstančiųjų.

Šalies teritorijose, kur socialinės-ekonominės gyvenimo sąlygos geresnės ir sukuriama pakankamai daug patrauklesnių darbo vietų, gyventojų emigracijos rodikliai yra žemesni. Daugumos tokių miestų bei rajonų gyventojų gerovės augimo sąlygos yra palankesnės, lyginant su teritorijomis, kur ūkio plėtros galimybės riboja nepalanki demografinė ir migracinė situacija bei sudėtinga padėtis darbo rinkoje. Negalima kategoriškai tvirtinti, jog probleminių šalies teritorijų žmonės yra linkę gyventi vien tik iš socialinių pašalpų. Todėl užimtumo didinimo priemonės probleminiuose rajonuose būtų veiksmingesnės, jeigu ten būtų kuriamos patrauklesnės darbo vietos.

Santykinai žemos kaimo užimtumo lygio reikšmės ir nepalanki šio rodiklio dinamika netiesiogiai rodo, jog mažesniųjų (probleminių) savivaldybių gyventojų situacija darbo rinkoje yra santykinai blogesnė nei didžiųjų šalies teritorijų, kur vyrauja miesto gyventojai. Kaimo gyventojų aktyvumo ir laisvų darbo vietų užpildymo didinimo galimybės paprastai riboja darbinės motyvacijos ir profesinės kvalifikacijos stoka. Pastarieji veiksniai ryškiau pasireiškia mažesniuose šalies regionuose ir komplikuoja jų gyventojų gerovės kilimą bei riboja palankesnės šių teritorijų socialinės struktūros susiformavimo galimybes.

Darbo rinką charakterizuojančių duomenų analizė rodo, kad palyginti su kitomis tikslinėmis grupėmis labiausiai skiriasi miesto ir kaimo moterų aktyvumo ir užimtumo rodikliai. Ypač skyrėsi užimtumo rodiklis. Skaičiavimai liudija, jog 2010 m. miesto moterų užimtumo galimybės viršijo kaimo moterų užimtumo galimybės net 1,5 karto, nors vėliau šie skirtumai irgi liko labai ryškūs. Todėl kaimo moterims, kurios gyvena mažesniuose šalies regionuose, itin sudėtinga užtikrinti bent kiek pastovesnę gerovės augimą.

Reikėtų atkreipti dėmesį ir į tai, kad kaimo moterų aktyvumas paskutiniaisiais metais faktiškai neaugo. Tai vienintelė tikslinė grupė, kur miesto gyventojų užimtumas buvo didesnis nei kaimo per visą stebimą laikotarpį (nuo 1998 m.). Didelius stebimus skirtumus galima paaiškinti tuo, jog kaimiškųjų regionų gyventojų užimtumo struktūra itin nepalanki moterims, kadangi šiose šalies teritorijose trūksta darbo vietų paslaugų sektoriuje, kurias galėtų sėkmingai užimti dailiosios lyties atstovės. Todėl galima teigti, kad darbo vietų stoka paslaugų sektoriuje per ilgą laikotarpį gali dar labiau paskatinti susiformuoti socialinės demografinės struktūros deformacijas pagal lytį.

Skirtumas tarp pagyvenusių kaimo ir miesto žmonių užimtumo ir aktyvumo pradėjo dėsningai augti Lietuvai įstojus į ES, ypač jis išryškėjo ankstesnės ekonominės krizės metu bei išliko itin aukštas, nepaisant palyginti spartaus bendro situacijos gerėjimo darbo rinkoje šiame dešimtmetyje šalies mastu. Tai netiesiogiai liudija, jog probleminių bei kaimiškųjų teritorijų vyresnio amžiaus žmonės turi daug blogesnes integracijos į darbo rinką galimybes nei didesnių miestų gyventojai.

Tyrimo autorių atlikta Užimtumo tarnybos duomenų teritorinių pasiskirstymų analizė rodo, kad problemiškausiausia pagal nedarbo rodiklio reikšmę apskritys per šio dešimtmečio situacijos darbo rinkoje stebėsenos laikotarpį faktiškai išliko tos pačios (tai Alytaus ir Utenos apskritys). Gyventojų gerovės kėlimo galimybės šiose teritorijose mažina tai, kad santykinai aukštas nedarbas jose išlieka ilgesnį laikotarpį ir sudėtinga situacija darbo rinkoje šiame dešimtmetyje nebuvo

atsitiktinė bei trumpalaikio pobūdžio. Kiek didesnė situacijos kaita vyko savivaldybių lygmenyje, nors stebimi atskirų šalies rajonų tvarkos išsidėstymo (eiliškumo) pokyčiai laiko atžvilgiu šiame dešimtmetyje išlieka neesminiai. Dažniausiai savivaldybės tik susikeičia vietomis pagal nedarbo rodiklio didėjimo tvarką. Vienas iš esminių situacijos darbo rinkoje ypatumų savivaldybių lygmenyje yra ilgesnį laiką šiame dešimtmetyje išlikęs aukščiausias nedarbas Ignalinos ir Alytaus savivaldybėse, kituose probleminiuose rajonuose nedarbas buvo kiek žemesnis.

Autorių siūlomas skirtingų bendrųjų nedarbo rodiklių palyginamosios analizės metodas galėtų pasitarnauti darbo rinkos politikos rezultatams vertinti teritoriniame lygmenyje. Šio metodo esmė būtų nedarbo rodiklių Statistikos departamento ir Užimtumo tarnybos duomenimis sukonstruoto indekso nustatymas. Kuo labiau Statistikos departamento ir Užimtumo tarnybos duomenimis nedarbo rodiklių indeksą išreiškiantis santykis artėja prie 100 proc., tuo labiau suderinama darbo rinkos ir socialinė politika. Kai rodiklis priartėja prie 100 proc., tada valstybės institucijų teikiamos socialinės garantijos labiau skatina bedarbius registruotis Užimtumo tarnyboje. Lietuvos sąlygomis vykęs nedarbo skirtingais duomenų šaltiniais įvertintų rodiklių supanašėjimas skatino didesnę dalį bedarbių registruotis teritorinėse užimtumo tarnybose dėl sveikatos draudimo įmokų. Kita vertus, tolimesniam bedarbių socialinės ir darbinės integracijos galimybių vertinimui teritoriniame lygmenyje reikalingi detalesni tyrimai, kur būtų įvertinamas tiek siūlomo indekso, tiek kitų galimų rodiklių taikymo perspektyvų tikslingumas.

Metodologiškai derinant skirtingus teritorinės analizės lygmenis, monografijoje buvo išskirti apskričių nedarbo variacijos rodikliai pagal savivaldybes. Statistinis tyrimas parodė, jog padėties darbo rinkoje teritorinių skirtumų vertinimas yra gerokai sudėtingesnis reiškinys nei atrodo iš pirmo žvilgsnio. Antai nedarbo mažėjimas anaipol nebūtinai turėtų reikšti santykinės (t. y. tikrosios) nedarbo diferenciacijos sumažėjimą (pastarąją išreiškia variacijos koeficiento dinamika), nors ekonomikos pakilimo metu bedarbių skaičius mažėja, tuo pačiu mažėja ir santykinių nedarbo rodiklių reikšmių skirtumai tarp skirtingų šalies savivaldybių.

Situacijos darbo rinkoje teritorinių skirtumų analizė išlieka aktuali tiek savivaldybių, tiek apskričių lygmenyse, kadangi šių lygmenų valdžios institucijos vienaip ar kitaip susiduria su nedarbo problemomis. Sprendžiant savivaldybių užimtumo problemas ir siekiant išsiaiškinti silpnąsias ir stipriąsias jų darbo rinkos puses, tikslinga įvertinti konkretaus rajono nedarbo diferenciaciją pagal seniūnijas.

LITERATŪRA

- Andriušaitienė D. (2008). *Depresinių šalies regionų darbo rinkos plėtra*. Monografija. Vilnius: Lodvila, 214 p.
- Delfi.lt. (2011). Lietuvoje 14 savivaldybių skurdžiausios iš skurdžiausių. Prieiga per internetą: <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/lietuvoje-14-savivaldybiu-skurdziausios-is-skurdziausiu.d?id=41942863>.
- Lietuvos statistikos departamento duomenų bazė. (2018). Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?indicator=S3R347#/>.
- Lietuvos statistikos departamento duomenų bazė. (2018). Užimtumo tarnybos duomenys: registruotas nedarbas apskrityse ir savivaldybėse. Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=6d2402eb-c796-4d18-91dc-86c4f3d37cd5#/>.
- Verslo žinios. (2012). Probleminiai sprendimai probleminėms Lietuvos teritorijoms. Prieiga per internetą: <https://www.vz.lt/archive/article/2012/6/23/probleminiai-sprendimai-probleminems-lietuvos-teritorijoms#ix-zz5OrybMUNW>.

3 skyrius. EKONOMINĖS GEROVĖS REGIONINIAI POKYČIAI IR JŲ ĮTAKA MIESTŲ SISTEMOS TRANSFORMACIJAI LIETUVOJE

Donatas Burneika

Šiame skyriuje nagrinėjami ekonominės gerovės regioninius skirtumus atspindinčių rodiklių kaitos ypatumai Lietuvoje po Nepriklausomybės atgavimo. Staigus darbo vietų pramonėje, o kiek vėliau ir žemės ūkyje, mažėjimas, kuris tęsėsi iki pat 2009 m. krizės, padarė labai nevienodą įtaką skirtingiems Lietuvos regionams. Užimtumo didėjimas paslaugų sektoriuje taip pat buvo labai diferencijuotas erdvėje, nes dauguma naujųjų ekonominių sektorių, kaip ir visame pasaulyje (Hall, 1998), teikė pirmenybę didmiesčiams. Šių pokyčių pasekmės – užimtumo ir darbo užmokesčio erdvinė diferenciacija, kuri sąlygojo migracijos reiškinių suintensyvėjimą, neišvengiamai keičiantį šalies socio-erdvinę struktūrą. Skirtinguose šalies regionuose susiformuoja skirtinga gyventojų sudėtis: metropoliniuose regionuose daugėja aukštesnį socialinį statusą ir išsilavinimą turinčių gyventojų dalis (Burneika ir kt., 2017), periferiniai rajonai kenčia nuo depopuliacijos, spartaus gyventojų senėjimo ir tai lydinčių pasekmių (Daugirdas ir kt., 2013).

Egzistuoja daug ekonominės gyventojų gerovės rodiklių, kurie daugiau ar mažiau atspindi gyventojų pajamų ir išlaidų diferenciaciją, tačiau daugelis šių rodiklių arba nėra renkami savivaldos lygiu arba dubliuoja vieni kitus (yra tarpusavyje susiję). Iš esmės nėra jokios galimybės sudaryti patikimų ekonominės gerovės indeksų lokaliame lygyje Lietuvoje, nes nėra informacijos apie kainų (išlaidų) skirtumus savivaldybėse, kurios ir yra tos vietos, kur vyksta kasdienis žmonių gyvenimas. Dėl šios priežasties čia remiamasi dviem rodikliais, kurie, daugumos tyrėjų nuomone, yra svarbiausi migracijų srautų, keičiančių šalies socio-erdvinę struktūrą ir ateities vystymosi sąlygas, susiformavimui. Nors pastariesiems įtaką daro daugybė objektyvių ir subjektyvių veiksnių, praktiškai niekas neabejoja, jog užimtumo (nedarbo) ir darbo užmokesčio skirtumai yra tarp svarbiausių, jei ne patys svarbiausi, migraciją generuojančių veiksnių.

Šiame skyriuje analizuojami „objektyvūs“ gerovės rodikliai, nors pastaraisiais metais vis daugiau dėmesio įgauna subjektyvieji gerovės aspektai arba tiesiog subjektyvioji gerovė (Diener, 2000; Jordan, 2008; Schvanen ir Atkinson, 2015; Ala-Mantila ir kt., 2018, Morrison ir Weckroth, 2018). Iš esmės pati žmonių gerovės sąvoka yra subjektyvi kategorija, kuri priklauso ne tik nuo objektyviai išmatuojamų gyvenimo kokybės rodiklių, bet ir nuo kiekvieno konkretaus subjekto ar jų grupės (pvz., kokio nors konkretaus regiono gyventojų) požiūrio į juos. Kita vertus, prielaida, kad subjektyviai gerovei didelę įtaką daro objektyvūs darbo užmokesčio ir darbo vietų kaitos skirtumai vargu ar

kelia didesnių abejonių. Šiame tyrime, autoriai laikosi hipotezės, jog darbo užmokesčio ir užimtumo kaitos erdviniai skirtumai neišvengiamai atsispindės gyventojų subjektyvios gerovės erdviniuose skirtumuose ir nulems gyventojų erdvinį persiskirstymą.

1. REGIONINĖS GEROVĖS SKIRTUMŲ TYRIMO METODOLOGINIAI ASPEKTAI

Nors ekonominio vystymosi regioninis netolygumas ir su juo susiję gyvenimo kokybės (gerovės) skirtumai yra gerai žinomi, vis dar nėra vieningos nuomonės, ar valstybės intervencija šiuo atveju yra reikalinga, veiksminga, ir jei taip, tai kokiam teritoriniame lygyje? Erdviniai socioekonominiai (gerovės, gyvenimo kokybės) skirtumai pastebimi visuose teritoriniuose lygiuose pradedant pasauliu ir baigiant vienu gyvenamuoju kvartalu. Pagrindinis klausimas, ar gyventojų gerovė iš viso yra regioninės politikos klausimas (Hannell, 2018)? Neo-liberalios ekonomikos požiūriu, gyventojai „balsuoja kojomis“, tad egzistuojančius darbo užmokesčio skirtumus ilgainiui turėtų panaikinti migracija, subalansuojanti darbo jėgos paklausą ir pasiūlą (Roback, 1982). Yra pavyzdžių, patvirtinančių tokias prielaidas (Rodrigues-Pose ir Ketterer, 2012), tačiau daugybė tyrimų rodo, jog migracija neišsprendžia vystymosi netolygumo problemos. Ilgalaikiai skirtumai išlieka net tais atvejais, kai judėjimo barjerai naikinami (Oswald ir Wu, 2010). Net šalies viduje gyventojų judėjimas nėra visai laisvas, ypač vyresnio amžiaus, labiau su gyvenamąja vieta susijusių žmonių grupėje. Be to, erdviškai išbalansuodama žmogiškuosius resursus, migracija ekonominius skirtumus gali ir padidinti, todėl valstybės intervencija dažnai yra būtina. Pritariant neo-klasikinės ekonomikos teorijos požiūriui, kad emigraciniai sprendimai yra, visų pirma, nulemiami dviejų ekonominio pobūdžio veiksnių – nedarbo ir atlyginimų skirtumų (Abreu, 2010; Arango, 2000; Stark ir Bloom, 1985), vis dėlto būtina atsižvelgti į tai, kad emigracija nebūtinai reiškia gerovės didėjimą tose vietose, kurios netenka gyventojų. Migracija yra selektyvi (Ubarevičienė ir kt., 2016), todėl ūkio plėtros, taigi ir gyventojų gerovės skirtumai, gali net padidėti (Boschman, 2015; Kanbur ir Rapoport, 2005).

Valstybės intervencijos teritorinis lygmuo ir tikslai turėtų skirtis priklausomai nuo to, kokių problemų šia intervencija siekiama išvengti. Jei kalbama apie ekonominio vystymosi skatinimą, galbūt optimalu būtų koncentruotis į didelius (NUTS 1 ar NUTS 2 lygio) regionus, funkcionuojančius kaip daugiau ar mažiau savarankiškos ekonominės sistemos su stambiais, „vartų“ funkcijas vykdančiais miestais, pasižyminčiais sudėtinga ekonomine struktūra su išvystytais verslo paslaugų, švietimo, mokslo tyrimų ir kitais didelę pridėtinę vertę kuriančiais sektoriais (būtent tokiais vienetais organizuojama ir ES regioninė politika, kuri visų pirma yra orientuota į ekonomikos augimą). Tokių regionų centruose kuriamą vertę galima solidariai paskirstyti kitoms teritorijoms, kuriose nėra sąlygų sutelkti minėtas verslo rūšis. Kalbant apie vienodas gyvenimo galimybes visiems, svarbus ir lokalus lygmuo, nes betarpiška aplinka yra ne tik gyvenimo kokybės, bet ir gyvenimo galimybių veiksnys. Gyventojų erdvinė segregacija (ypač miestuose) sudaro prielaidas erdvinei diskriminacijai, kai skirtingose vietose gyvenantys žmonės turi skirtingas galimybes siekti savo tikslų. Galiausiai, kalbant apie gyvenimo kokybę arba gerovę, ar pasitenkinimą gyvenimu (kas, šiuo atveju, yra tas pats), svarbi yra ta erdvė, kur vyksta kasdienis žmogaus gyvenimas (darbas–namai). Lietuvos atveju, turbūt logiškiausia kalbėti apie gerovės skirtumus tarp savivaldybių, nes savivaldybės viduje

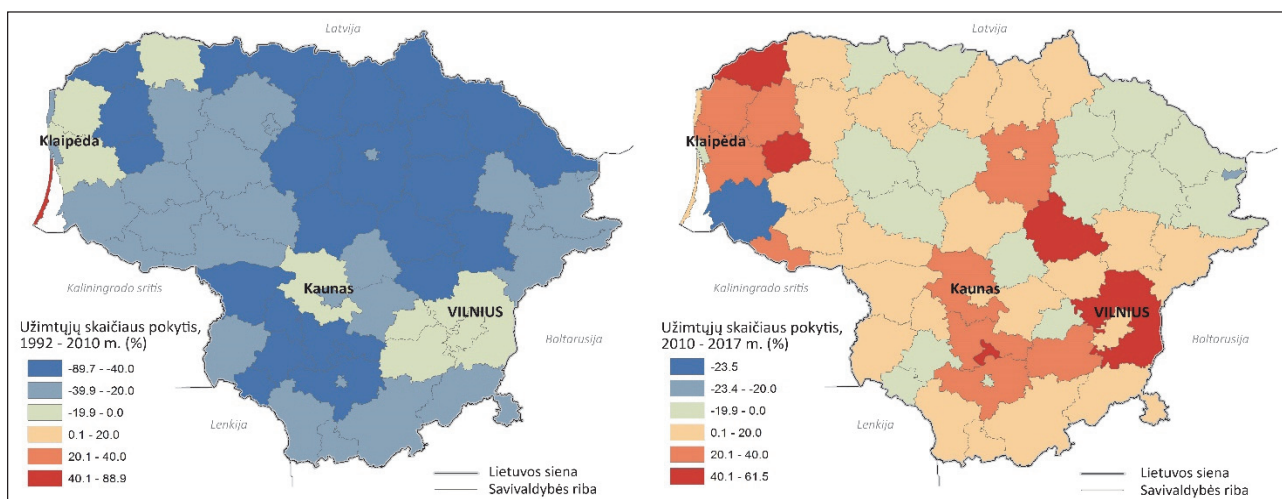
darbo vietą gyventojai gali pakeisti nekeisdami gyvenamosios vietos, t. y. nenutraukdami savo emocijų, socialinių, kultūrinių ir kt. sąsajų su savo regionu ir nepatirdami su tuo susijusių išlaidų. Išimtimi turėtų būti laikomos žiedinės didžiųjų miestų savivaldybės, *de facto* funkcionuojančios vienoje darbo rinkoje su miestų savivaldybėmis. Vargu ar įmanoma, ir juo labiau ekonomiškai efektyvu, išlyginti visus ūkio išsivystymo teritorinius skirtumus, ypač turint galvoje aglomeracijų teikiamus ekonominius privalumus. Racionaliausia būtų galvoti apie tolygesnį teritoriškai netolygiai sukuriamos vertės paskirstymą, užtikrinant ne ekonomikos išvystymo, bet gyvenimo kokybės tolygumą.

Tyrimo metu daugiausia remtasi Statistikos departamento prie LRV duomenimis. Kaip minėta skyriaus įvade, nesant galimybių adekvačiai įvertinti „objektyvios“ ekonominės gerovės skirtumų šalyje savivaldybių lygyje, nuspręsta apsiriboti kelių svarbiausių rodiklių analize. Savivaldybių lygyje, bent jau Lietuvoje, tokių sintetinių indeksų gerovei matuoti, kokius taiko, pavyzdžiui, OECD organizacija (OECD, 2018), pritaikyti neįmanoma (kai kurių naudojamų rodiklių trūksta net apskričių lygiu). Suprantama, kad bet kokie kiekybiniai metodai turės arba duomenų prieinamumo, arba jų patikimumo problemų, bet jei aptinkami skirtumai yra dideli, galima teigti, jog tai vis tiek turėtų atspindėti esminius gerovės skirtumus ir jų kaitos tendencijas savivaldybėse. Užimtumo ir darbo užmokesčio kaita turėtų atspindėti ekonominės gerovės kaitos skirtumus, susijusius su pajamų lygio skirtumais. Šie rodikliai mums svarbūs dar ir todėl, kad dažniausiai būtent jie yra laikomi svarbiausiais emigracijos veiksniais, o būtent emigracijos problema pastaruoju metu dominuoja viešame politiniame ir moksliniame diskurse, kalbant apie regionų raidą šalyje. Su migracija siejamų veiksnių tyrimai aktualūs dar ir todėl, kad būtent migracija yra svarbiausias gyventojų sudėtį (socialinę struktūrą) keičiantis veiksnys, sąlygojantis tiek erdvinę socialinę segregaciją, tiek ateities vystymosi perspektyvas kiekvienoje konkrečioje teritorijoje (Ubarevičienė, 2018). Būtent migracija yra pagrindinis gyvenviečių sistemos kaitos veiksnys Lietuvoje, nes natūrali gyventojų kaita vaidina nedidelę įtaką nagrinėjamu laikotarpiu. Siekiant suprasti šių reiškinių teritorinių skirtumų formavimosi tendencijas analizuoti ikikrizinis (2009 m.) ir pokrizinis (2010–2017 m.) laikotarpiai.

Namų ūkių išlaidų skirtumai savivaldybėse statistikoje atspindimi labai menkai (iš esmės, neatspindimi), todėl buvo atlikta gyvenamojo ploto kainų, kaip vieno svarbiausių ir didžiausių teritorinę diferenciaciją turinčių šeimų išlaidų elementų, interneto skelbimuose analizė. Didžiausiame nekilnojamojo turto skelbimų portale „Aruodas“ atlikta standartinių, sovietmečiu statytų dviejų kambarių ne bendrabučio tipo butų žemiausių kainų savivaldybių centruose analizė 2018 m. spalio mėn. Šie duomenys rodo būsto įsigijimo, kuris dažnai yra viena svarbiausių jaunų šeimų būtinųjų išlaidų dalis, kaštų skirtumus savivaldybių centruose. Šie duomenys taip pat rodo ir būstų paklausą, todėl gali būti naudojami apibūdinant regionų patrauklumą ir gyventojų pajamų lygius. Tikėtina, kad būsto įsigijimo išlaidos reikšmingai niveliuos pajamų skirtumų nulemiamą gerovės diferenciaciją, bet šiuo atveju reikia konstatuoti, kad šis rodiklis labai nevienodai paliečia skirtingų amžiaus grupių gyventojus. Kadangi Lietuvoje dominuojant privačiai būsto nuosavybei nuomos rinka vaidina mažesnę rolę, vyresnių, nuosavą būstą turinčių gyventojų gerovei šie skirtumai turi menką įtaką. Kita vertus, šie skirtumai rodo gyventojų turimo turto skirtumus ir jų galimybes keisti gyvenamąją vietą. Išvykti iš aukštesnių būsto kainų regionų į žemesnių kainų regionus yra visos prielaidos ir tai galimai iš dalies paaiškina, kodėl emigrantų iš metropolinių regionų sudėtyje vyrauja vyresnio amžiaus gyventojai (Ubarevičienė ir kt., 2016).

2. UŽIMTUMO IR NEDARBO KAITOS TENDENCIJOS

Remiantis Statistikos departamento duomenimis, Lietuvos užimtumo struktūra po Nepriklausomybės atgavimo sparčiai kito, kai užimtųjų skaičius žemės ūkyje ir pramonėje sumažėjo tiek, kad vien šiuose sektoriuose iki paskutinės ekonominės krizės 2009 m. buvo prarasta apie 1/3 visų egzistavusių darbo vietų (pagal Lietuvos statistikos... 1990, 2012, 2018). Deindustrializacijos ir dekolektyvizacijos pasekmės turėjo būti stipriai diferencijuotos erdvėje, lygiai kaip ir naujų darbo vietų kūrimasis naujuose paslaugų sektoriuose. Kaip ir kitose Europos šalyse, naujos darbo vietos kūrėsi ne tiems, kurie neteko darbo, ir ne tose vietose, kur darbai buvo prarasti. Didžiausią pridėtinę vertę kuriantys verslo paslaugų sektoriai turi tendenciją telktis metropoliniuose regionuose (Hall, 1998). Užimtumo pokyčiai Lietuvoje taip pat turėjo labai diferencijuotą erdviškai pobūdį: periferiniai regionai prarado daugiau nei 40 proc. visų darbų vien tik nuo 1992 iki 2010 m., o metropoliniai regionai (MR) nukentėjo daug mažiau (1 pav.). Po krizės vykęs darbo vietų skaičiaus didėjimas taip pat buvo labai netolygus – greičiausiai augo priemiestinės ir gretimos joms metropolinių miestų savivaldybės, kurios akivaizdžiai jautė teigiamą trijų didžiųjų Lietuvos miestų ūkio plėtros poveikį. Darbo vietų skaičius ir toliau mažėjo toliausiai nuo trijų didžiųjų miestų esančiose savivaldybėse (Šiaurės Rytų Lietuva, Rytų Žemaitija ir kt.).

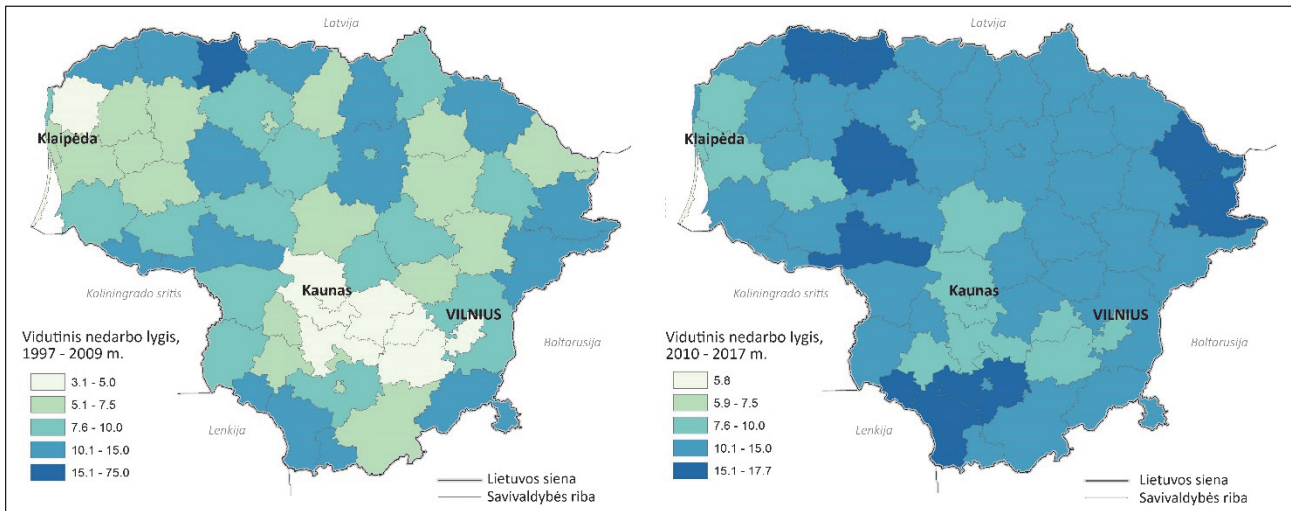

1 pav. Užimtųjų skaičiaus pokyčiai Lietuvos savivaldybėse ikikriziniu (2010) ir pokriziniu laikotarpiais (pagal Statistikos departamento duomenis). Paveiklo autoriai: R. Ubarevičienė ir D. Burneika

Nedarbo erdvinės diferenciacijos ypatumai iš esmės atitinka užimtumo pokyčių kartoschemose pavaizduotą situaciją. Visu analizuojamuoju laikotarpiu mažiausias nedarbas fiksuotas metropolinių regionų aplinkoje, o didžiausias – toliausiai nuo jų nutolusiuose regionuose (2 pav.). Nors galima daryti prielaidą, kad tokia situacija turi generuoti migracijos srautus iš periferijos į metropolinius regionus, aukšti nedarbo rodikliai rodo, jog šie srautai (gyventojų išvykimas) nedarbo problemos neišsprendžia. Bent dalis darbo neturinčių gyventojų, mažėjant užimtumui savivaldybėse, neišvyksta, o tolimesniuose regionuose gyventojai neturi galimybės rasti darbo metropoliuose, esančiuose už švytuoklinės migracijos maksimalios ribos. Tikėtina (ir tai patvirtina gyventojų pajamų mokesčio perskirstymo tarp savivaldybių duomenų analizė (Shor ir Burneika, 2017)), kad nemaža dalis savivaldybių, esančių už suburbanizacijos zonos ribų (tokių kaip Molėtai ir Varėna), gyventojų dirba didmiesčiuose.

Darbo rinkos erdvinių pokyčių tendencijos Lietuvoje iš esmės atitinka tas, kurios pastebimos ir kitose – tiek pokomunistinėse, tiek vakarų Europos – šalyse. Vis dėlto reikia pastebėti, kad Lietuvos darbo rinkos regioninė diferenciacija išlaiko kelių branduolių pobūdį, darbams nesikoncentruojant vieninteliame dominuojančiame sostinės regione. Tikėtina, kad intensyvesnė koncentracija vyko pirmaisiais reformų metais, kai Vilniuje steigėsi su įgyjamu nepriklausomos valstybės sostinės statusu susijusios darbo vietos. Tiriamuoju laikotarpiu pastebima tendencija, kad darbo vietos sparčiau koncentruojasi net ne pačiuose didmiesčiuose, bet aplinkinėse savivaldybėse, kas iliustruoja darbo vietų ir gyventojų suburbanizacijos procesus.

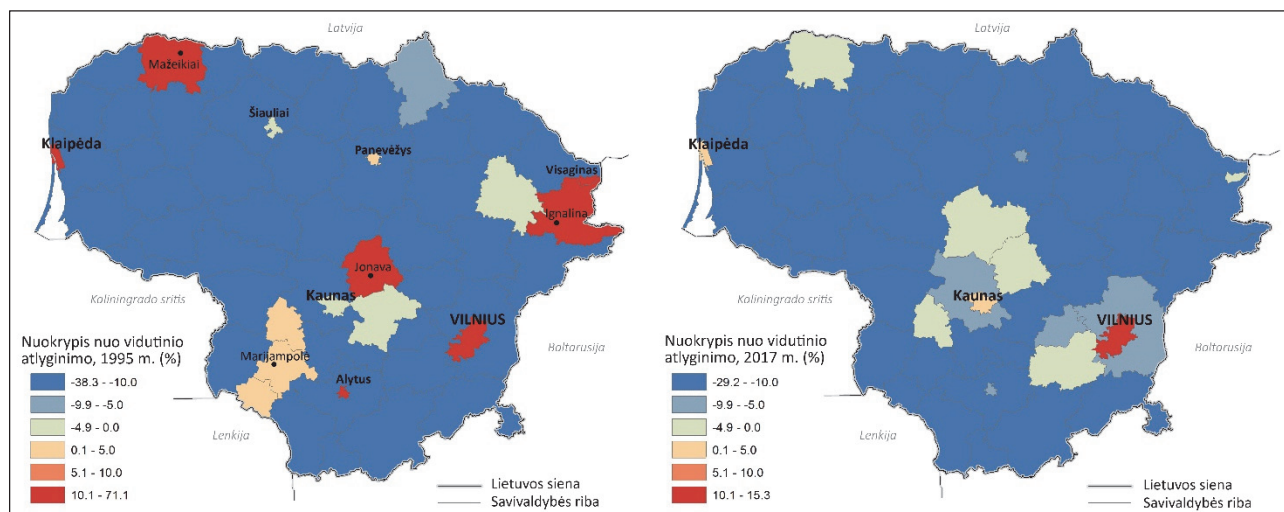

2 pav. Vidutiniai nedarbo lygiai Lietuvos savivaldybėse ikikriziniu ir pokriziniu laikotarpiais (pagal Statistikos departamento duomenis, Lietuvos..., 2018). Paveikslo autoriai: R. Ubarevičienė ir D. Burneika

Ekonominės gerovės aspektu, galima konstatuoti, jog dėl darbo vietų erdvinio persiskirstymo procesų labiausiai nukentėjo tolimiausios, labiausiai nuo didmiesčių nutolusios savivaldybės, kur darbo vietų mažėjimo pramonėje ir žemės ūkyje pasekmių nepadėjo sušvelninti nei naujų sektorių plėtra, nei greta esanti didmiesčių rinka. Metropoliniai miestai yra per toli tiek kasdienėms migracijoms į darbą, tiek paslaugų, orientuotų į šių miestų rinką, plėtrai.

Užimtumo regioninių skirtumų pasekmės turėtų didesniu ar mažesniu laipsniu atsispindėti ir darbo užmokesčio skirtumuose, jei migracijos srautai nesubalansuoja darbo jėgos paklausos ir pasiūlos trumpuoju laikotarpiu. Nėra patikimos informacijos apie darbo užmokesčio kaitą pirmaisiais nepriklausomos valstybės raidos metais, bet situacija 1995 m. (3 pav.) rodo, kad būtent tuo laikotarpiu skirtumai išryškėjo (jei darysime prielaidą, kad sovietinėje sistemoje esminių darbo užmokesčio skirtumų tarp regionų nebuvo). 1995 m. dominuojanti darbo užmokesčio erdvinių skirtumų dimensija ėjo miesto–kaimo ašyje. Atlyginimai miestų savivaldybėse bei savivaldybėse, kur veikė sovietinės pramonės gigantai (Mažeikiai, Jonava, Visaginas) buvo pastebimai didesni nei labiau kaimiškose savivaldybėse. 2017 m. situacija iš esmės pasikeitė, nes atlyginimų erdvinis disbalansas išryškėjo trijų metropolinių regionų–periferijos ašyje. Taškiniai (miestų) skirtumai praktiškai išnyko, kai mažesnėse miestų savivaldybėse ir aplink jas išsidėsčiusiuose periferiniuose regionuose atlyginimai suvienodėjo. Tikėtina, kad tai rodo ir miestų darbo rinkos erdvinę plėtrą, vis aktyviau

ne miestų gyventojams dalyvaujant jų darbo rinkose (dirbant mieste, o gyvenant kitur). Vilniaus ir Kauno ekonominio augimo potencialas darė įtaką atlyginimams aplinkiniuose regionuose, o Klaipėdos įtakos priemiestinėse zonose nesijaučia. Tikėtina, kad tai susiję su šio miesto specializacija. Į uostą orientuota veikla neturi paskatų keltis toliau už miesto, tad priemiesčiai tampa tik gyvenamosiomis, bet ne darbo erdvėmis, kaip Vilniuje ar Kaune.

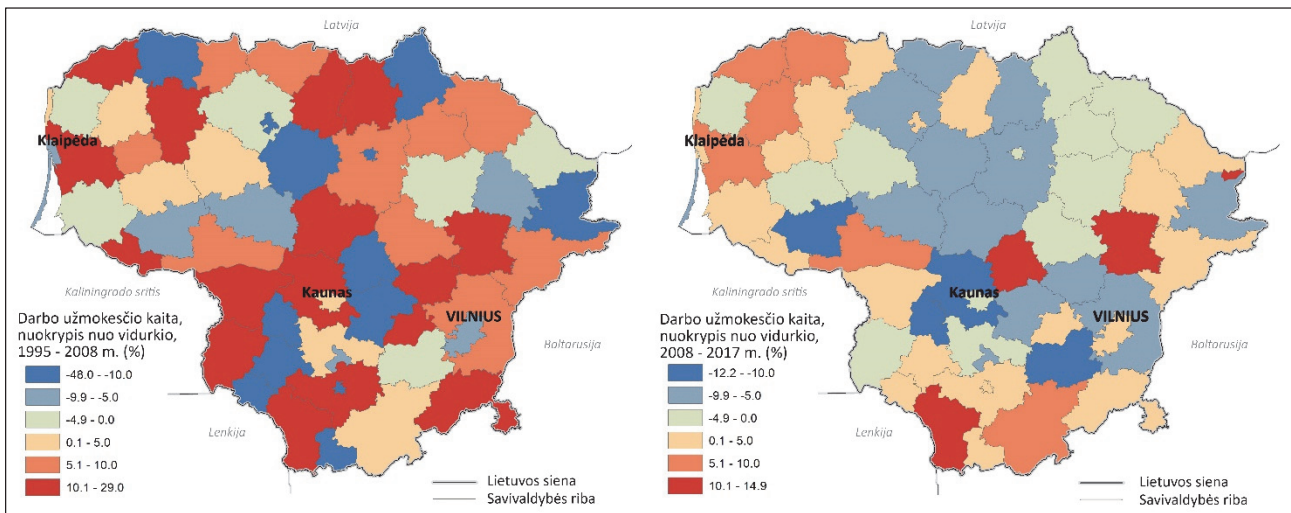

3 pav. Darbo užmokesčio skirtumai Lietuvos savivaldybėse 1995 ir 2017 m. (pagal Statistikos departamento duomenis, Lietuvos..., 2018). Paveikslo autoriai: R. Ubarevičienė ir D. Burneika

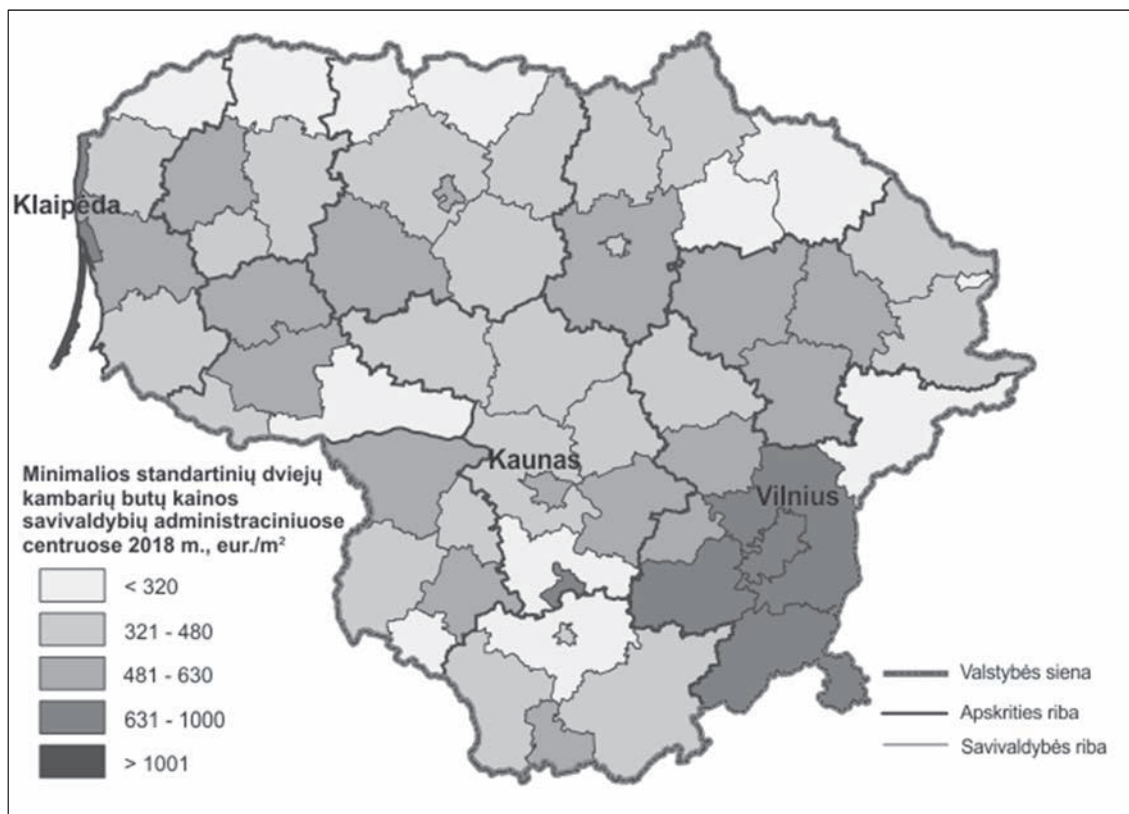
Vizualinė atlyginimų kaitą iliustruojančių kartoschemų analizė atskleidžia gana diferencijuotą vaizdą, ypač pirmuoju laikotarpiu (4 pav.). Situacija net gretimose savivaldybėse gali skirtis iš esmės, kas leidžia daryti prielaidas, jog šiuose procesuose bent trumpuoju laikotarpiu didelę įtaką darė lokalaus pobūdžio veiksniai ir darbo užmokesčio dydžių svyravimai laike buvo labai nepastovūs. Šiuo periodu išryškėjusi tendencija rodo, kad metropolinių miestų dirbantieji „neturtėjo“ greičiau nei likusios šalies teritorijos gyventojai. Vilniuje ir Klaipėdoje, kurie 1995 m. pasižymėjo aukščiausiais atlyginimais, jie augo pastebimai lėčiau. Sparčiausiai darbo užmokestis kilo didžiųjų miestų aplinkoje. Galima daryti išvadą, jog atlyginimų skirtumai, susiformavę Nepriklausomybės kūrimo laikotarpiu, nedidėja. Pastaraisiais metais, ekonominės krizės ir pokrizinio augimo laikotarpiu būtent pastarosioms savivaldybėms buvo būdingas lėtesnis darbo užmokesčio augimas, kai miestuose jis augo panašiai kaip vidutiniškai šalyje. Lėtesnis atlyginimų augimas fiksuotas ir agrarinėje vidurio Lietuvoje, nors pateiktose kartoschemose neatsispindi individualių ūkių pajamos.

Tiek užimtumo, tiek darbo užmokesčio erdvinės analizės rezultatai rodo tik su pajamomis susijusių gerovės aspektų sklaidą savivaldybėse. Ši analizė rodo, kad galimybės dirbti ir užsidirbti yra geriausios metropoliniuose regionuose, nors patys didieji miestai nebuvo sparčiausiai ekonomiškai augančios savivaldybės Lietuvoje. Deja, objektyvių rodiklių apie su išlaidomis susijusių gerovės aspektų skirtumus savivaldybėse statistiką renkančios tarnybos iš esmės neteikia. Siekiant nors iš dalies iliustruoti šiuos skirtumus, buvo analizuojamos įprastai didžiausiais erdviniais skirtumais pasižyminčios ir potencialiai didelę išlaidų dalį namų ūkių išlaidose sudarančios būsto įsigijimo išlaidos. Populiariausiame nekilnojamojo turto internetiniame portale „Aruodas“ 2018 m. spalio mėn. buvo atlikta standartinių, sovietmečiu statytų dviejų kambarių ne bendrabučio tipo butų

savivaldybių centruose minimalių kainų analizė (Aruodas..., 2018). Jos rezultatai atskleidė esminius kainų skirtumus, kurie realiai iliustruoja su būsto įsigijimu susijusias pragyvenimo išlaidas toms šeimoms, kurios neturi nuosavo būsto arba jį įsigijo iš skolinčių lėšų. Suprantama, kad šie skirtumai nevienodai paliečia skirtingo amžiaus gyventojų grupes. Didžiausią įtaką su išlaidomis susijusios ekonominės gerovės diferenciacijai šie skirtumai turėtų daryti jaunoms šeimoms ir imigrantams. Kaip ir galima buvo tikėtis, aukščiausios būstų kainos yra ten, kur darbo vietų ir atlyginimų kaita buvo pozityviausia.

4 pav. Darbo užmokesčio kaitos tendencijos Lietuvos teritorijoje (pagal Statistikos departamento duomenis, Lietuvos..., 2018). Paveikslo autoriai: R. Ubarevičienė ir D. Burneika

5 pav. Minimalių būsto kainų skirtumai Lietuvos savivaldybių didžiausiuose miestuose 2018 m. spalio mėn. (pagal Aruodas.lt..., 2018). Paveikslo autoriai: V. Baranauskienė ir D. Burneika

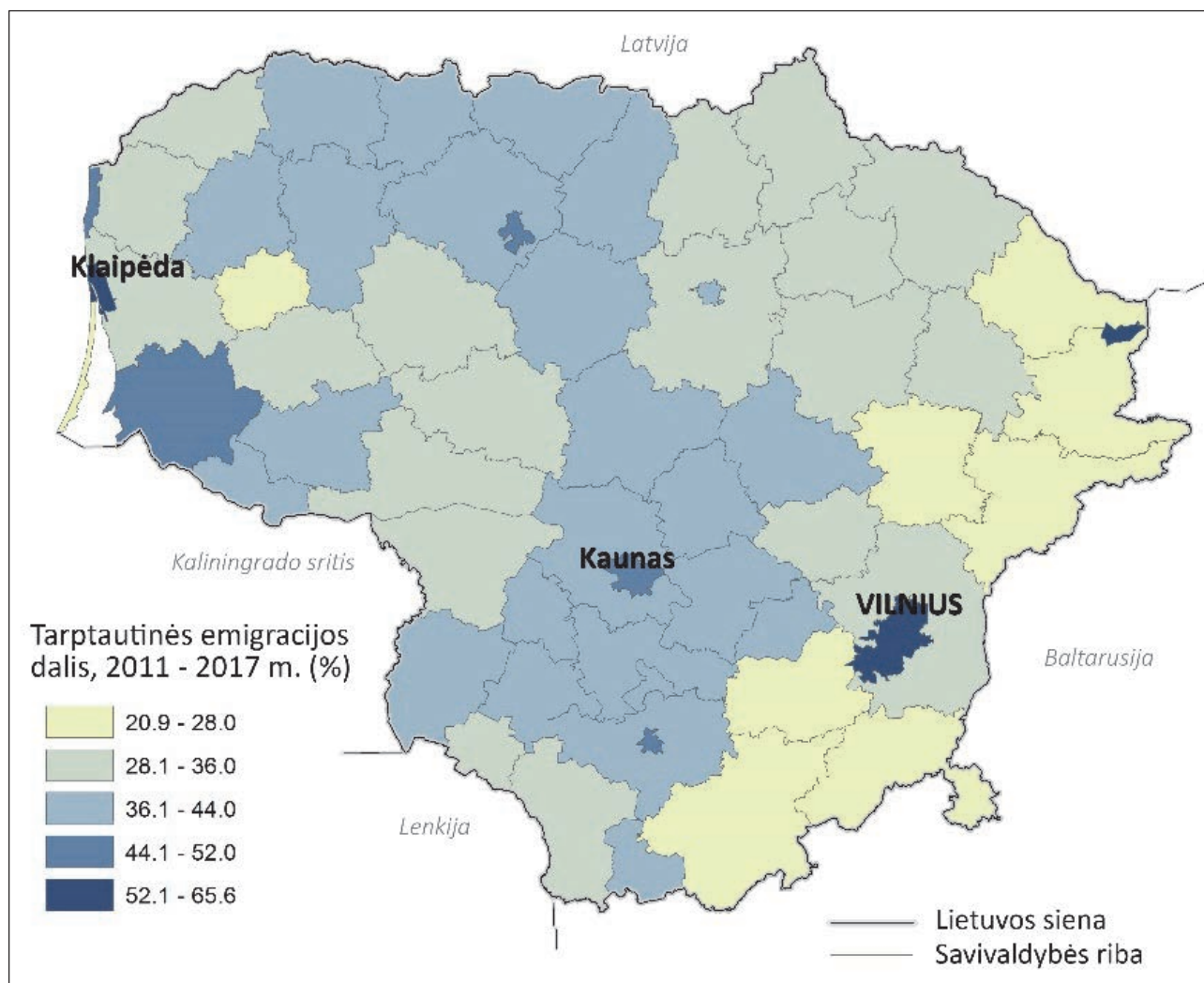
Apibendrinant darbo rinkos teritorinių pokyčių analizės rezultatus, galima teigti, jog nėra aiškių įrodymų, jog didieji miestai pasižymi išskirtinai pozityviais ekonominę gerovę atspindinčiais rodikliais. Ekonominių reformų metu susiformavę pajamų skirtumai išlieka, bet nedidėja. Būsto kainų analizė rodo, jog esant nedideliems atlyginimų skirtumams tarp savivaldybių, namų ūkiams, siekiantiems įsigyti būstą, didesnę įtaką gali turėti būsto kainų skirtumai, kurie šeimų ekonominę padėtį gali išdiferencijuoti labiau nei atlyginimų skirtumai. Nors, kaip ir buvo galima tikėtis, būsto kainos yra aukščiausios ten, kur didžiausi atlyginimai, vis dėlto ši priklausomybė nėra tiesinė. Bendrai, šiame skyriuje aptarti procesai leidžia teigti, jog dėl darbo vietų ir atlyginimų dydžio erdvinės kaitos, galima tikėtis, jog pagrindiniai gyventojų srautai formuosis iš labiausiai periferinių regionų į metropolinius regionus ir priemiestines teritorijas. Būsto kainų skirtumai rodo, jog šių migracijų pasekmės konkreitiems gyventojams, besitikintiems metropoliuose uždirbti daugiau, nebūtinai bus ekonomiškai naudingos.

3. GYVENTOJŲ MIGRACIJA IR MIESTŲ SISTEMOS KAITA

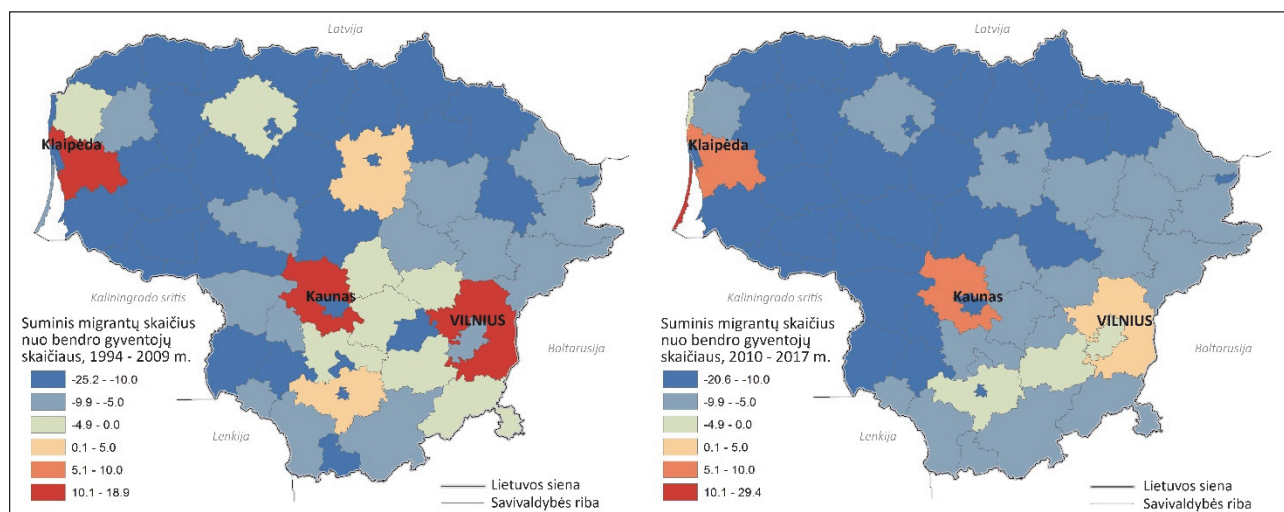
Situacijos darbo rinkoje analizė atskleidė, kad daugelio savivaldybių gyventojai faktiškai neturėjo galimybių išlaikyti anksčiau turėtas darbo vietas ar susirasti naujas ten, kur gyveno. Daugelyje savivaldybių užimtumas sumažėjo daugiau nei dvigubai, tad realiai daugeliui gyventojų, nesuradusių naujų darbo vietų ar jų nesusikūrusių patiems, teliko keletas pasirinkimų. Jie galėjo susirasti vietas gretimuose metropoliuose, jei jie netoli ir galima nekeičiant gyvenamosios vietos kasdien vykti į darbą. Tolimesnių savivaldybių gyventojai buvo priversti išvykti gyventi kitur (Lietuvoje ar užsienyje). Trečioji alternatyva yra likti gyventi vietoje, faktiškai neturint daug vilčių susirasti darbą (ypač, gerai apmokamą darbą). Pastaroji alternatyva labiausiai tikėtina vyresnio (priešpensinio) amžiaus gyventojams, kurie turi didesnes sąsajas su gyvenamąja vieta. Vis dėlto, spartus darbo vietų nykimas periferijoje ir jų koncentracija metropoliniuose regionuose leidžia tikėtis, kad gyventojų migracijos turėtų vykti atitinkamomis kryptimis. Lietuvos įstojimo į ES bendrą rinką kontekste, Lietuvos metropoliniai miestai, praranda kitose valstybėse atitinkamų metropolizacijos ir urbanizacijos procesų metu turėtą „krypties monopolį“. Dėl šios priežasties centro–periferijos ašyje vykstančios transformacijos Lietuvoje įgauna tarptautinį pobūdį ir dalis žmogiškojo potencialo iš periferinių regionų „nepapildo“ šalies didmiesčių, kurie neauga taip sparčiai, kaip galėtų uždaros ekonomikos sąlygomis. Emigracijos į užsienį mastai ir proporcija labai skirtingi, bet akivaizdu, jog ji tuo didesnė, kuo regionas toliau nuo Vilniaus, kuris, kaip migracijos kryptis santykiyje su užsieniu, daug patrauklesnis rytų Lietuvos gyventojams (6 pav.). Periferinė Vilniaus padėtis, taip pat ir sovietmečiu išvystytas tankus didmiesčių tinklas, sudaręs sąlygas intensyviai regionalizacijai ir silpniems periferijos gyventojų socialiniams kontaktams su sostine, tikriausiai yra viena iš itin intensyvios emigracijos į užsienį priežasčių.

Analizuojant migracijos apimtis ir įtaką gyventojų kaitai šalies viduje, kaip ir galima buvo tikėtis, matyti aiškūs skirtumai tarp metropolinių ir periferinių regionų (7 pav.). Didžiausia emigracija iš tų regionų, kur darbo vietos nyko sparčiausiai ir kur didesnę dalį gyventojų sudarė jaunimas. Didžiausia problema, kad tai ir yra tie regionai, kur tarptautinė emigracija didžiausia.

6 pav. Santykinė tarptautinės emigracijos reikšmė migrantų srautams iš Lietuvos savivaldybių 2011–2017 m. Paveikslą autoriai: R. Ubarevičienė ir D. Burneika

7 pav. Suminis migrantų skaičius Lietuvos savivaldybėse 1994–2009 ir 2010–2017 (pagal Statistikos departamento duomenis, Statistikos... 2018). Paveikslą autoriai: R. Ubarevičienė ir D. Burneika

Ankstesni tyrimai parodė, jog migracija yra selektyvi ir į metropolinius regionus atvyksta daugiau jaunesni, geresnį išsilavinimą ir darbus turintys gyventojai, o iš metropolinių regionų

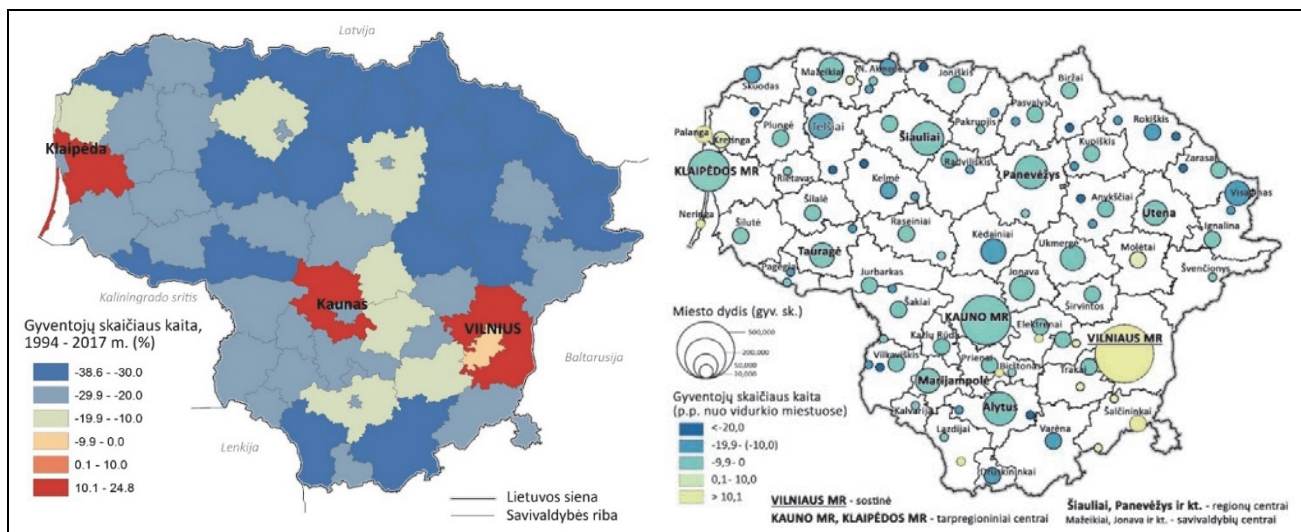
išvyksta vyresnio amžiaus ir blogesnes socialines pozicijas turintys gyventojai (Ubareviciene ir van Ham, 2017). Taigi, kartoschemos ne tik vaizduoja migracijos įtaką gyventojų skaičiui, bet ir jų sudėčiai, kas gali turėti daug didesnę įtaką savivaldybių ateities vystymosi scenarijams nei tiesiog gyventojų mažėjimas dėl natūralių ekonomikos transformacijų nykstant darbo vietoms periferijoje. Emigracija yra neišvengiama deindustrializacijos ir dekoloktyvizacijos pasekmė, kuri iš esmės padeda subalansuoti teritorinius darbo jėgos paklausos ir pasiūlos skirtumus. Dėl emigracijos kintanti gyventojų struktūra yra neigiamas reiškinys, kurio pasekmių mažinimas ir turėtų būti pagrindinis regioninės politikos prioritetas.

Toks intensyvus gyventojų teritorinis persiskirstymas negalėjo neturėti įtakos tiek gyvenviečių sistemai, tiek socio-erdvinei šalies struktūrai. Ankstesni tyrimai atskleidė, kad erdvinis mobilumas buvo lemiamas Lietuvos gyventojų socialinės struktūros kaitos veiksnys, dėl kurio skirtingos socialinės grupės ima gyventi vis atskiriau, o metropolinių miestų regionuose koncentruojasi aukštesnį socialinį statusą turintys gyventojai (Burneika ir kt., 2017). Šiame skyriuje socio-erdvinės transformacijos nebus nagrinėjamos, nors rezidencinė diferenciacija taip pat gali būti vienu iš gerovės regioninių skirtumų veiksnių. Nagrinėti ekonominės gerovės skirtumai ir su jais susijusi migracija iš esmės keičia šalies gyvenviečių sistemą, kuri, kaip sovietinės visuomenės produktas, pritaikytas komandinės ekonomikos be konkurencijos sąlygoms, negalėjo nesikeisti. Per Nepriklausomybės laikotarpį, šalies gyvenviečių sistema pradėjo įgauti kitoms rinkos ekonomikos sąlygomis funkcionavusioms valstybėms būdingus bruožus, kurių svarbiausieji – periferinių kaimiškų vietovių nykimas (gyventojų skaičiaus prasme), vidutinių miestų mažėjimas, metropolinių miestų (labiausiai, sostinės) santykinės reikšmės didėjimas ir jų plėtra į miestų regionus dėl suburbanizacijos reiškinų.

Stigūs gyventojų skaičiaus pokyčiai ne tik atspindi gyvenimo sąlygų erdvinių skirtumų pasekmes (bent jau užimtumo ir atlyginimo dydžio prasme). Pats gyventojų skaičiaus kitimas turi būti vertinamas kaip gerovės veiksnys, nes žmonėms būdinga augančią gerovę sieti su gyventojų gausėjimu. Mažėjantis gyventojų skaičius (8 pav.) tuo būdu mažina subjektyvią gerovę, nors faktiškai tuo pat metu gali daryti pozityvią įtaką gyventojų pajamoms (pvz., kaime, todėl, kad auga žemės ir kitų resursų pasiūla). Gyventojų skaičiaus mažėjimas gali ir objektyviai neigiamai veikti gerovę, kai, pavyzdžiui, mažose periferinėse vietovėse dėl mažėjančios paklausos nyksta tiek viešos, tiek komercinės paslaugos. Paslaugų vietos nutolsta nuo žmonių ir tampa vis brangiau (laiko ir pinigų prasme) pasiekiamos gyventojams.

Siekdami atvaizduoti vykstančius gyventojų skaičiaus pokyčius savivaldybėse (8 pav., kartoschema kairėje), autoriai rėmėsi Statistikos departamento pateikiamais duomenimis. Kartoschemoje pavaizduoti pokyčiai labai aiškiai atspindi metropolizacijos ir periferizacijos reiškinų poveikį gyventojų išsidėstymui Lietuvoje. Sparčiausia depopuliacija vyko labiausiai nuo trijų metropolijų nutolusiose savivaldybėse. Visuose didesniuose miestuose vyko suburbanizacija, bet tik trijuose didžiausiuose ji buvo tiek skaitlinga, kad iš esmės pakeitė demografines tendencijas aplinkiniuose regionuose. Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos miestus supančios savivaldybės iš esmės tapo priemiestinėmis, nors periferinėse jų dalyse vis dar dominuoja kaimo gyventojai. Bet kuriuo atveju, kalbant apie miestų sistemą savivaldybių lygiu, nėra jokios prasmės atskirai nagrinėti miestų jų administracinėse ribose, nes priemiesčiuose gyvena iki 1/3 šių urbanistinių darinių (metropolinių regionų) gyventojų

(Burneika ir kt., 2017). Nors priemiesčiai augo praktiškai visuose savivaldybių centruose (kadangi visur daugiabučiai sudarė nemažą, o dažnai ir dominuojančią būstų dalį, individualių namų skaičiaus augimo potencialas buvo net ir besitraukiančiuose miestuose), kitur jų plėtra apėmė tik vieną ar dvi užmiesčio seniūnijas, reikšmingai nekeičiant situacijos likusioje savivaldybės teritorijoje. Kitaip sakant, kiti miestai faktiškai neišsiplėtė į platesnius regionus, todėl analizuojant miestų sistemos kaitą, juos ir toliau tikslinga laikyti „taškiniais“ objektais, o ne regioniniais dariniais.

8 pav. Gyventojų skaičiaus kaita Lietuvos savivaldybėse (1994–2017) ir urbanistiniuose centruose (1990–2017 m.) (pagal Statistikos departamento ir Registrų centro duomenis). Paveikslu autoriai: R. Ubarevičienė ir D. Burneika

Apibendrinant vykusią erdvinių demografinių transformacijų pasekmes miestų sistemai (8 pav., kartoschema dešinėje), galima konstatuoti, jog buvęs tolygus miestų tinklas be aiškaus vieno dominuojančio centro ir su skaitlinga periferinių vidutinių miestų grandimi transformuojasi į kitoms mažoms ir vidutinėms Europos šalims būdingą urbanistinę hierarchinę sistemą. Kartoschemoje pa-vaizduotas esamas urbanistinių centrų dydis ir kaitos tendencijos pagal registrų centro duomenis (Registrų centras..., 2018). Vizualinė kartoschemos analizė leidžia teigti, jog gyventojų skaičiaus kaitai įtaką darė šių centrų dydis ir padėtis metropolinių regionų atžvilgiu (Ubarevičienė, 2018).

APIBENDRINIMAS IR IŠVADOS

Dėl ekonominės gerovės skirtumų Lietuvoje kilusi vidaus migracija, išorinė emigracija bei kitos priežastys nulėmė sparčius Lietuvos miestų sistemos pokyčius, dėl kurių ji darosi vis panašesnė į kitų nedidelių Europos šalių miestų sistemas. Migracijos procesai nepadėjo išlyginti ekonominės gerovės skirtumų, kurie per pastaruosius dešimtmečius pastebimai nebedidėjo, nes didžiausi miestai nebuvo tos vietos, kur atlyginimai ir užimtumas augo sparčiausiai. Tikėtina, kad būtent migracija nulėmė ekonominių gerovės veiksnių regioninę stabilizaciją Lietuvoje, nors praėjusio amžiaus pabaigoje susiformavusių skirtumų ji ir nepanaikino. Dėl analizuojamų procesų įvykusius urbanistinės sistemos pokyčius ir susiformavusią situaciją galima apibūdinti šiais teiginiais:

- Lietuvos miestų sistemoje išryškėja dominuojanti Vilniaus metropolinio regiono reikšmė. Savo dydžiu, augimo potencialu (demografinė sudėtimi), vykdomomis funkcijomis, migracinio regiono ir hinterlando apimtimi – tai aiškiai dominuojantis urbanistinis centras Lietuvoje, kurio įtaka apima ir teritorijas užsienyje.
- Lietuvos miestų sistemos pagrindu tampa trys augantys metropoliniai regionai, vaidinantys tarpregioninių centrų funkcijas. Tai miestai, kur išvystytas visas spektras ekonominių sektorių, įskaitant verslo paslaugas ir aukščiausio lygio mokslo centrus (universitetus). Tai šalies vartų funkcijas vykdančios miestai (angl. *gateway cities*), kurių migraciniai regionai apima teritorijas didesnes nei jų apskritys (Shor ir Burneika, 2017). Šių centrų įtaka demografiniams procesams yra išsiplėtusi už jų metropolizuotos erdvės ribų, nes jų rinka sudaro palankesnes sąlygas vystytis ir už priemiestinių zonų išsidėsčiusiems miestams. Šių regionų augimas užtikrina, kad Lietuvos urbanistinė sistema neįgauna aiškaus monocentrinio pobūdžio, net ir augant Vilniaus santykinėi įtakai.
- Regioniniai miestai (Šiauliai, Panevėžys, Alytus, Marijampolė, Utena, Tauragė, Telšiai), nors ir yra skirtingo dydžio, bet jų funkciniai erdviniai ryšiai iš esmės yra tapatūs. Jie funkcionuoja kaip viešų ir komercinių paslaugų bei darbo vietų savo regionų (apskričių) gyventojams centrai, bet dėl deindustrializacijos ir mažo patrauklumo naujoms paslaugų sektoriaus veikloms, pasižymėjo sparčia depopuliacija ir gyventojų sudėties „senėjimu“.
- Savivaldybių centrai (50 miestų, turinčių savivaldybės centro funkciją), kurie iš esmės yra vienos savivaldybės reikšmės urbanistiniai centrai, tarnauja kaip darbo ir kasdinių paslaugų teikimo vietos tos savivaldybės gyventojams. Savivaldos funkcijos jiems dažniausiai padėjo išlaikyti lėtesnius depopuliacijos tempus nei likusioms savivaldybių gyvenvietėms.
- Lokalūs centrai. Tai likę miestai, kurie dažnai pasižymėjo sparčiausiais depopuliacijos tempais (išskyrus tuos, kurie buvo palankioje geografinėje padėtyje). Tikėtina, kad daugelis jų funkcionuoja, visų pirma, kaip gyvenamosios, bet ne darbo vietos jų gyventojams, nors tam reikėtų atskirų tyrimų.

Regioninių gerovės netolygumų erdvinis pobūdis susiformavo dešimtojo praėjusio amžiaus dešimtmečio pradžioje ir išlieka iki šių dienų. Labiausiai pastebima periferinių vietovių vystymosi neigiama tendencija yra susijusi su emigracijos nulemta sparčia depopuliacija, kuri vis tik labiau susijusi su subjektyviais gerovės aspektais, nei objektyviai mažinama nemetropolinių regionų gyventojų gyvenimo kokybe. Tai labiau yra ekonominių gerovės skirtumų kaitos pasekmė nei priežastis. Svarbiausia emigracijos priežastis – dėl miestų deindustrializacijos ir kaimo dekolokalizacijos nykusios darbo vietos bei dėl to susidaręs vyresnio amžiaus, mažesnio mobilumo, darbo jėgos pasiūlos perviršis, nulemiantis tiek aukštą nedarbą, tiek mažus atlyginimus periferiniuose regionuose.

Kadangi egzistuojanti duomenų bazė neleidžia patikimai įvertinti nei objektyvios gyvenimo kokybės, nei juo labiau subjektyvaus pasitenkinimo gyvenimu regioninių skirtumų Lietuvoje, siūlytume šalyje periodiškai vykdyti pasitenkinimo gyvenimu ar laimės indekso regioninių skirtumų tyrimus, kurie atskleistų įvairių gyventojų grupių pasitenkinimo gyvenimu skirtumus skirtingose savivaldybėse ir jų priežastis.

Kadangi tyrimai rodo, jog didžiausi objektyvios gerovės skirtumai (darbo užmokesčio ir užimtumo kaitos aspektais) priklauso nuo savivaldybių padėties didžiųjų miestų atžvilgiu, viena pagrindinių kovos su teritorine nelygybe priemonių turėtų būtų susisiekimo su metropoliniais regionais gerinimas.

Darbo vietų nykimas periferiniuose regionuose ir su tuo susijusi depopuliacija yra neišvengiami procesai, būdingi daugumai regionų visoje Europoje, todėl svarbiausia valstybės užduotis yra ne šio proceso stabdymas, bet jo neigiamų pasekmių mažinimas vietos gyventojams, visų pirma, garantuojant vienodas gyvenimo galimybes nepriklausomai nuo gyvenamosios vietos (pavyzdžiui, vienodai kokybišką mokslą ar gydymą, bet nebūtinai vienodai arti esančią mokyklą, ligoninę ir pan.).

LITERATŪRA

- Abreu A. (2010). The new economics of labor migration: Beware of neoclassicals bearing gifts. *Forum for Social Economics*, 41(1), p. 46–67.
- Ala-Mantila S., Heinonen J., Junnila S., Saarsalmi P. (2018). Spatial nature of urban wellbeing. *Regional studies*, 52 (7), p. 959-973.
- Arango J. (2000). Explaining migration: a critical view. *International Social Science Journal*, 52(165), p. 283–296.
- Aruodas.lt. (2018). Prieiga per internetą: <https://www.aruodas.lt/> (žiūrėta: 2018-11-01 – 10).
- Boschman S. (2015). Selective mobility, segregation and neighbourhood effects. Delft University of Technology.
- Burneika D., Ubarevičienė R., Valatka V. (2016). Socio-economic segregation in growing urban regions of Lithuania. *Filosofija. Sociologija*, 26(4), p. 277–292.
- Burneika D., Ubarevičienė R., Valatka V., Baranauskaitė A., Pociūtė-Sereikienė G., Daugirdas V., Krupickaitė D. (2017). *Lietuvos metropoliniai regionai. Gyventojų erdvinė diferenciacija XXI a. pradžioje*. Monografija. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Diener E. (2000). Subjective wellbeing: the science of happiness and the proposal of national index. *The American psychologist*, 55(1). American psychological association, p. 34 – 43.
- Hall T. (1998). *Urban geography*. London: Routledge, p. 41-42.
- Hanell T. (2018). Regional Quality of life in the EU. Comprehending the European space beyond GDP through the capability approach. Docoral dissertation. Aalto university, p. 4-10.
- Jordan B. (2008). *Welfare and wellbeing: Social value in public policy*. Bristol: Policy press at Bristol University.
- Kanbur R., Rapoport H. (2005). Migration selectivity and the evolution of spatial inequality. *Journal of Economic Geography*, 5(1), p. 43–57.
- Lietuvos statistikos metraštis 1990 metai [Statistical yearbook of Lithuania, 1990]. (1991). Lietuvos statistikos departamentas, Vilnius.
- Lietuvos statistikos metraštis 2001 [Statistical yearbook of Lithuania, 2001]. (2001). Lietuvos statistikos departamentas, Vilnius.
- Morrison P. S., Weckroth M. (2018). Human values, subjective wellbeing and the metropolitan region. *Regional studies* 52 (3), p. 325-337.
- OECD regional wellbeing index. (2018). Prieiga per internetą: <https://www.oecdregionalwellbeing.org/>.
- Oswald A. J., Wu S. (2010). Objective confirmation of subjective measures of human well-being: evidence from the U.S.A. *Science*. 2010 Jan 29;327(5965):576-9.
- Roback J. (1982). Wages, Rents, and the Quality of Life. *The Journal of Political Economy*, Vol. 90, No. 6 (Dec., 1982), p. 1257-1278. The University of Chicago Press.
- Rodrigues-Pose A., Ketterer T. (2012). Do Local Amenities Affect the Appeal of Regions in Europe for Migrants? *Journal of Regional Science*, 52(4), p. 535-561.
- Schvanen T., Atkinson S. (2015). Geographies of wellbeing: An introduction. *Geographical journal*, 151 (2), p. 98-101.
- Shor M., Burneika D. (2017). Metropolinių Lietuvos miestų migraciniai regionai XXI amžiaus pradžioje. *Geografijos metraštis*, 50, p. 41 -56.
- Statistikos departamentas. (2018). Database. Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize/>.

- Szmytkie R., Tomczak P. (2018). Procesy depopulacji na obszarach wiejskich województwa dolnośląskiego w latach 1995–2015. *Studie regionalne I localne*. 73 (3).
- Ubarevičienė R., van Ham M., Burneika D. (2016). Shrinking regions in a shrinking country: The geography of population decline in Lithuania 2001-2011. *Urban Studies Research*, p. 1–18.
- Ubarevičienė R., van Ham M. (2017). Population Decline in Lithuania: Who Lives in Declining Regions and Who Leaves? *Regional Studies, Regional Science*, 4 (1), p. 57-79.
- Ubarevičienė R. (2018). City systems in the Baltic states: the Soviet legacy and current paths of change. *Europa Regional* , 25(2), p. 15-29.

4 skyrius. LIETUVOS SAVIVALDYBIŲ TERITORINĖS ATSKIRTIES KOMPLEKSINIS VERTINIMAS

Gintarė Pociūtė-Sereikienė, Viktorija Baranauskienė, Vidmantas Daugirdas

Lietuvoje ryškėja teritorinė diferenciacija, kuri reiškiasi augančiu didžiųjų šalies miestų, o daugiausia jų priemiesčių, gebančių pritraukti gyventojus bei ekonomiką, bei likusios šalies teritorijos, patiriančios depopuliaciją ir socioekonominį nuosmukį, atotrūkiu (Burneika ir kt., 2017; Kuliešis, Pareigienė, 2011; Kriaučiūnas ir kt., 2014; Pociūtė, 2014; Ubarevičienė, van Ham, 2017). Teiginį apie didėjančius netolygumus pagrindžia ir naujausios Europos Komisijos ataskaitos (2017, 2018), kur akcentuojamas gyvenimo lygio, socialinės atskirties skirtumai Lietuvos regionuose, sanglaudos politikos trūkumas.

Tyrimai rodo, kad didelė jaunų kaimo bei mažesnių miestų gyventojų dalis nemato perspektyvų savo gyvenamose vietose, todėl yra linkę išvykti (Pocius, 2007; Pociūtė-Sereikienė, Kriaučiūnas, 2018; Ubarevičienė, 2018). Atitinkamai, mažėjant jaunų gyventojų daliai, likusi populiacija regione sparčiai sensta (Tučas, 2018). Socialinė infrastruktūra, pvz., mokyklos ar darželiai, yra naikinama. Nemaža dalis regionų gyventojų naudojami socialinėmis pašalpomis, o ilgalaikis nedarbas yra priežastis regionuose didėti socialinėms problemoms, kaip alkoholizmas, kuris atitinkamai tampa argumentu šeimas įtraukti į socialinės rizikos grupę (Daugirdas ir kt., 2013; Kriaučiūnas, 2016).

Valdžios institucijos, suprasdamos augančios poliarizacijos Lietuvos teritorijoje svarbą, bando formuoti regioninę politiką, paremtą sanglaudos principu. Vienas iš tokių bandymų – regioninės politikos gairių parengimas, nugulęs „Baltojoje knygoje“ (Lietuvos Respublikos Vidaus..., 2017). Pagrindinis šių regioninės politikos gairių akcentas – iškeltas tikslas: „sudaryti oraus, aktyvaus, saugaus, sveiko ir patrauklaus gyvenimo ir darbo prielaidas visoje Lietuvoje“ (Lietuvos Respublikos Vidaus..., 2017, p. 4). Nepaisant šio įkvepiančio regionus tikslo, vis tik reikia pripažinti, kad „Baltojoje knygoje“ pristatytos šalies vystymo idėjos yra labiau utopinės nei realistinės, kadangi plėtoti visą šalį tolygiai, kaip siekiama naujai pristatytose regioninės politikos gairėse, būtų per daug sudėtinga rinkos ekonomikos sąlygomis, kai finansiniai ir ekonominiai srantai yra nukreipti į žmogiškąjį, ekonominį, socialinį kapitalą galinčius pasiūlyti didžiuosius urbanizuotus centrus. Mažai tikėtina, kad siūloma regioninė politika sustabdys depopuliaciją regionuose, kuri periferijoje yra neišvengiama subyrėjus griežtai reguliuojamai planinei sistemai bei degraduojant dirbtinai kurtam gyvenviečių tinklui (Mačiulytė, Bagočiūtė, 2008; Vanagas ir kt., 2002, Kriaučiūnas ir kt., 2014).

Siekiant suprasti regionų raidos tendencijas, atliekami įvairūs vertinimai, rangavimai, indeksų skaičiavimai. Bene žymiausi pasaulio bendrieji vertinimo indeksai, kuriais vertinama didėjanti

socio-erdvinė nelygybė, yra GINI, žmogaus socialinės raidos indeksas (angl. *Human development index (HDI)*), Teilo (angl. *Theil*), Atkinsono (angl. *Atkinson*) bei kiti (Blackorby ir kt., 2005). Labiau regioninę dimensiją pabrėžiantys darbai buvo pristatyti A. K. Copus (1999) ar C. Schürmann ir A. Talaat (2002), kur kalbama apie „periferijos indeksą“ vertinant Europos valstybes. Vis tik reikėtų pabrėžti, kad dauguma indeksų ir vertinimų akcentuoja ekonominę dedamąją, socialinę ir demografinę stumdami į antraeiles pozicijas.

Lietuvoje taip pat pristatomi įvairūs regioninių netolygumų vertinimo modeliai (pvz., Burbulytė-Tsiskarshvili, 2012; Pociūtė, 2014), pateikiami savivaldybių reitingai. Regioninių netolygumų vertinimus kasmet atlieka ir privačios institucijos: Lietuvos laisvosios rinkos institutas skaičiuoja „Lietuvos savivaldybių indeksą“ (2018), Vilniaus politikos analizės institutas – „Savivaldybių gerovės indeksą“ (2018), savaitraštis „Veidas“ kasmet pristato „Lietuvos savivaldybių reitingus“ (2018). Indeksų ir teritorinių netolygumų vertinimų įvairovė yra išties didelė ir nuolat didėja, tad kažin, ar įmanoma įvardinti visus sukurtus skaičiavimo ir vertinimo modelius. Tiek mokslininkai, tiek privačios institucijos, atlikdami vertinimus siekia pabrėžti savo supratimą, į tyrimą dažniausiai įtraukiami subjektyviai atrinkti rodikliai. Numatyta vertinimo metodika ar dedamas akcentas stipriai priklauso nuo tyrėjo nuostatų ir žinių, tyrimo tikslo ir gilumo bei kitų faktorių.

Šiuo tyrimu autoriai siekia pristatyti dar vieną būdą, kuris galėtų būti taikomas vertinant regioninius netolygumus bei augančią poliarizaciją šalyje. Taikant šioje dalyje pristatomą tyrimo metodiką, yra išryškinamas kompleksinis ir platus požiūris į teritoriją. Šiame darbe autorių siūloma ne tik kitokia vertinimo metodika, tačiau taip pat siūloma regioninei diferenciacijai įvardinti vartoti *teritorinės atskirties* terminą. Tad pirmame skyriuje pristatoma teritorinės atskirties koncepcija. Toliau pristatomi rodikliai, atrinkti teritorinės atskirties indeksui nustatyti, bei supažindinama su tyrimo eigos algoritmu. Rezultatų dalyje, atliktų skaičiavimų pagrindu atskleidžiami teritorinės atskirties netolygumai Lietuvoje, išryškunami labiausiai teritorine atskirtimi pasižymintys šalies regionai, taip pat kalbama apie gyventojų aptarnavimo institucijų kaitą. Šis darbas pabaigiamas santrauka, apibendrinančia pagrindinius rezultatus.

1. TYRIMO METODOLOGINIS PAGRINDAS

1.1. Teritorinės atskirties samprata ir teorinis pagrindas

Daugeliui gerai žinoma socialinės atskirties samprata, kuri dažnai tapatinama su skurdu, nepritekliais, materialinės gerovės stoka ir sociologų dažniausiai apibrėžiama kaip sunkiai prieinama minimali gyvenimo kokybė ar materialinė gerovė (Levitas, 1998, 2004; Poviliūnas, 2003; Žalimienė, 2004; Mikulionienė, 2005; Kublickienė, 2007; Steinert, 2007; Šileika ir kt., 2007; Lazutka ir kt., 2008; Ališauskienė ir kt., 2015; Mikulionienė ir kt., 2018). Socialinė atskirtis taip pat įvardijama ir per psichologinę prizmę, kuomet tapatinama su tam tikru psichologiniu diskomfortu, kuris kelia nesaugumo jausmą, orumo stoką ir kitus negatyvius jausmus (Tereškinas, 2015). Tokia plati socialinės atskirties samprata leidžia daryti prielaidą, kad socialinės atskirties sąvoka yra labai plačiai ir skirtingai įvardijama daugelio autorių bei vartojama įvairiems socialiniams reiškiniams apibūdinti.

Atskirties terminas aktualus ir visuomenės geografijos atstovams, kuriems atliekant mokslinius tyrimus yra svarbi ne tik socialinė dimensija, bet svarbiausia – teritorinė. Sociologai taip pat kalba apie teritorinę dimensiją, tačiau ją supranta gerokai paprasčiau – lokaliau. Sociologų atskirties tyrimuose teritorija dažnai suprantama tik kaip konkreti gyvenamoji vietovė (kaimas, miestas, tam tikra miesto dalis), kur vyksta gyventojų tarpusavio sąveika arba jos nėra (Kronborg Bak, 2018). Geografiniu požiūriu tai gan siauras mąstymas.

Didelė dalis autorių (pavyzdžiui, Krounier, 1996; Burchardt ir kt., 1999; Persy-Smith, 2000; Sanderson, 2000) teritorine atskirtimi įvardija nepalankią geografinę padėtį. Jų teigimu, vieta daro didelę įtaką socialinės atskirties atsiradimui. Toks mokslininkų požiūris leidžia daryti prielaidą, kad teritorinė ir socialinė atskirtis turi glaudų ryšį. Taigi, atsiranda požiūrio klausimas – kurią dedamąją akcentuoti: socialinę ar teritorinę? Pateikiami keli pavyzdžiai, kuriais iliustruojamas skirtingų mokslo sričių autorių požiūris į teritorinę atskirties dimensiją:

- M. Krounier (1996) mano, kad socialinei atskirčiai įtaką daro *erdvinė atskirtis*¹⁶, kuri apibrėžiama kaip tam tikrų atskirtų žmonių koncentravimasis tam tikroje aiškiai apibrėžtoje vietoje, tai gali būti *miesto zonos, regionai, specifinė kaimynystė*.
- T. Burchardt, J. Le Grand, D. Piachaud (1999) teigia, kad žmogus gali būti socialiai atskirtas dėl *nepalankios geografinės padėties*.
- J. Persy-Smith (2000) konkrečiai įvardina *teritorinę atskirtį* – *nykstanti kaimiška vietovė, regionas, kur koncentruojasi didelė dalis žmonių, gyvenančių nepalankiomis sąlygomis*. Tokio regiono formavimąsi sąlygoja *gamtinės sąlygos, žemas ekonominis išsivystymas* ar kiti elementai. Tokiai teritorijai skiriamas regioninės politikos dėmesys, todėl jis gali būti laikomas *diskriminuojamu pagal gyvenamąją vietą*.¹⁷
- I. Sanderson (2000) savo darbuose užsimena ir socialinės atskirties atsiradimo priežastimi įvardina *teritorinę atskirtį*, kuri siejama su *paslaugų pasiekiamumu*.
- E. Grant ir I. Blue (2000), analizuodami skirtingas socialinės atskirties dimensijas, jas sieja su tam tikromis kapitalo formomis, tarp kurių – žmogiškosios, socialinės, fizinės, finansinės (ekonominės) ir *gamtinės sąlygos*.¹⁸
- A. Giddens (2005) mano, kad *teritorinė atskirtis* turėtų būti siejama su *retai gyvenamomis (kaimiškoms) teritorijomis, kur sumažėja įvairių prekių, paslaugų, patogumų prieinamumas*. Pagrindiniu kaimo atskirtį atskleidžiančiu rodikliu autorius laiko *galimybę naudotis transportu*.
- P. Ward, K. Walsh ir T. Scharf (2014), vertindami socialinę atskirtį, išskiria socialinės aplinkos parametrus, tokius kaip palanki *infrastruktūra ir transporto sistema, kurie turi teritorinę dimensiją*.
- Didelė dalis sociologų (Scharf ir kt., 2005; Walker ir kt., 2006; Walsch ir kt. 2014, 2017; Mikulionienė ir kt., 2018), analizuodami gyventojų socialinę atskirtį, išskiria socialinės rūpybos išteklius, t. y. akcentuojamas pagrindinių *socialinių paslaugų pasiekiamumas ir prieinamumas* bei pačių žmonių *mobilumas*. Šie rodikliai aktualūs teritorinės atskirties veiksmų analizei.

¹⁶ Teritorinė atskirtis kitų autorių dažnai tapatinama su erdvinės atskirties sąvoka.

¹⁷ Diskriminacija dėl gyvenamos vietos gali būti tapatinama su marginalizacija.

¹⁸ Ekonominės ir gamtinės sąlygos – vienas iš veiksnių, lemiančių teritorinės atskirties atsiradimą.

- Lietuvoje vienas pirmųjų geografo, pradėjusių kalbėti apie platesnį požiūrį į atskirtį, kalbėdamas apie šalies poliarizaciją pavartodamas lietuviškoje terminijoje teritorinės atskirties sąvoką buvo V. Daugirdas (Daugirdas ir kt., 2013). Autoriaus teritorinė atskirtis suprantama, kaip *depopuliacijos procesų, gyvenviečių tinklo bei pagrindinių institucijų* (mokyklų, kultūros centrų, bibliotekų, ambulatorijų ir kt.) *nykimo* sąlygotas teritorijos socialinio, ekonominio, kultūrinio vystymosi galimybių stabdymas ir atotrūkio tarp centro ir periferijos didėjimas. Jo nuomone, tokiose teritorijose keičiasi *gyventojų savimonė*, jie vis labiau laiko save „pasaulio pakraščio“ gyventojais, valstybės pamirštais, pasmerktais, paliktais likimo valiai.

Apibendrinant autorių darbuose akcentuojamą teritorinę dimensiją, galima teigti, kad pagrindiniais veiksniais, darančiais įtaką atskirties atsiradimui, turėtų būti laikomi šie: geografinė padėtis, gyvenamosios vietos pobūdis, teritorijos gamtinės sąlygos, ekonominio išsivystymo netolygumas, prastas paslaugų pasiekiamumas tam tikrose teritorijose (nykstantis paslaugų tinklas), transporto išvystymas (galimybė naudotis viešuoju ar nuosavu transportu), depopuliacijos procesai, gyvenviečių tinklo nykimas, gyventojų savimonė.

Išskirti veiksniai atskleidžia, kad tyrėjams yra svarbus geografinis aspektas. Nagrinėjant net sociologų darbus, galima suprasti teritorinį akcentą, kuriuo teigiama, kad didele atskirtimi pasižymi regionai, dažniausiai kaimiškos vietovės, kur žmonės gyvena mažiau palankiomis sąlygomis.

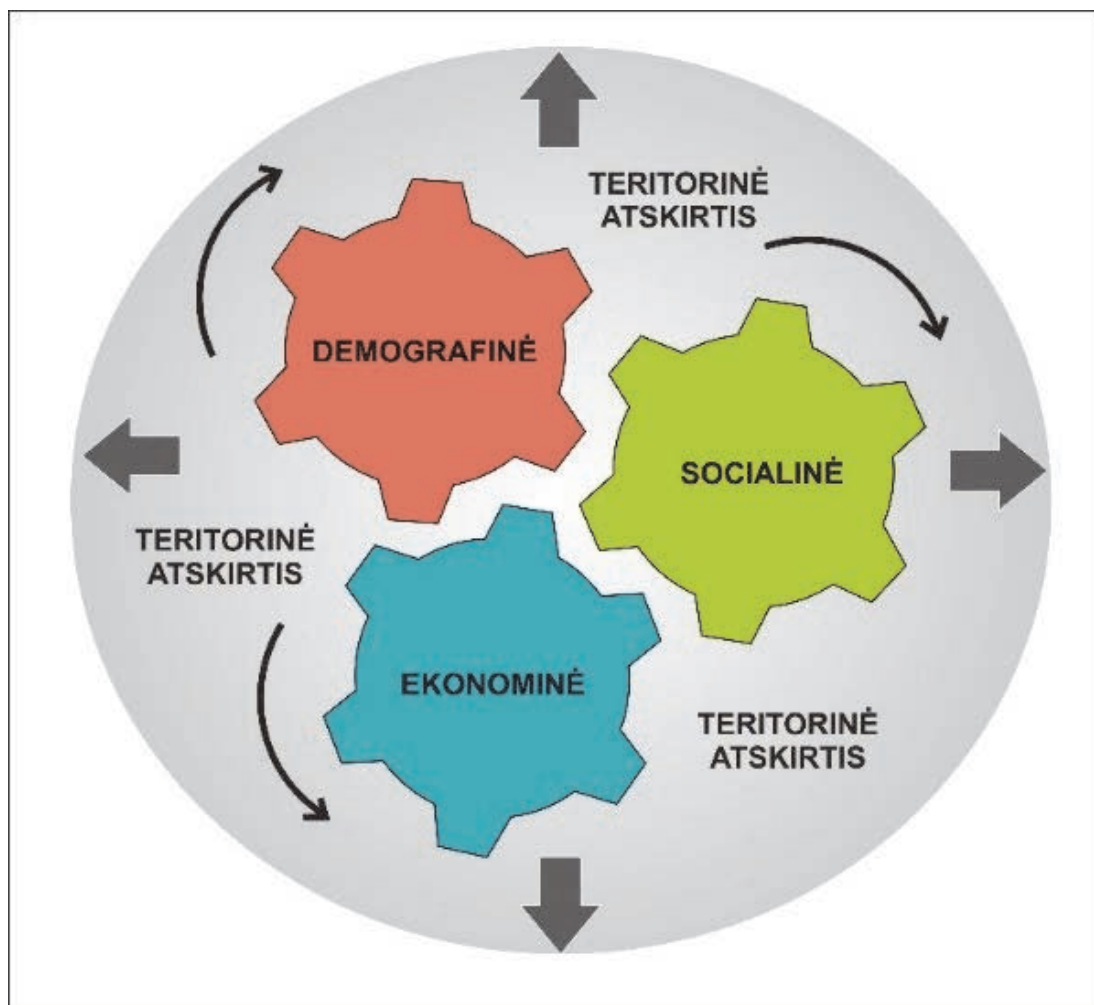
1.2. Teritorinės atskirties samprata, kuri taikoma šiame tyrime

Šiame tyrime kalbant apie teritorinės atskirties sampratą, tęsiama V. Daugirdo (2013) idėja, tačiau siekiama pristatyti kiek platesnį ir kompleksiškesnį požiūrį į teritorinės atskirties reiškinį, tuo pačiu išsaugant ir pabrėžiant autoriaus akcentuotą geografinę (teritorinę) sampratos dimensiją.

Teritorine atskirtimi darbe siekiama įvardinti daugia-dimensinę koncepciją, kuri apjungia tris sritis – *demografinę, socialinę* bei *ekonominę* – ir šias sritis iliustruojančius rodiklius (1 pav. ir 1 lentelė). Autorių nuomone, remiantis kompleksiniu teritorijos tyrimu, galima pagrįstai kalbėti apie vykstančius pokyčius ir valdžios institucijų dėmesio reikalaujančias teritorijas valstybėje.

Visos trys išvardintos sritys svarbios vertinant teritorinę atskirtį. Šios teritorinės atskirties sudedamosios dalys glaudžiai susijusios tarpusavyje, dažnu atveju pokyčiai vykstantys vienoje iš jų turi įtakos kitai, o tai atitinkamai daro įtaką ir bendrajai jas jungiančiai – teritorinės atskirties – koncepcijai. Todėl kuriant teritorinės atskirties indeksą (TA_i) įtraukiami skirtingi rodikliai, kuriais siekiama išryškinti šalies demografinius, ekonominius, socialinius skirtumus. Teritorinės atskirties matavimas – tai vienas iš būdų, pateikiamų visuomenei Lietuvoje esančiai situacijai vertinti. Teritorinės atskirties vertinimo atveju, svarbiausias akcentas – teritorinė dimensija.

Teritorinę atskirtį kaip reiškinį galime interpretuoti skirtingai. Pirma, kalbėdami apie teritorinę atskirtį galime kalbėti apie atstumą, išreikštą rodikliais, tarp savivaldybių. Tai galima įvardinti kiekybine teritorine atskirtimi. Tokiu atveju, įvertinę visus rodiklius turėsime sąrašą savivaldybių, sudarančių variacinę eilutę nuo mažiausiais iki didžiausiais rodikliais išsiskiriančių savivaldybių. Tokia rodikliais išreikšta savivaldybių eilė parodo ne tik matematinę, skaičiais iliustruotą, situaciją, tačiau ir teritorinę – išsidėstymo Lietuvos teritorijoje – dimensiją bei susiformavusius ar besiformuojančius teritorinę atskirtį patiriančius regionus.

1 pav. Daugia-dimensinė teritorinės atskirties koncepcija

Antra, kalbėdami apie teritorinę atskirtį, galime kalbėti apie retėjantį ir nykstantį Sovietmečiu kurtą tolygų gyvenviečių tinklą (Maldžiūnas, 1970; Šešelgis, 1975, 1996; Vaitekūnas, 1989; Vanagas ir kt., 2002), kur ekonominė, socialinė ir demografinė sritys buvo glaudžiai susijusios. Tokių gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklo nykimą galima įvardinti augančia kokybiškai išreikšta teritorine atskirtimi. Sovietmečiu gyventojai, kurie tolygiai buvo apgyvendinami visoje šalies teritorijoje, galėjo greitai pasiekti svarbiausias institucijas, švietimo įstaigas ir darbo vietas. O štai subyrėjus Sovietų Sąjungai, retėjant ir nykstant suformuotiems tinklams, didėja atstumas, kurį reikia įveikti norint pasiekti institucijas ar darbo vietas iš periferinių vietovių, t. y., įstaigos tolsta nuo gyventojų, tampa vis sunkiau pasiekiamos – didėja fizinė atskirtis, tad atitinkamai prastėja gyvenimo kokybė visuomenės periferijoje (Kriaučiūnas ir kt., 2014, 2016; Kriaučiūnas, 2016; Baranauskienė, Daugirdas, 2017, 2018; Pociūtė-Sereikienė ir kt., 2019).

Šiame darbe teritorinę atskirtį siekiama įvertinti kiekybiškai: apskaičiuojamas Lietuvos savivaldybių išsidėstymas kvartelėse pagal tyrimui atrinktų rodiklių (1 lentelė), iliustruojančių tris sudedamąsias teritorinės atskirties sritis, dydžius (skaičiavimo metodiką žiūrėti skyrelyje „Teritorinės atskirties vertinimo algoritmas“). Kadangi siekiama išryškinti didžiausią teritorinę atskirtį patiriančius regionus, savivaldybės, išsidėsčiusios pagal rodiklių reikšmes žemiausioje – pirmoje – kvartilėje, darbe yra akcentuojamos labiau.

1.3. Teritorinės atskirties esamos būklės vertinimo rodikliai

Teritorinei atskirčiai įvertinti atrinkti demografiniai, socialiniai ir ekonominiai rodikliai. Šio darbo autoriai pripažįsta, kad rodiklių atrinkimas – subjektyvus procesas, priklausantis nuo tyrėjų idėjinės nuostatos, mokslinio siekio bei požiūrio į analizuojamą temą. Taip pat rodiklių pasirinkimą stipriai apriboja statistinės informacijos pasiūla, prieinama savivaldybių lygmeniu. Tad šiame darbe autoriai pateikia teritorinės atskirties rodiklių sistemą (1 lentelė), kuri, jų nuomone, leidžia informatyviai ir aiškiai išryškinti teritorinius netolygumus Lietuvoje ir įvertinti atotrūkį tarp geriausių ir prasčiausiais rodikliais pasižyminčių savivaldybių. Vertinimui naudoti Lietuvos Statistikos departamento (2018), Higienos instituto (Lietuvos Respublikos sveikatos..., 2002, 2017) duomenys. Esamos būklės vertinimas atliktas naudojantis 2016 m. duomenimis.

Rodiklių atrinkimas bei rodiklių sistemos formavimas pagrįstas užsienio ir Lietuvos tyrėjų bei įvairių institucijų darbais, pristatytais sampratos pristatymo dalyje bei įvade. Nagrinėtuose darbuose, kuriuose akcentuojamas teritorijos vertinimas ir rangavimas „geriausias-blogiausias“ principu, įtraukiami skirtingi rodikliai, kurie, daugeliu atveju, nors ir pagrįsti, atspindi subjektyvų kiekvieno autoriaus požiūrį ir nuomonę apie analizuojamą reiškinį.

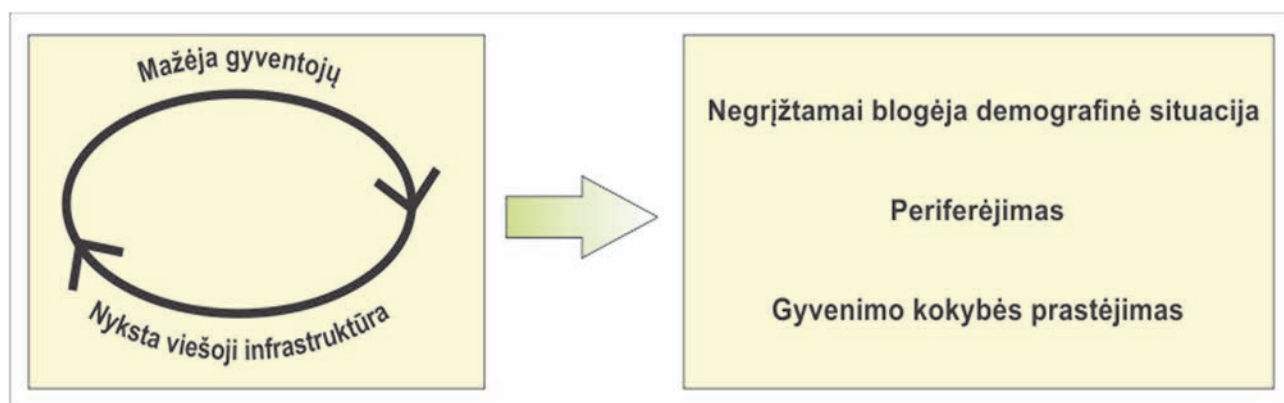
Šiame darbe teritorinė atskirtis ir jos lygis nustatomas pagal 20 rodiklių, kurie atskleidžia demografinę, socialinę ir ekonominę situaciją savivaldybėse (1 lentelė).

1 lentelė. Teritorinės atskirties vertinimo rodiklių sistema: būklės 2016 m. vertinimas

	Rodikliai	Matavimo vienetai
Demografinė	Gyventojų tankumas	Gyventojų sk. / km ²
	Neto migracija	1000-iai gyventojų tenka neto migracijos, ‰
	Emigracijos mastas	Emigravusių iš savivaldybės dalis nuo visų emigravusių iš Lietuvos, ‰
	Imigracijos mastas	Imigravusių ir atvykusių į savivaldybę dalis nuo visų imigravusių / atvykusių į Lietuvą, ‰
	Natūrali kaita	1000-iai gyventojų tenka natūralios kaitos, ‰
	Demografinės senatvės koeficientas	100-ai vaikų iki 15 metų tenkantys 65 m. ir vyresni asmenys
	Gyventojų skaičiaus pokytis	Gyventojų skaičiaus prieaugis / nuosmukis 2001–2016 m., ‰
	Kaimo gyventojų pokytis	Kaimo gyventojų skaičiaus prieaugis / nuosmukis 2001–2016 m., ‰
	Sparčiausio senėjimo savivaldybės	Pensinio amžiaus gyventojų pokytis 2001–2016 m., ‰ punktais
	Sparčiausiai vaikų ir jaunimo netenkančios savivaldybės	Gyventojų iki 15 m. pokytis 2001–2016 m., ‰ punktais
Socialinė	Nedarbo lygis	Registruotų bedarbių / darbingo amžiaus gyventojų santykis, ‰
	Ilgalaikis nedarbas	Registruoti ilgalaikiai bedarbiai, ‰ nuo visų bedarbių
	Socialinės pašalpų gavėjų ir gyventojų santykis	Gyventojams tenkanti socialines pašalpas gaunančių gyventojų dalis, ‰
	Mokyklų skaičius	1000-iai gyventojų tenka mokyklų, ‰
	Medicinos prieinamumas	1000-iai gyventojų tenka gydytojų, odontologų, slaugytojų ir akušerių, ‰
Ekonominė	Darbo užmokestis	Bruto užmokestis, Eur
	Verslumo lygis	1000-iai gyventojų tenka mažų ir vidutinių įmonių, ‰
	Tiesioginės užsienio investicijos (TUI)	Eur / 1 gyventojui
	Materialinės investicijos	Eur / 1 gyventojui
	Automobilių kelių su patobulinta danga ilgis	Dalis nuo visų valstybinės reikšmės kelių, ‰

Didžiąją dalį atskirties lygiui vertinti atrinktų rodiklių sudaro demografiniai rodikliai, kadangi manoma, kad atskirtį labiausiai jaučia patys gyventojai. Kiekybiniai rodikliai bei jų kaita atlieka indikatoriaus vaidmenį – demografinių rodiklių skaitmenimis iš dalies išreiškiamas gyventojų atsakas į teritorijos raidos tendencijas. Bendro bei miesto gyventojų skaičiaus, senų žmonių bei vaikų skaičiaus kaitos 2001–2016 m. rodikliai tikslingai buvo įtraukti į tyrimą siekiant išsiaiškinti, kokia linkme „juda“ regionai, t. y. 2016 m. analizuojamose savivaldybėse jaučiamas stabilumas ar nuosmukis / pakilimas.

Tyrimui atrinkti tie socialiniai ir ekonominiai rodikliai, kurie, remiantis šio darbo bei kitų nagrinėtų darbų autorių įžvalgomis, išryškina kiekybiniais rodikliai išreikštus kokybinius regionų skirtumus, parodo regiono patrauklumą gyventojams bei verslui. Įtraukti svarbiausi gyventojų aptarnavimo viešų įstaigų infrastruktūros tinklo rodikliai: mokyklų skaičius bei medicinos prieinamumas¹⁹ (gydytojų skaičius). Šie infrastruktūros rodikliai glaudžiai siejasi su demografiniais rodikliais, tokiais kaip visuomenės senėjimas ar jaunų žmonių skaičiaus mažėjimas. Nykstantis institucijų tinklas regionuose apsunkina gyvenimo sąlygas, nes gyventojams tenka įveikti didesnius atstumus automobiliais²⁰ norint pasiekti darbo, mokslo, gydymo ar laisvalaikio leidimo vietas. Retėjant įstaigų infrastruktūrai, aktualiu veiksniu tampa kelių tinklo išvystymas, kelio kokybė. Todėl į teritorinės atskirties vertinimą įtrauktas rodiklis, nusakantis kelių kokybę savivaldybėje.

2 pav. Teritorinės atskirties gilėjimo procesas (pagal Baranauskienė, Daugirdas, 2017)

Visos trys analizuojamos sritys – demografinė, socialinė bei ekonominė – apima neatsiejamą kompleksą veiksnių, lemiančių vienos ar kitos teritorijos raidą. Dažniausiai kalbant apie teritorijų raidą sudėtinga nurodyti, kurie rodikliai iliustruoja pasekmes, kurie – priežastis, todėl šio darbo akcentas – atviras ir kompleksinis požiūris į teritoriją. Teritorijos raidą iliustruojančių rodiklių bendrystę galima iliustruoti keletu pavyzdžių: (1) Mažėjantis gyventojų skaičius (demografinė sritis) skatina paslaugų tinklo (socialinė sritis) nykimą. Kitaip tariant, kadangi mažėja lankytojų skaičius, depopuliaciją patiriančiose savivaldybėse uždaromos bibliotekos, pašto, gydymo, viešojo maitinimo

¹⁹ Vienerių metų (arba esamai) būklei Lietuvos savivaldybėse situacijai atvaizduoti parinkti du gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklą apibūdinantys rodikliai, kurie, autorių nuomone, yra vieni svarbiausių. Tačiau autoriai norėtų pastebėti, kad apie gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklo kaitą, įvertintą rodiklių pokyčiais, kalba atskirame skyrelyje.

²⁰ Kaip rodo ankstesni mūsų tyrimai (Daugirdas ir kt., 2013), viešojo transporto sistema ir jos išvystymas nėra patogūs regionų gyventojams. Dažnai autobusų ar traukinių tvarkaraščiai iliustruoja viešojo transporto retumą, todėl išeitimi pasiekti didesnę miestą tampa nuosavo automobilio naudojimas.

ir kitos įstaigos. Mažėjantis vaikų skaičius (demografinė sritis) lemia mokyklų, ikimokyklinių institucijų tinklo nykimą (socialinė sritis). (2) Atitinkamai, uždaromos įstaigos paveikia ekonominę vietovės situaciją. Uždarius įstaigas (socialinė sritis) nebelieka darbo vietų ir auga nedarbo lygis (ekonominė sritis). Kadangi auga nedarbo lygis (ekonominė sritis), vietos gyventojai priversti ieškoti darbo kitose, tolimesnėse gyvenvietėse ar miestuose, tad auga emigracijos (demografinė sritis) iš savivaldybės mastas. Tai yra tik keletas pavyzdžių, iliustruojančių pasirinktų tyrimui sričių bendrystę (2 pav.).

1.4. Gyventojų aptarnavimo infrastruktūros tinklo kaitos vertinimo rodikliai

Ankstesni tyrimai parodė (Kriaučiūnas ir kt., 2014, 2016), kad šaliai atgavus Nepriklausomybę, kuomet, veikiamas demografinių tendencijų, ėmė „byrėti“ bendro apgyvendinimo tinklas, ėmė stipriai keistis ir gyvenimo sąlygos atokesnių regionų gyvenvietėse. Didžiausi pokyčiai pastebimi mažesniuose miesteliuose ir kaimuose, kur sparčiai nyksta mokyklų, darželių, paštų, parduotuvių, maitinimo įstaigų, kultūros centrų ir kitų įstaigų tinklas.

Retėjantis ir nykstantis gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklas prisideda prie fiziškai augančios teritorinės atskirties: darbo vietos, įstaigos tolsta nuo gyventojų, tad reikia įveikti didesnius atstumus, norint jas pasiekti. „Gyvenimas kelyje“ neprideda gyventojams pasitenkinimo, o tai sąlygoja prastėjančią gyvenimo kokybę regionuose. Atitinkamai, žmonių nebetenkinančios gyvenimo sąlygos skatina juos ieškoti palankesnės gyvenimo aplinkos kituose regionuose, didesniuose miestuose ar užsienyje.

Šiame skyrelyje siekiama pagal atrinktus tyrimui rodiklius įvertinti gyventojų aptarnavimo infrastruktūros tinklo kaitą ir taip apibūdinti fiziškai besireiškiančią teritorinę atskirtį. Gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklo pokyčiui iliustruoti atrinkti keturi rodikliai, glaudžiai susiję su vietos gyventojų gerove ir, atitinkamai, su fizinės teritorinės atskirties augimu (2 lentelė).

2 lentelė. Teritorinės atskirties vertinimo rodiklių sistema: gyventojų aptarnavimo infrastruktūros tinklo kaitos tendencijos 2001–2016 m.

	Rodikliai	Matavimo vienetai
Gyventojų aptarnavimo infrastruktūros rodikliai	Bendrojo ugdymo mokyklų skaičiaus pokytis	Bendrojo ugdymo mokyklų skaičiaus padidėjimas / sumažėjimas, %
	Ikimokyklinio ugdymo įstaigų skaičiaus pokytis	Ikimokyklinio ugdymo įstaigų skaičiaus padidėjimas / sumažėjimas, %
	Kultūros centrų skaičiaus pokytis	Kultūros centrų skaičiaus padidėjimas / sumažėjimas, %
	Medicinos prieinamumo pokytis ²¹	Gydytojų skaičiaus padidėjimas / sumažėjimas, %

Vertinant teritorinę atskirtį, kurią iliustruoja gyventojų aptarnavimo infrastruktūros tinklo kaita, būtų galima įtraukti daugiau rodiklių, tačiau šio darbo autorius apriboja rodiklių stoka savivaldybių lygmeniu, kuris aktualus norint išryškinti skirtumus Lietuvoje. Autoriai pripažįsta, kad keičiasi ir apgyvendinimo bei maitinimo įstaigų tinklas, tačiau minėtų rodiklių tyrime atsisakyta,

²¹ Vertinant gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklo kaitą, priimtinesnis rodiklis būtų gydymo ir sveikatos priežiūrų įstaigų kaitos rodiklis, tačiau tokius duomenis naudoti galima tik vertinant 2001 metus. 2016 m. šis rodiklis nebepateikiamas oficialiai prieinamoje sveikatos statistikoje. Tokiu atveju, siekiant kalbėti apie kaitą sveikatos sistemoje regionuose, vertintas gydytojų skaičiaus kaitos rodiklis (*Lietuvos Respublikos sveikatos...*, 2002, 2017).

kadangi šios įstaigos daugeliu atveju yra privačios ir jų skaičius itin dinamiškas laiko atžvilgiu, be to, šis rodiklis stipriai priklauso nuo savininkų verslumo bei sąžiningumo (oficialaus verslo deklaravimo). Todėl daugiau dėmesio, kalbant apie teritorinę atskirtį, buvo skiriama valstybinių institucijų rodikliams, pateikiamiems oficialiosios statistikos duomenų bazėje (Statistikos departamentas, 2018, Lietuvos Respublikos sveikatos..., 2002, 2017). Kitas diskutuotinas faktas, kalbant apie viešų institucijų tinklo statistiką – duomenų patikimumas. Tikėtina, kad į statistikos duomenų lenteles patenka vis dar ne visi skaičiai, tad ne visada oficiali statistika parodo realią ir tikslią situaciją. Kadangi kitų duomenų neturime, šiame darbe laikomasi nuostatos, kad oficialiosios statistikos duomenys yra patikimi ir tinkami analizei. Neabejojama, kad turimi duomenys išryškina bendrąsias gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklo kaitos tendencijas.

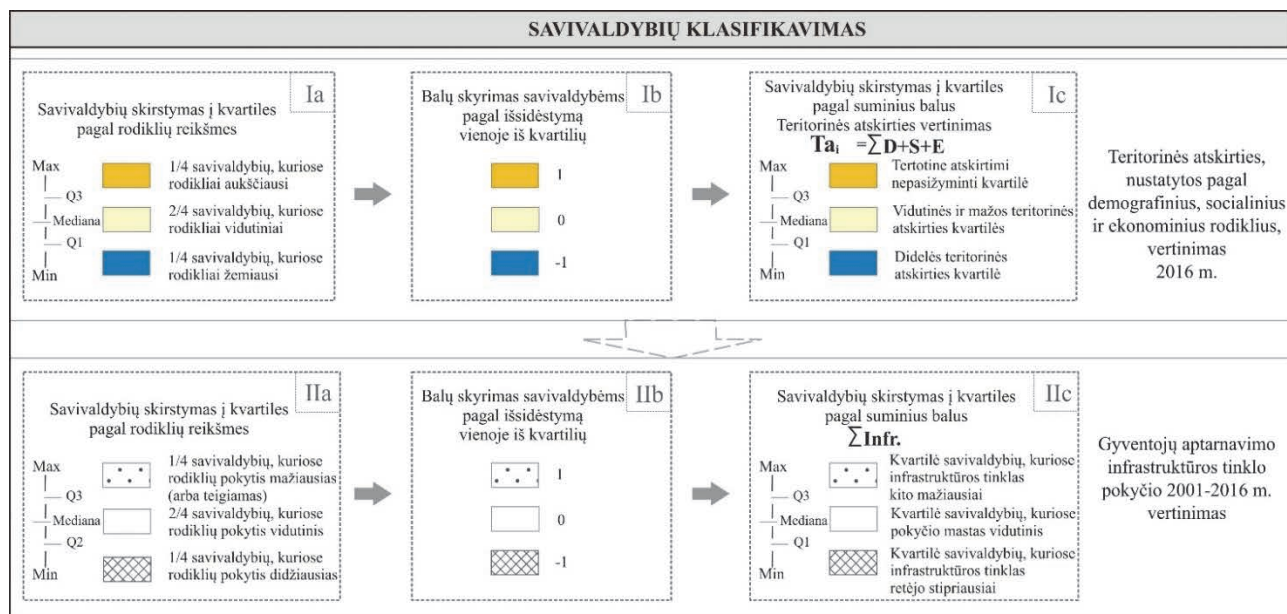
Kalbant apie gyventojų aptarnavimo infrastruktūros tinklo kaitą, reikėtų pastebėti, kad pokyčiui įtakos taip pat gali turėti ir šalyje įgyvendinamos restruktūrizacijos: darželių prijungimas prie mokyklų, paverčiant darželius mokyklų filialais (pavyzdžiui, Neringos savivaldybės atvejis); kultūros centrų skaičiaus mažėjimas, tačiau dalis tokių centrų įtraukiami į ES finansiškai skatinamų bendruomenių namų struktūras; valstybinių gydymo įstaigų mažėjimas, tačiau privačių kabinetų / klinikų atsiradimas, kurie į bendrąją statistiką dažnai neįtraukiami; bei kiti institucijų pokyčių pavyzdžiai. Šioje lentelėje dėl duomenų stokos (tokių duomenų pastovaus rinkimo nėra) itin trūksta bendruomenių / bendruomeninių centrų rodiklio, kuris galėtų parodyti realų periferinių regionų aktyvumą ir gyvybingumą. Atliktas tyrimas rodo, kad viena iš priežasčių, dėl kurių kuriasi bendruomenės: „Gyventojų nepasitenkinimas esamomis viešosiomis paslaugomis, jų trūkumas, noras gerinti gyvenamąją aplinką [...]“ (Lietuvos Respublikos socialinės..., 2011, p. 45). Todėl, vertinant teritorinę atskirtį, šis bendruomeninių organizacijų / centrų skaičius ir jo kaita būtų svarbus rodiklis, nurodantis periferinių gyvenviečių gyvybingumą. Šio rodiklio įtraukimas į Statistikos departamento renkamų ir viešai pateikiamų rodiklių sąrašą yra stipriai rekomenduojamas.

1.5. Teritorinės atskirties vertinimo algoritmas

Teritorinės atskirties vertinimą sudaro dvi dalys: pagrindinis akcentas, kuris yra tyrimo pagrindas – savivaldybių reitingavimas pagal tyrimui atrinktų demografinių, socialinių ir ekonominių rodiklių reikšmes; atitinkamai, antroje dalyje atkreipiamas dėmesys į gyventojų aptarnavimo įstaigų ir jų specialistų kaitą savivaldybėse. Šios dvi vertinimo dalys (3 pav.) kartoschemoje perdengiamos, ir taip suteikiama galimybė pamatyti koreliaciją tarp demografiniais ir socioekonominiais rodikliais išreikšto savivaldybių esamos būklės vaizdo bei gyventojų aptarnavimo infrastruktūros pokyčio 2001–2016 m. Pagrindinis tyrime taikomas metodas – statistinė-matematinė analizė. Šiame darbe pristatoma deskriptyvine statistika paremta Lietuvos savivaldybių teritorinės atskirties analizė.

Abejose vertinimo dalyse taikyta vienoda – skaičiavimo kvartiliais – metodika, kuri pristatoma teritorinės atskirties vertinimo algoritmo schemoje (3 pav.) bei ją aprašančiame tekste.

Kiekvieną vertinimo dalį sudaro trys veiklos etapai (3 paveiksle pažymėti raidėmis a, b ir c): pirmiausia, savivaldybės suskirstomos į kvartiles (a); antrame etape skirti vertinimo balai (b); galiausiai balai susumuojami ir vertinama teritorinė atskirtis (c).

3 pav. Teritorinės atskirties vertinimo algoritmo schema

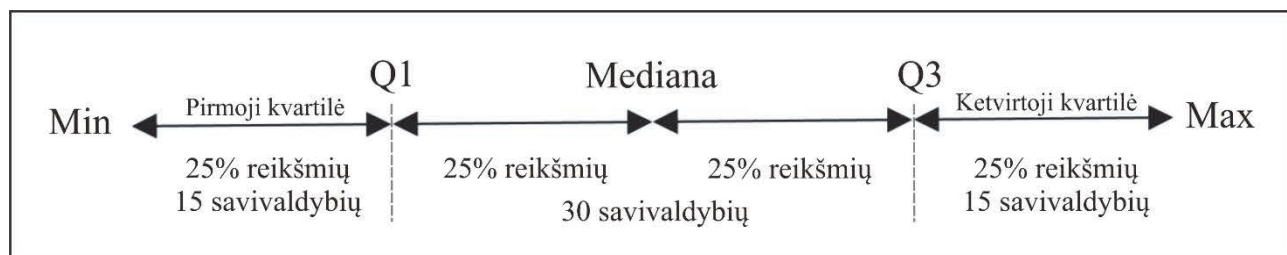
Pirmas etapas (a): *savivaldybių skirstymas į kvartiles*.²²

Skirstymo į kvartiles tikslas – padalinti savivaldybes į keturias lygias dalis, išskiriant savivaldybes, kurios pasižymi geriausiais rodikliais, savivaldybes, kuriose rodikliai prasčiausi, bei savivaldybes, kuriose rodikliai vidutiniai (pastarosios dvi kvartilės apjungtos).

Lietuvos savivaldybių (n) rodiklių reikšmės surūšiuotos didėjimo tvarka ir sudaro variacinę eilutę. Kvartiliai šią variacinę eilutę dalina į keturias vienodas dalis (4 pav.). Kvartiliai apskaičiuojami naudojant žemiau pateiktas formules, kur n yra savivaldybių skaičius (Lietuvos statistikos departamentas, 2016, Leonavičienė, 2007).

1-as kvartilis (Q1) – apatinės dalies mediana, kuri parodo savivaldybės, atitinkančios poziciją $\frac{n+1}{4}$, rodiklio reikšmę. Tai skaičius, kuris atskiria 25 proc. prasčiausiais rodikliais pasižyminčių savivaldybių (15 savivaldybių).

3-ias kvartilis (Q3) – viršutinės dalies mediana, kuri parodo savivaldybės, atitinkančios poziciją $\frac{3(n+1)}{4}$, rodiklio reikšmę. Tai skaičius, už kurį mažesnėmis rodiklių reikšmėmis pasižymi 75 proc. savivaldybių. Jis atskiria 25 proc. geriausiais rodikliais pasižyminčių savivaldybių (15 savivaldybių).

4 pav. Skirstymo pagal kvartilius (į kvartiles) grafinis paaiškinimas

²² Darbe laikomasi nuostatos, kad *kvartilė* yra ¼ variacinės eilutės dalis, t. y. ketvirtis arba 25 proc. visų savivaldybių. Atitinkamai, *kvartilis* (Q1, Q3) – skaičius, dalinantis variacinę eilutę į keturias lygias dalis, t. y. kvartilio paskirtis yra išranguotą savivaldybių eilę sudalinti į kvartiles (ketvirčius).

Nors grupuojant savivaldybes į kvartiles pagal rodiklių reikšmes buvo atkreipiamas dėmesys ir į variacinės eilutės medianą, kuri dalina savivaldybių eilę į dvi lygias dalis, tolimesniame tyrime medianos reikšmė nebuvo aktuali, kadangi abi kvartilės, kurios išsidėsčiusios tarp Q1 ir Q3, buvo apjungtos į vieną grupę (30 savivaldybių). Tokia vertinimo metodika buvo pasirinkta laikantis nuostatos, kad tyrime akcentuojama teritorinė atskirtis, kurią išskirtinai iliustruoja savivaldybių išsidėstymas pirmojoje kvartileje. O išryškinta ketvirtąją kvartile siekiama pavaizduoti stipriausias šalies savivaldybes. Skirstymas į kvartiles atliekamas kiekvieno tyrimui parinkto rodiklio atveju. Taigi, sudaryta 20-ies rodiklių matrica, pagal kuriuos savivaldybės suskirstytos į kvartiles.

Antras etapas (b): *vertinimo balų skyrimas*.

Suklasifikavus savivaldybes, antras etapas buvo skirti balus savivaldybėms, patekusioms į atitinkamas kvartiles. Balai suteikti kiekvienai savivaldybei pagal atskirus rodiklius. Naudojama supaprastinta balų sistema, kurios pagrindinė užduotis buvo nurodyti, ar savivaldybė patenka į prasčiausiais rodikliais išsiskiriančią kvartilę (tokiu atveju skirtas -1 balas), vidutiniais rodikliais pasižymėjusias kvartiles (skirtas neutralus įvertinimas – 0 balų), ir geriausius rodiklius demonstruojančią kvartilę (skirtas +1 balas). Maksimalus galimas balų sumos intervalas: -20 – +20. Skirstant balus į vidutinius, neigiamus ir teigiamus, išsiskiria stiprios ir atskirtį patiriančios savivaldybės.

Trečias etapas (c): *kompleksinis vertinimas*.

Kadangi tyrimu siekiama apskaičiuoti teritorinės atskirties indeksą, savivaldybių surinkti balai, kurie buvo suteikti atskirai kiekvienam visų trijų sričių rodikliui, susumuoti.

$$TA_i = \sum D + S + E,$$

kur: TA_i – teritorinės atskirties indeksas; D – demografinių rodiklių suma; S – socialinių rodiklių suma; E – ekonominių rodiklių suma.

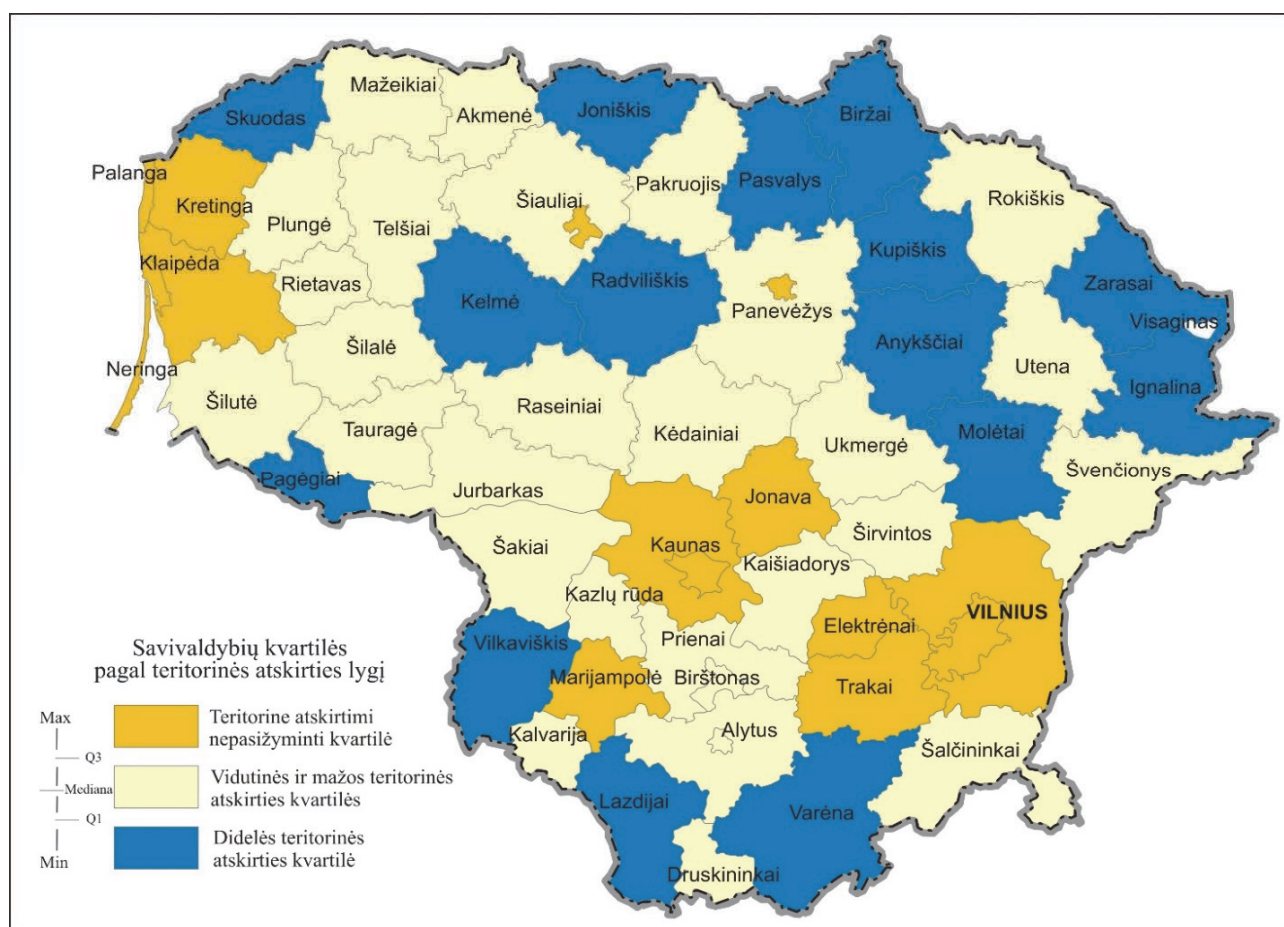
Bendrojo balo apskaičiavimas atliktas tuo pačiu principu kaip ir pirmo etapo metu, leido sureitinguoti savivaldybes pagal teritorinę atskirtį (ar jos nebuvimą). Naujai sudaryta, pagal savivaldybių surinktus balus, variacinė eilutė tapo pagrindu dar kartą suskirstyti (pritaikius pirmo etapo metodiką) savivaldybes į kvartiles, tačiau šį kartą vertinimas atliktas kompleksiskai, atkreipiant dėmesį į teritorinę atskirtį, kuri išreiškta demografinių, socialinių ir ekonominių rodiklių sinteze.

Atitinkamai ta pačia veiklos etapų seka buvo atliekamas *gyventojų viešųjų paslaugų įstaigų ir jų specialistų tinklo pokyčio vertinimas*. Iš pradžių pagal atrinktus ir apskaičiuotus pokyčio rodiklius savivaldybės suskirstytos į kvartiles, kurioms antro etapo metu skirti balai. Trečiame etape, pagal apskaičiuotus surinktus balus, savivaldybės dar kartą suskirstytos į kvartiles, iš kurių tyrime akcentuojamos pirma bei ketvirta.

2. VYSTYMOSI TERITORINĖS DIFERENCIACIJOS RAIŠKA LIETUVOJE

Lietuvai atgavus Nepriklausomybę ir iš planinės ekonomikos perėjus į rinkos ekonomiką, pakito šalies vystymosi trajektorijos: užuot „dirbtinai“ palaikius visų regionų „gyvybingumą“ pereita prie „išgyvena stipriausi“ raidos principo. Valdžios institucijos ir jų įgyvendinama regioninė politika nepajėgi įveikti vyraujančių poliarizacijos tendencijų, todėl išryškėja du vis didesnę atskirtį patiriantys poliai: augantys ir ekonomiškai stiprėjantys centrai bei depopuliaciją ir socioekonominių nuosmukį patirianti periferija (Pociūtė, 2014).

Šio tyrimo metu atlikti skaičiavimai leidžia nustatyti teritorinės atskirties lygį Lietuvos savivaldybėse (5 pav.). Taip pat, atliktos analizės rezultatai koreliuoja, pagrindžia bei patvirtina kitų autorių bei savivaldybių reitingavimus atliekančių institucijų pristatytas ir aptartas Lietuvos raidos tendencijas.

5 pav. Lietuvos savivaldybių teritorinės atskirties lygio skirtumai 2016 m.

5 paveikslas pateikia „margą“ Lietuvos vaizdą, tačiau galima paveiksle išvelti ir tam tikrų dėsningumų, visų pirma – tai centro-periferijos teritorinė išraiška. Aiškiai išsiskiria trys centrai – didieji miestai – ir juos supančios savivaldybės; bei periferijos Šiaurės Rytų ir Pietų Lietuvoje, kur teritorinę atskirtį patiriančios savivaldybės formuoja išstisus regionus. Šiuo atveju, 5 paveikslas ir teritorinės atskirties vertinimas akcentuoja geografinio – padėties – faktoriaus svarbą. Akivaizdu, kad arčiau didesnių miestų esančios savivaldybės yra gyvybingesnės, o atokesnės – patiria didesnę atskirtį.

Teritorine atskirtimi nepasižyminčioje kvartilėje išsidėsto penkių didžiųjų miestų savivaldybės, taip pat Vilniaus, Kauno, Klaipėdos žiedinės savivaldybės bei šalia jų esančios kitos savivaldybės, kurios palaiko glaudų demografinį bei socioekonominį ryšį su trimis miestais, bei Marijampolės savivaldybė. Šios žiedinės didžiųjų miestų savivaldybės neretai tampa „miegamaisiais rajonais“ gyventojams, dirbantiems miestuose (Burneika ir kt., 2017). Atitinkamai, didieji miestai yra „maistiniai“ aplinkinių rajonų darbo jėga. Atsiranda tam tikra simbiozė tarp šių savivaldybių. Glaudūs ryšiai tarp didžiųjų miestų ir juos juosiančių savivaldybių yra stipriai lemiami atstumo faktoriaus. Kadangi Lietuva yra nedidelė šalis, yra gan patogu ir greita iš gretimų savivaldybių pasiekti didesnį miestą, kuriame galima rasti tenkinantį darbą, naudotis miesto socialine infrastruktūra. Šiai grupei taip pat priskiriama ir jau paminėta Marijampolės savivaldybė, kuri išsiskiria iš aplinkinių savivaldybių. Tikėtina tam didelės įtakos taip pat turi Kauno miesto artumas, šalia esančios kaimyninės Lenkijos ir Rusijos (Karaliaučius) valstybės, „Via Baltica“ transporto koridorius, taip pat santykinai pozityvūs demografiniai rodikliai, didelis gyventojų verslumas, kuriuo Marijampolė pasižymi jau nuo Nepriklausomybės atgavimo pradžios.

Nors išvardintos savivaldybės ir patenka tarp 25 proc. geriausiai rodikliais išsiskiriančių teritorijų, atliktas savivaldybių vertinimas atskirais rodikliais parodė, kad nei viena iš šios kvartilės savivaldybių neišvengė pagal vieną ar kelis rodiklius patekti į pirmąją, didelės teritorinės atskirties, kvartilę. Daugeliu atveju, šios kvartilės savivaldybės pasižymėjo aukštu emigracijos lygiu. Tačiau paraleliai žiūrint į imigracijos ir migracijos neto rodiklius, situacijos savivaldybėse vaizdas pasikeičia ir teritorine atskirtimi nepasižyminčios kvartilės savivaldybės akivaizdžiai išryškėja kaip gyventojų traukos objektai. Tad emigracijos rodiklių neigiamas reikšmes galima laikyti ganėtinau natūraliu ir tikėtinu rodikliu, kadangi miestuose gyventojų skaičius gerokai didesnis nei kaimiškų teritorijų, o ir patys miestų gyventojai daugeliu atveju mobilesni. Kalbant apie migracijos tendencijų lemiamus pokyčius, galime pastebėti, kad Panevėžio, Šiaulių, Kauno, Klaipėdos miestai sunkiau pritraukia gyventojų ir šiuose miestuose dominuoja emigracijos tendencijos (Pocius, Gruževskis, 2016). Tiesa, šiuo atveju vėlgi svarbu pažymėti apie priemiesčių plėtrą, kuri Kaune ir Klaipėdoje vyksta šių miestų bei kitų šalies savivaldybių sąskaita (Burneika ir kt., 2017). Atitinkamai, augantys priemiesčiai „sendina“ patį miestą, kadangi už miesto į nuosavą būstą linkę keltis mobilesni jaunesnio amžiaus gyventojai, t. y. jaunos šeimos su vaikais.

Vis tik nepaisant kelių rodiklių, kurie turi negatyvias reikšmes ir mažina bendrąjį savivaldybės vertinimo balą, teritorine atskirtimi nepasižyminčioje kvartilėje esančios šalies savivaldybės iliustruoja centro dedamąją centro-periferijos koncepte ir yra teritorijos, kurios dar turi pakankamą žmogiškąją bei socioekonominę potencialą atsilaukyti rinkos ekonomikos sąlygomis.

Ryškesne koncentracija savivaldybių, kurios pasižymi didele teritorine atskirtimi, išsiskiria Šiaurės Rytų bei Pietų Lietuva (5 pav.). Pavienės teritorinę atskirtį patiriančias savivaldybes galima matyti išsidėsčiusias ir kituose Lietuvos regionuose. Prasčiausiai rodikliais ir didžiausiu neigiamu atskirties balu išsiskiria Zarasų r. savivaldybė. Šioje savivaldybėje tiek demografinė, tiek socioekonominė situacija yra prasčiausia lyginant su kitomis šalies savivaldybėmis. Antra nuo galo variacinėje eilutėje rikiuojasi Kelmės rajono, o trečia – Skuodo rajono savivaldybė. Šiose minėtose savivaldybėse itin prasti ekonominiai rodikliai, kurie, tikėtina, turi įtakos demografinių rodiklių neigiamai kaitai.

Analizuotų rodiklių matrica demonstruoja, kad didelę atskirtį patiriančios savivaldybės patiria ir sparčiausią miesto ir kaimo gyventojų depopuliaciją. Daugelyje iš šių savivaldybių per 16 metų gyventojų skaičius sumažėjo daugiau nei 25 proc. Statistikos rodiklių analizė rodo, kad depopuliaciją šiose savivaldybėse daugeliu atveju lemia vaikų ir jaunimo dalies mažėjimas, stipriai neigiama natūrali kaita bei neto migracija. Kai kuriose šios grupės savivaldybėse natūrali kaita yra net dešimt kartų mažesnė nei teritorine atskirtimi nepasizyminčios kvartilės savivaldybių. Žiūrint į amžiaus struktūros kaitos rodiklius, galime pastebėti, kad gyventojų iki 15 m. amžiaus dalis didelės teritorinės atskirties kvartilės savivaldybėse sumažėjo 8–10 proc. punktais. Taigi, šios grupės savivaldybės tampa vis labiau demografiškai pažeidžiamos: jose daugiausia gyvena senyvo amžiaus gyventojai. Nemažoje dalyje šių savivaldybių dvigubai daugiau yra senyvo amžiaus (65+) žmonių lyginant su jaunimo iki 15 m. skaičiumi. Pavyzdžiui, Varėnos, Anykščių, Ignalinos, Molėtų bei Zarasų rajonų savivaldybėse demografinės senatvės koeficientas viršija 200. Gyventojų amžiaus struktūra daro didelę įtaką neigiamiems natūralios kaitos, gyventojų skaičiaus pokyčio rodikliams. Tačiau jei žiūrėtume į emigravusių iš savivaldybės rodiklį, pamatytume gan pozityvų vaizdą: didžiojoje daugumoje savivaldybių, patekusių į didelės TA kvartilę, šis rodiklis yra itin žemas ir vykdant reitingavimą iškelia šias savivaldybės į ketvirtąją kvartilę. Kitaip tariant, iš teritorinę atskirtį patiriančių savivaldybių emigruoja mažai žmonių. Bendrai skaičiuojant, iš penkiolikos šiai grupei priskirtų savivaldybių išvyko tik 11,3 proc. visų iš Lietuvos emigravusių, t. y. iš penkiolikos savivaldybių išvykusių žmonių dalis sudarė tik vieną devintąją visų emigravusiųjų Lietuvoje. Remiantis Lietuvos statistikos departamento duomenimis, 2016 m. vien iš Vilniaus miesto registruota 17,6 proc. emigravusių. Mažos emigracijos rodiklio reikšmės nekelia nuostabos, kadangi didelę teritorinę atskirtį patiriančios savivaldybės yra gyvenamoji vieta senyvo amžiaus gyventojams, kurie mažiau mobilūs. Ankstesnių tyrimų (Daugirdas ir kt., 2013; Kriaučiūnas ir kt., 2016) duomenys rodo, jog vyresni gyventojai linkę kiek įmanoma ilgiau gyventi savo gyvenamojoje vietoje (regionuose) arba niekad iš jų neišvykti, ir tik patys nebegalėdami apsitarnauti pasiryžta migruoti – dažniausiai į savo vaikų gyvenamąją vietą. Visiškai priešingai elgiasi jaunesnio amžiaus gyventojai, kurie pabaigę mokyklas dažnai išvyksta iš gimto miesto ar kaimo ir retas atvejis, kuomet grįžta po studijų gyventi atgal į periferiją. Panašiai mobilūs yra ir darbingo amžiaus gyventojai, kurie „juda“ paskui darbo vietas. Jaunimas ir darbingo amžiaus gyventojai dažnai nemato tikslo likti ar grįžti į regionus dėl veiklos stokos (Pociūtė-Sereikienė, Kriaučiūnas, 2018).

Analizuoti rodikliai išryškina glaudų ryšį tarp demografinių, socialinių ir ekonominių rodiklių. Pirmosios kvartilės savivaldybių žemą ekonominį potencialą ir mažą patrauklumą verslui iliustruoja tiesioginių užsienio (TUI) bei materialinių investicijų rodikliai. Didelės teritorinės atskirties kvartilės savivaldybėse TUI daugeliu atveju nesiekia 200 eurų / gyv., o Pagėgių ir Lazdijų r. bei Kelmės r. savivaldybės 2016 m. pasiekusios TUI neviršija 10 eurų / gyv. Materialinės investicijos šios kvartilės savivaldybėse taip pat yra žemesnės lyginant su kitomis net ir vidutinės ar mažos teritorinės atskirties kvartilės savivaldybėmis. Zarasų, Ignalinos, Skuodo rajonų savivaldybėse nustatytas mažiausia, neviršijanti 490 eurų / gyv., materialinių investicijų suma. Tokiu atveju išryškinamas didelis atotrūkis net tarp gretimų savivaldybių. Pavyzdžiui, Utenos ir Ignalinos rajonų savivaldybėse materialinių investicijų suma skiriasi keturis kartus. Bruto užmokestis daugelyje šios grupės

savivaldybių taip pat yra mažesnis: lyginant su didžiųjų Lietuvos miestų rodikliais, skirtumas gali būti iki 1,5 karto. Tikėtina, kad amžiaus struktūra daro įtaką ir žemam verslumo lygiui savivaldybėse. Visose šios kvartilės savivaldybėse mažų ir vidutinių įmonių skaičius, tenkantis tūkstančiui gyventojų, neviršija 15, kai teritorine atskirtimi nepasižyminčiai kvartilei priskirtų savivaldybių verslumo lygis daugeliu atveju bent pusantro karto aukštesnis.

Didelę teritorinę atskirtį patiriančiose savivaldybėse nedarbo lygio bei ilgalaikių bedarbių skaičiaus rodikliai aukštesni. Tikėtina, šiems įvardintiems rodikliams didelės įtakos turi ekonominė situacija savivaldybėse. Nedarbo lygis šiose savivaldybėse daugeliu atveju dvigubai aukštesnis nei miestų savivaldybėse. Pagėgių, Lazdijų r., Zarasų r. bei Ignalinos r. savivaldybėse ilgalaikių bedarbių dalis sudaro 50 ir daugiau procentų. Šios kvartilės savivaldybės pasižymi ir didesne socialinių pašalpų prašančiųjų dalimi. Aštuoniose iš penkiolikos šios grupės savivaldybių socialines pašalpas gaunantys asmenys sudaro 6–8 proc. visų savivaldybės gyventojų. Galime matyti aiškia koreliaciją tarp pašalpų gavėjų skaičiaus ir aukšto nedarbo lygio: pašalpų gavėjų skaičius didžiausias ten, kur nedarbo lygio rodikliai aukštesni. Taip pat, galima numanyti, kad aukštas nedarbo lygis turi sąsają ir su demografinė situacija savivaldybėse: nedarbo lygis yra viena iš paskatų sparčiam gyventojų skaičiaus mažėjimui.

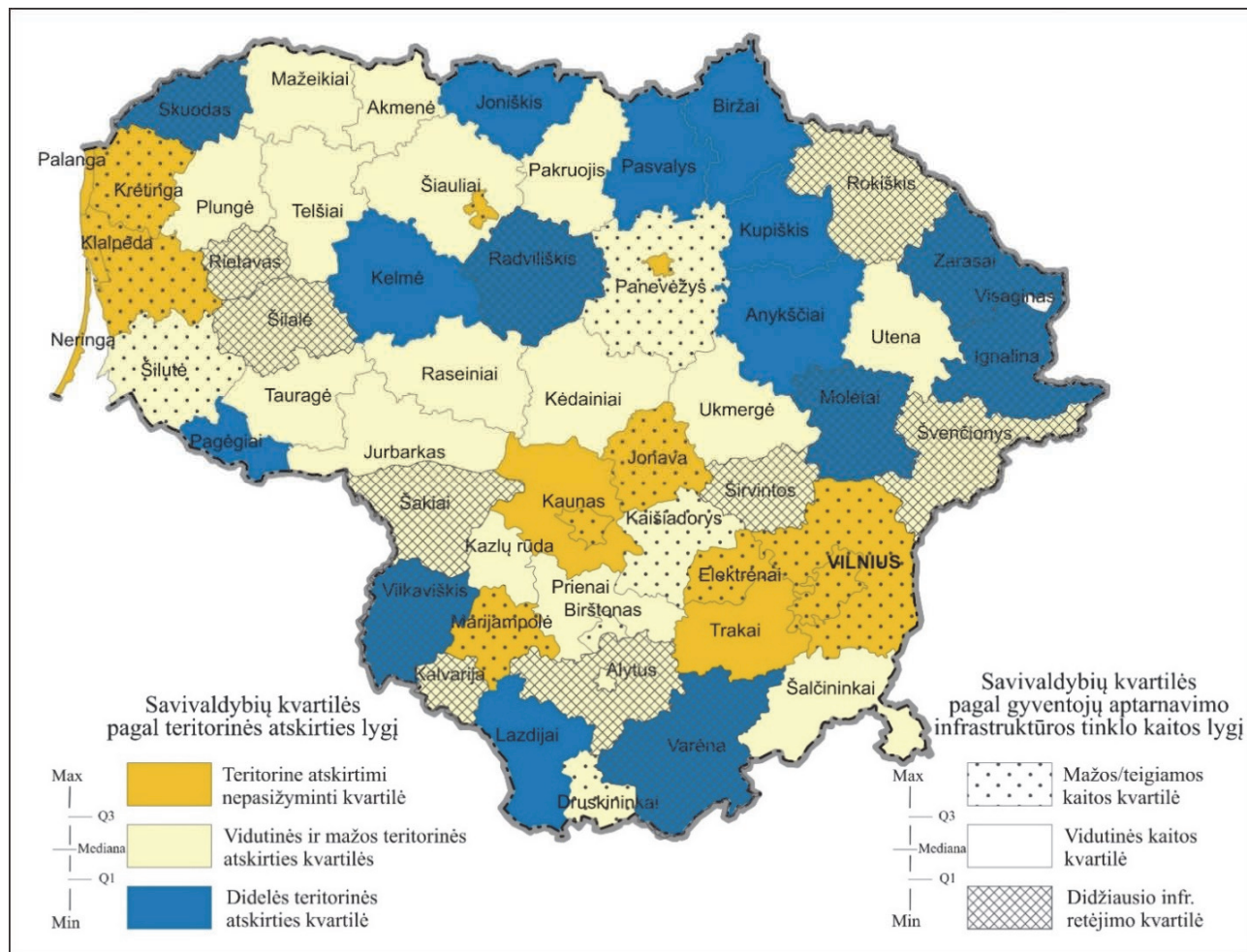
Vertinant Lietuvos savivaldybių teritorinės atskirties lygį, buvo įtraukti ir du gyventojų aptarnavimo infrastruktūros tinklo rodikliai: bendrojo ugdymo mokyklų bei gydytojų skaičius (medicinos prieinamumas), tenkantis 1000-iui gyventojų. Nei vienas iš rodiklių neatrodo itin probleminis analizuojant didelės teritorinės atskirties kvartilės savivaldybes. Išskyrus Pagėgių ir Skuodo r. savivaldybes, gydytojų skaičius, tenkantis 1000-iui gyventojų, yra ne mažesnis nei 73. Atitinkamai, didžiųjų miestų rajonuose 1000-iui gyventojų tenka ne daugiau nei 45 gydytojai. O mokyklų skaičius, tenkantis 1000-iui gyventojų, kai kuriais atvejais (pavyzdžiui, Kupiškio r., Kelmės r., Pagėgių savivaldybėse) yra bent porą kartų didesnis nei ketvirtosios kvartilės savivaldybių. Galima teigti, kad tiek bendrojo ugdymo mokyklų, tiek gydymo institucijų tinklas (gydytojų skaičius) šiose savivaldybėse vis dar yra pakankamai platus. Šiose savivaldybėse vienam gydytojui tenka aptarnauti mažiau pacientų, mokytojams – mokyti mažiau mokinių klasėse. Tačiau žiūrint į demografinius rodiklius, galima numanyti, kad ateityje mokyklų ir gydymo įstaigų tinklas trauksis sparčiau, atitinkamai didės atskirtis tarp gyventojų ir kokybiškesnį gyvenimą užtikrinančių įstaigų. Plačiau apie gyventojų aptarnavimo viešųjų paslaugų įstaigų tinklo kaitą kalbama kitame skyrelyje.

3. TERITORINĖS ATSKIRTIES VERTINIMAS: GYVENTOJAMS VIEŠĄSIAS PASLAUGAS TEIKIANČIŲ ĮSTAIGŲ TINKLO POKYTIS

Metodologinėje dalyje aprašydami teritorinės atskirties sampratą teigiame, kad kokybine teritorinės atskirties išraiška laikome retėjantį ir nykstantį gyventojams viešąsias paslaugas teikiančių įstaigų tinklą, nes periferijos gyventojams tenka įveikti didesnius atstumus norint pasinaudoti tam tikromis paslaugomis. Todėl šiame skyriuje aptariama rodiklių, kurie apibūdina gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklą, kaita per pastaruosius 16 metų. Įstaigų tinklo kaitos rodiklių vertinimas

kartoschemoje perdengiamas su teritorinės atskirties lygio vertinimo rezultatais. Taip siekiama išsiaiškinti demografinės ir socioekonominės aplinkos įtaką infrastruktūros kaitos tendencijoms.

6 pav. Gyventojų viešųjų paslaugų infrastruktūros tinklo kaitos lygio koreliacija su teritorinės atskirties lygiu

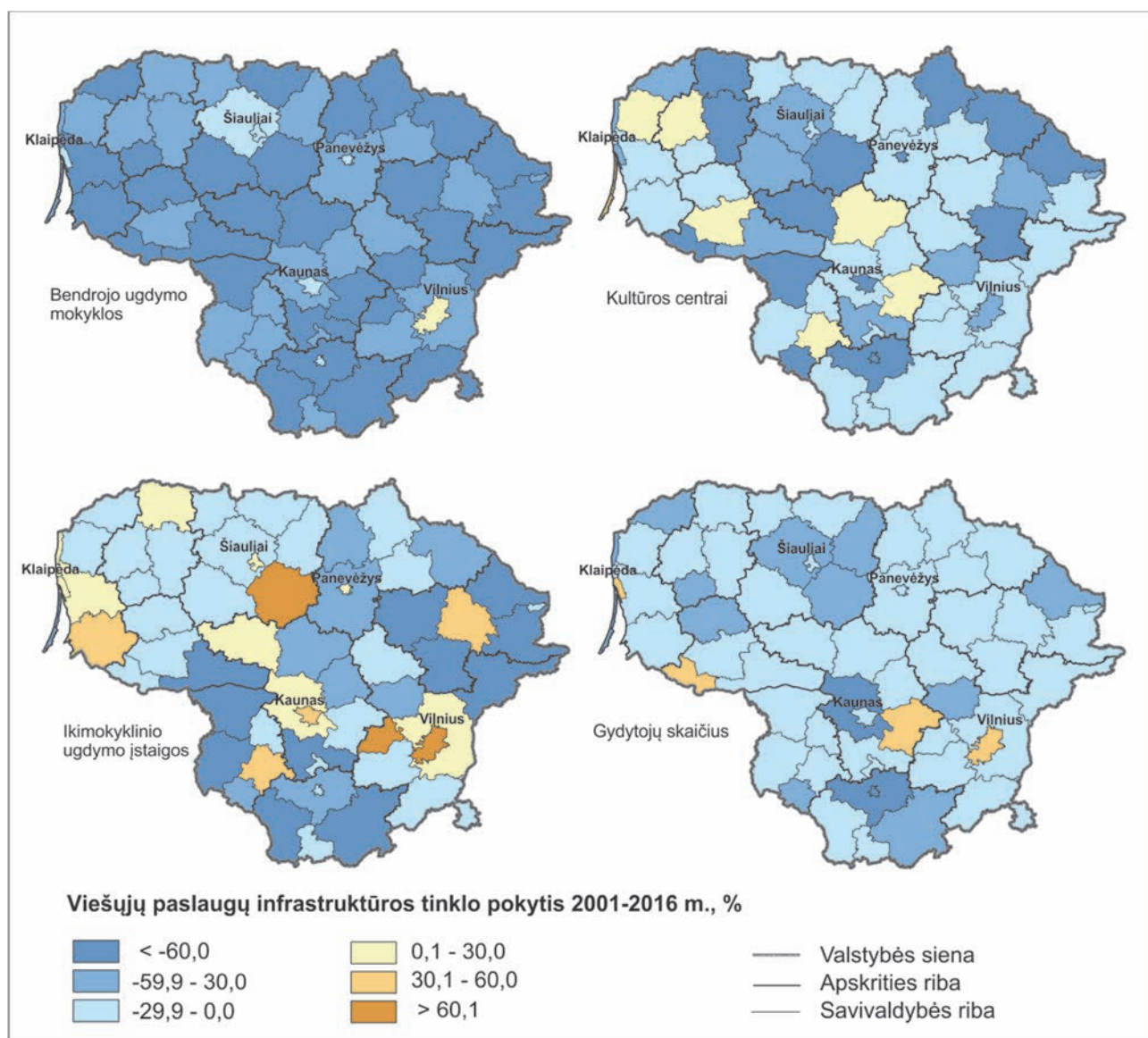
Atlikta statistikos rodiklių analizė rodo tiesioginę gyventojų skaičiaus ir gyventojų aptarnavimo infrastruktūros tinklo priklausomybę: didžiausiu infrastruktūros tinklo retėjimu pasižymi tos savivaldybės, kuriose sparčiausia depopuliacija, ir kurios, daugeliu atveju, pagal teritorinės atskirties lygio vertinimą priskirtos didžiausios teritorinės atskirties kvartilei (6 pav.). Molėtų, Varėnos, Ignalinos, Zarasų, Vilkaviškio, Radviliškio ir Skuodo rajonai – tai tos savivaldybės, kur tiek teritorinė atskirtis didžiausia, tiek gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklo kaita ryškiausia. Analizuojamu penkiolikos metų periodu labiausiai gyventojų aptarnavimo infrastruktūros tinklas „susitraukė“ Zarasų rajono savivaldybėje. Šioje savivaldybėje mažėjo tiek mokyklų, tiek ikimokyklinių ugdymo įstaigų, kultūros centrų ir medicininio aptarnavimo personalo. Galima teigti, kad tokios kaitos tendencijos vyrauja dėl mažėjančio gyventojų skaičiaus, mažėjančio poreikio naudotis šių institucijų paslaugomis. Įstaigų tinklas traukėsi ir tose savivaldybėse, kurios pagal teritorinės atskirties lygį priskirtos vidutinėms: Rietavo, Šilalės r., Kalvarijos, Alytaus r., Širvintų r., Švenčionių r., Rokiškio r. Stipriausiai naikinamos ar restruktūrizuojamos šiose savivaldybėse buvo ikimokyklinio ugdymo įstaigos. Pavyzdžiui, Vilkaviškio rajone iš 11 ikimokyklinio ugdymo įstaigų, buvusių 2001 m., 2016 m. likusios 4, Švenčionių r. – iš 8 tik 3, Molėtų r. – iš 6 liko 2.

Dideli pokyčiai pastebimi nagrinėjant mokyklų tinklo kaitą (7 pav.). Apskritai analizuojamu periodu Lietuvoje bendrojo lavinimo mokyklų skaičius sumažėjo daugiau nei tūkstančiu, t. y., jei 2001 m. buvo 2270 mokyklų, tai 2016 m. mokyklų skaičius sumažėjo iki 1119. Taigi, analizuojamu laikotarpiu visoje šalyje mokyklų skaičius sumažėjo 49,3 proc. (miestuose – 13,9 proc., kaimiškose teritorijose – 68,2 proc.) (Lietuvos statistikos departamentas, 2018). O štai pačių mokinių skaičius mažėjo kiek lėčiau – 45,1 proc. (miestuose – 41,1 proc., kaimiškose teritorijose – 57,8 proc.) (Lietuvos statistikos departamentas, 2018). Mokyklų skaičiaus padidėjimą galime stebėti tik Vilniaus mieste (12,3 proc.), o mažiausius neigiamus pokyčius – didžiųjų miestų savivaldybėse (Alytaus -5,6 proc., Kauno -11,3 proc., Šiaulių -16,3 proc., Klaipėdos -20,0 proc., Panevėžio -26,5 proc.). Daugiausiai mokyklų uždaryta Šiaurės Rytų, Pietų ir Pietvakarių Lietuvos regionuose. Vienas didžiausių neigiamų pokyčių prognozuoja ir negatyvias demografines ateities tendencijas, kurios taip pat turės didelės neigiamos įtakos infrastruktūros tinklo kaitai. Radikaliausiu procentiniu neigiamu pokyčiu lyginant 2001 m. ir 2016 m. išsiskiria Ignalinos r.: 2001 m. šiame rajone veikė 28 mokyklos, o 2016 m. buvo skaičiuojamos tik 7 mokyklos (pokytis -75 proc.), Alytaus r. – iš 47 liko tik 12 mokyklų (pokytis -74 proc.), Skuodo r. 2016 m. buvo skaičiuojamos 8 mokyklos, o 2001 m. buvo 31 (pokytis -74 proc.). Mokykla yra pagrindinė institucija, burianti bendruomenę, palaikanti gyvenvietės gyvybingumą, tad uždarius mokyklą (daugeliu atveju tai daroma dėl gyventojų skaičiaus mažėjimo), dažniausiai mokyklinio amžiaus vaikų turinčios šeimos taip pat linksta išsikraustyti (Daugirdas ir kt., 2013; Baranauskienė, Daugirdas, 2017, 2018).

Ikimokyklinių įstaigų pokyčio analizė 2001–2016 m. parodė, kad bendrai visoje šalyje darželių skaičius padidėjo nuo 699 iki 737 (5,4 proc.). Didžiausias darželių teigiamas pokytis – didžiuosiuose miestuose ir aplink juos esančiose savivaldybėse (Vilniaus r. sav., Kauno r. sav., Klaipėdos r. sav.) ir kitose pavienėse savivaldybėse (Raseinių r. sav., Palangos m. sav., Šilutės r. sav.), kur dvigubai išaugo ikimokyklinio ugdymo įstaigų skaičius, tačiau absoliučiais skaičiais matuojami, šie pokyčiai neatrodo dideli (Radviliškio r. sav. 2001 m. buvo 2 darželiai, o 2016 m. jų padaugėjo iki 4; Elektrėnų sav. nuo 3 iki 6 įstaigų). Didžiausias sumažėjamas yra kaimiškose savivaldybėse, tačiau didelė dalis buvusių atskirų darželių yra prijungti prie mokyklų ir paversti padaliniais, todėl tikrąją situaciją sudėtinga įvertinti. Vis tik šalies mastu, daugiausia vaikų darželių uždaryta Šiaurės Rytų (Švenčionių, Anykščių, Molėtų rajonų savivaldybėse) ir Pietų Lietuvoje (Varėnos, Lazdijų ir Vilkaviškio rajonų savivaldybėse) bei keliose kitose savivaldybėse (Šakių r. sav., Prienų r. sav., Vilkaviškio r. sav.) (7 pav.).

Nagrinėjant kultūros centrų tinklo raidą, galime matyti išskirtinai didelius pokyčius Rokiškio r. (2001 m. kultūros centrų buvo 26), Raseinių r. (buvo 24), Kalvarijos (buvo 12), Molėtų r. (buvo 9) savivaldybėse, kur kultūros centrų skaičius sumažėjo iki 1 (7 pav.). Tačiau šiuo atveju reikėtų pastebėti, kad tikėtina, jog šio rodiklio kaita susijusi ne tiek su gyventojų skaičiaus mažėjimu, o labiau su restruktūrizacija, kurios metu kuriami daugiafunkciniai centrai – bendruomenių namai, kuriuose būna kultūros centrai. Kultūros centrai daugeliu atveju išlikę yra savivaldybių administraciniuose centruose ir didesniuose miestuose ar gyvenvietėse. Didžiausiuose miestuose kultūros centrų skaičiaus mažėjimas siejamas su mažesniu poreikiu išlaikyti senuosius kultūros centrus, nes dideles galimybes siūlo kitos viešosios (pvz., teatras, koncertų salė, filharmonija) bei privačios įstaigos.

Lietuvoje naujai priimtomis Sveikatos priežiūros įstaigų įstatymo ir lydimųjų teisės aktų pataisomis (Lietuvos Respublikos Seimas..., 2019) siekiama pacientams didinti gydymo paslaugų kokybę ir jų prieinamumą pertvarkant sveikatos priežiūros įstaigų tinklą šalyje. Priimtose pataisose leidžia optimizuoti dabartinį sveikatos priežiūros tinklą, t. y. sumažinti sveikatos įstaigų skaičių. Kaimiškose teritorijose, o ypač Šiaurės Rytų Lietuvoje, susiduriama su tokiais problemomis, kaip vietinių ambulatorijų naikinimas seniūnijų centruose (Kriauciūnas ir kt., 2016), o savivaldybių centruose mažinamas ligoninėse teikiamų paslaugų skaičius (pvz., Ignalinos ir Švenčionių r. sav. neliko gimdymo skyrių ir gyventojai priversti važiuoti net į Vilnių). Šiame darbe medicinos paslaugų tinklo pokytis 2001–2016 m. laikotarpiu vertinamas analizuojant tik gydytojų skaičiaus pokytį (7 pav.).

7 pav. Viešųjų paslaugų infrastruktūros tinklo pokytis 2001–2016 m. (šaltiniai: Lietuvos Respublikos sveikatos..., 2002, 2017; Lietuvos statistikos departamentas, 2018)

Didžiausias gydytojų skaičiaus mažėjimas nustatytas Alytaus rajono ir miesto savivaldybėse.²³ Šiose savivaldybėse lyginant 2001 m. ir 2016 m. gydytojų skaičius sumažėjo 92 proc. Tikėtina, kad

²³ Statistikos duomenys pateikiami bendrai abiejų – Alytaus miesto ir rajono – savivaldybių.

toks didelis pokytis gali būti susijęs su miesto ligoninių restruktūrizacija. Taip pat gydytojų skaičius stipriai sumažėjo didžiųjų miestų – Kauno bei Šiaulių – rajonuose. Vėlgi, pokyčio priežastingumą galima aiškinti sveikatos tinklo reorganizavimu, koncentruojant didesnę medicinos personalo potencialą pačiuose miestuose, o rajonuose paliekant tik ambulatorijų personalą. Skuodo r., Rietavo, Zarasų r. savivaldybėse gydytojų skaičius sumažėjo daugiau nei 40 proc. (7 pav.).

Apibendrinant tyrimui atrinktų viešųjų paslaugų infrastruktūros tinklo rodiklių pokytį 2001–2016 m. (7 pav.), galima teigti, kad aiškiai matoma vyraujanti šio tinklo nykimo tendencija. Tyrimas rodo, kad įstaigų ir paslaugų prieinamumas daugiausia sumažėjo Šiaurės Rytų ir Pietų Lietuvoje, kur yra mažesnis gyventojų skaičius. O didžiųjų miestų ir aplink juos esančiose savivaldybėse viešųjų paslaugų įstaigų skaičius didėja. Retėjantis gyventojų aptarnavimo infrastruktūros tinklas yra jautrus depopuliacijos tendencijoms. Kuo sparčiau mažėja gyventojų, tuo tikėtina greitesnis socialinės infrastruktūros nykimas. Suirus Sovietų Sąjungai pirmosios institucijos, kurios buvo uždarinėjamos – darželiai (Kriaučiūnas ir kt., 2016) bei mokyklos. Bibliotekos, paštai, ambulatorijos, kultūros centrai, parduotuvės daugelyje kaimiškų vietovių išsilaikė, tačiau ir šioms institucijoms sudėtinga „kovoti“ su mažėjančiu gyventojų skaičiumi, todėl ir šios įstaigos restruktūrizuojamos, reorganizuojamos ar naikinamos (Kriaučiūnas ir kt., 2014, 2016). Daugelyje kaimiškų vietovių ambulatorijos išliko, todėl, jei ir būtų pateikiami šių gydymo įstaigų skaičiai oficialiosios statistikos duomenų bazėse, jie realios situacijos neatspindėtų. Šiuo atveju iškalbingesnės būtų darbo valandos, kurios daugeliu atveju gana trumpos (o kai kuriose gyvenvietėse yra dienų, kai gydytojo išvis nėra). Dažnai gydytojas yra vizituojantis, aptarnaujantis kelias savivaldybes.²⁴ Panašią situaciją galėtume nustatyti analizuodami pašto skyrių ar kitų įstaigų skaičių. Žinoma, patogu, kai gyventojai gali greitai pasiekti reikiamas įstaigas, tačiau kyla klausimas, ar efektyvu valstybei išlaikyti tokius objektus depopuliacijos sąlygomis? Iškyla diskusinis klausimas regioninės politikos formuotojams: kas svarbiau – finansinė našta valstybei ar regionų gyventojų gerovė?

APIBENDRINIMAS IR DISKUSIJA

Poliarizacijos tendencijos Lietuvoje vis ryškesnės. Atotrūkis tarp Vilniaus bei keleto kitų didžiųjų šalies miestų bei jų regionų ir periferinių kaimiškų teritorijų vis didėja, todėl regioninių netolygumų tyrimai tampa vis aktualesni tiek geografas, tiek kitų sričių specialistams. Taigi, demografinę, socialinę ar ekonominę būklę šalyje ir gerovę savivaldybėse vertinančių darbų netrūksta. Kiekvienas iš jų stengiasi į šalies raidą žiūrėti vis kitu kampu, išryškinti atstovaujamos srities klausimus. Autorių nuomone, socialinės atskirties tyrimuose trūksta teritorinės dimensijos, todėl šiame darbe į gerovę ir jos skirtumus autoriai žiūri akcentuodami būtent šią dimensiją.

Kompleksinis vertinimas leido išryškinti Lietuvos teritorijos poliarizaciją: teritorine atskirtimi nepasižyminčias ir didelę teritorinę atskirtį patiriančias savivaldybes. Darbe taikyta skirstymo į kvartiles metodika suteikė galimybę suranguoti savivaldybes atsižvelgiant į atskirties mastą.

²⁴ Kalbant apie gyventojų aptarnavimo infrastruktūros tinklo kaitą, taip pat remiamasi informacija, surinkta ankstesnio tyrimo metu bendraujant su vietos gyventojais ir vietos valdžios institucijų atstovais.

Didžiausia teritorine atskirtimi pasižymi Šiaurės Rytų bei Pietų Lietuvos regionai, kurie jau ne pirmame darbe akcentuojami kaip probleminiai, reikalaujantys gilesnių tyrimų. Nors šie regionai dažniausiai minimi kaip probleminiai, taip pat reikėtų atkreipti valdžios dėmesį ir į Centro bei Vakarų Lietuvos regionus. Šioje Lietuvos teritorijoje išsidėsčiusios savivaldybės, ypač kaimiškos, šiuo metu patiria didžiausią demografinį nuosmukį, o tai reiškia, kad ateityje, vertinant šiame darbe pristatytos matricos rodiklius, būtent šią Lietuvos dalį, tikėtina, teks įvardyti, kaip vieną problemiškesniųjų. Kadangi demografiniai procesai neatsiejami nuo socialinių bei ekonominių, labai tikėtina, kad matysime vis ryškesnes gyventojų paslaugų infrastruktūros tinklo transformacijas, šio tinklo retėjimą agrarinio kraštovaizdžio Centro ir Vakarų Lietuvos dalyje, kuri dešimtajame dešimtmetyje buvo sąlyginai tankiai apgyvendinta.

Gyventojų skaičiaus rodiklis turėtų būti pagrindinis, vertinant savivaldybės gyvybingumą ir pajėgumą. Būtent gyventojų skaičius, gyventojų amžiaus struktūra turėtų lemti socialinės ir ekonominės aplinkos raidą bei regioninės politikos gairių formavimą. Reikėtų strategiškai pergaltoti, ar verta skatinti investicijų pritraukimą į „ištuštėjusius“ regionus, kurie, tikėtina, sudėtingai susigrąžins jaunimą. Kaip rodo nesena praeitis, ES lėšomis atnaujintos tuštėjančių kaimų mokyklos neužsiėmė mokiniais ir, nepaisant naujumo ir modernumo, jas teko uždaryti. Šiuo atveju demografiniai rodikliai iliustruoja, kad regioninė politika periferiniams regionams turėtų būti formuojama atsižvelgiant į vyresnio amžiaus žmones ir jų gyvenimo kokybę. Todėl „senstančiuose“ regionuose aktuvalu būtų palikti ambulatorijas arčiau gyventojų, kadangi vyresnio amžiaus gyventojų judėjimo laisvė labiau apribota nei darbingo amžiaus gyventojų.

Savivaldybės pagrindinė funkcija turėtų būti suprasti savo gyventojų poreikius, teikti kokybiškas ir visiems gyventojams prieinamas paslaugas. Tokiu atveju, reikėtų suteikti daugiau laisvės pačioms savivaldybėms įsivertinti, atsižvelgiant į demografinę situaciją, kokių būtent paslaugų perteklius ar nepakankamas kiekis jaučiamas vienoje ar kitoje vietovėje.

Teritorinės atskirties vertinimas išryškina ne tik demografiniu požiūriu gyvybingas, socioekonomiškai stiprias savivaldybes, tačiau kartu leidžia apmąstyti galimas teritorijų raidos tendencijas. Šiaurės Rytų ir Pietų Lietuvos regionams nėra tikslo bandyti „pasivyti“ augančios ekonomikos regionus. Šiuose regionuose verta atsižvelgti į stiprias savivaldybių savybes, šiuo atveju – gamtinį potencialą, kuris labiau turėtų būti akcentuojamas ir išnaudojamas ne tik vasaros, bet ir šaltojo sezono metu. Šių regionų „tuštumas“ ir gamtos artumas tampa privalumu, kuris patrauklus nuo šurmulio ir taršos pavargusiems miesto gyventojams.

Gyventojų aptarnavimo infrastruktūros tinklo kaita iliustruoja neigiamus pokyčius kaimiškuose regionuose. Deja, šis tyrimas leidžia nustatyti tik bendrąsias kaitos tendencijas, tačiau norint išsiaiškinti gyventojų jaučiamą realų pokytį kiekvienoje iš savivaldybių, reikėtų atlikti gilesnį atskirą tyrimą, kuris įtrauktų tiek šio darbo autorių pristatytą kiekybinę dalį, tiek kokybinę dedamąją, kuri išryškėtų interviu su vietos valdžios institucijomis bei visuomene metu. Taip pat atskiru tyrimu galėtų būti institucijų pasiekiamumo analizė įtraukiant atstumo ir laiko dimensijas, kaip tai daroma užsienio autorių darbuose (Moseley ir kt., 1977; Moseley, 1979, 1981; Taylor, 1999, 2003; Stępniaik ir kt., 2017 ir kt.). Tokiai analizei atlikti mums trūksta resursų. Tikėtina šio darbo idėja turėtų būti įdomi kartografijos atstovams.

Taip pat yra pastebima tendencija, kad viešosios paslaugos mažesnėse gyvenvietėse nyksta, tolsta nuo vietos gyventojų ir telkiasi didesnėse gyvenvietėse arba administraciniuose centruose. Norint sekti regionuose, ypač kaimiškuose, vykstančius pokyčius, turėtų būti vykdomas nuolatinis viešųjų paslaugų institucijų monitoringas, o viešojo infrastruktūra planuojama atsižvelgiant į gyventojų skaičiaus rodiklius bei pačių gyventojų poreikius.

Šio darbo autoriai siūlo į Statistikos departamento bei kitų institucijų, vertinančių regionų gyvybingumą, sąrašus įtraukti bendruomeninių organizacijų skaičiaus rodiklį. Būtent bendruomeninės organizacijos tampa tarpininku tarp gyventojų ir valdžios. Tai gyvybės palaikymo, ypač kaimuose, „varikliai“, kuriems turėtų būti skirta daugiau dėmesio. Bendruomeninių organizacijų vaidmuo nuolat auga, pačių gyventojų ir valstybės iniciatyva kasmet įregistruojama naujų bendruomenių. Naujai Seimo priimtas ir Prezidentės patvirtintas „Bendruomeninių organizacijų“ įstatymas²⁵ patvirtina visuomenės dalyvavimo svarbą, priimant sprendimus, susijusius su bendruomenės gyvenamąja vieta. Todėl svarbu ne tik žinoti bendrą įsikūrusių bendruomenių skaičių, tačiau regioninę politiką vystantiems asmenims bei vietos politikams taip pat reikėtų įsiklausyti į šių organizacijų siūlymus, kaip gerinti vietos gyventojų gerovę.

Atliktas tyrimas išryškino ne tik bendruomeninių organizacijų skaičiaus trūkumą oficialiosios statistikos svetainėse, tačiau pasigesta ir kitų rodiklių, kuriuos naudojant galima stebėti ir analizuoti gyventojų paslaugų infrastruktūros pokyčius Nepriklausomybės periodu.²⁶

Apibendrinant, vis tik reikia pripažinti, kad kol kas išvelgti Lietuvos demografinį „atsigavimą“, ypač kaimiškų regionų, – sudėtinga. Vis tik turėtume suprasti, kad mažesni miestai ir kaimai toliau tuštės. Tai natūralus procesas šiame globalizacijos, vartotojiškumo, gerovės paieškos, laisvo ir greito judėjimo amžiuje. Dėl emigracijos ir žemų natūralios kaitos rodiklių, Lietuva įvardijama viena greičiausiai senstančių ir sparčiausiai gyventojų netenkančių šalių Europos Sąjungoje. Esant tokioms šalies raidos tendencijoms, neverta tikėtis, kad agrarinėse kaimiškose periferinėse vietovėse gyventojų staiga ims daugėti.

Vyriausybės parengtos Lietuvos regioninės politikos gairės (2017) vis tik turėtų būti ne tokios generalizuojančios, labiau atsižvelgiančios į skirtingų teritorijų raidos tendencijas. Reikia pripažinti, kad kalbėdami apie gyvenimo kokybę savivaldybėse, gerovės supratimą, skirtingi politikai, mokslininkai laikosi subjektyvios nuomonės. Todėl galutinio vieno atsakymo į klausimą „koks yra teisingiausias kelias kiekybiškai išmatuoti gyvenimo kokybę ir išryškinti teritorinę atskirtį?“ pateikti neišėina. Gyvenimo kokybės ir atskirties vertinimo tyrimai yra neišsemiami, todėl šiems tyrimams turėtų būti skiriamas dėmesys ir platesnės diskusijos.

LITERATŪRA

Ališauskienė M., Baltrušaitytė G., Bučaitė-Vilkė J., Indriliūnaitė R., Leonavičius V., Maslauskaitė A., Petkevičiūtė R., Schröderis I. W., Tamutienė I., Tereškinas A., Žilys A. (2015). *Socialinė atskirtis ir geras gyvenimas Lietuvoje*. Monografija (red. Tereškinas A., Bučaitė-Vilkė J.). Kaunas: VDU.

²⁵ Nuo 2019 03 01 įsigalioja „LR Bendruomeninių organizacijų plėtros“ įstatymas (2018).

²⁶ Iki panaikinant apskritis, Statistikos departamentas teikė gerokai daugiau viešųjų paslaugų institucijų rodiklių savivaldybių lygmeniu, kurie šiuo metu yra neprieinami, todėl negalime vertinti jų pokyčio.

- Baranauskienė V., Daugirdas V. (2017). Lietuvos probleminių regionų bendrojo ugdymo mokyklų tinklo kaita 2001-2016 m. – didėjančios teritorinės atskirties, *Geografijos metraštis* 50, 57-74.
- Baranauskienė V., Daugirdas V. (2018). Depopuliacijos įtaka bendrojo ugdymo mokyklų tinklo kaitai Lietuvos probleminiuose regionuose 2001-2016 m., *Geografija ir edukacija: mokslo almanachas*, 6, 7-17. Prieiga per internetą: <http://dx.doi.org/10.15823/ge.2018.1>.
- Blackorby Ch., Bossert W., Donaldson D. (2005). *Population Issues in Social Choice Theory, Welfare Economics, and Ethics*. New York: Cambridge University Press.
- Burbulytė-Tsiskarishvili G. (2012). Measuring Peripherality and Accessibility for Lithuanian Regional Policy, *Regional formation and development studies*, 3 (8), 25-35.
- Burchard T., Le Grand J., Piachaud D. (1999). Social Exclusion in Britain 1991-1995, *Social Policy & Administration*, 33 (3), 227-244. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1111/1467-9515.00148>.
- Burneika D., Ubarevičienė R., Valatka V., Baranauskaitė A., Pociūtė-Sereikienė G., Daugirdas V., Krupickaitė D. (2017). *Lietuvos metropoliniai regionai. Gyventojų erdvinė diferenciacija XXI a. pradžioje*. Monografija. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Copus A. K. (1999). Peripherality and peripherality indicators, *North. The Journal of Nord-regio*, 10 (1), 11-15.
- Daugirdas V., Burneika D., Kriauciūnas E., Ribokas G., Stanaitis S., Ubarevičienė R. (2013). *Lietuvos retai apgyventos teritorijos*. Monografija. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- European Commission. (2017). *Commission Staff Working Document. Country Report Lithuania 2017. SWD(2017) 80 final*. Prieiga per internetą: https://ec.europa.eu/info/publications/2017-european-semester-country-reports_en (žiūrėta 2018-02-22).
- Europos komisija. (2018). *Tarybos rekomendacija dėl 2018 m. Lietuvos nacionalinės reformų programos su Tarybos nuomone dėl 2018 m. Lietuvos stabilumo programos COM(2018) 414 final*. Prieiga per internetą: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/2018-european-semester-country-specific-recommendation-commission-recommendation-lithuania-lt.pdf (žiūrėta 2018-12-07).
- Giddens A. (2005). Sociologija. Kaunas: Poligrafija ir informatika.
- Grant E., Blue I. (2000). Social exclusion: A review and assessment of its relevance to developing countries, *Journal of Developing Societies (Brill Academic Publishers)*, 16 (2), 201.
- Kriauciūnas E. (2016). Apgyvendinimo paslaugų teritorinė sklaida Lietuvoje, *Geografijos metraštis*, 49, 31-51.
- Kriauciūnas E., Krupickaitė D., Pociūtė-Sereikienė G., Ubarevičienė R. (2014). Lietuvos kaimo gyvenviečių funkcijų kaitos regioninės ypatybės, *Geografijos metraštis*, 47, 70-87.
- Kriauciūnas E., Pociūtė-Sereikienė G., Ribokas G. (2016). Gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklo kaitos tendencijos Lietuvos kaimo gyvenvietėse, *Lietuvos socialinė raida. Teritorinis aspektas*, 5, 80-94.
- Kronborg Bak C. (2018). Definitions and Measurement of Social Exclusion – A Conceptual and Methodological Review, *Advances in Applied Sociology*, 8, 422-443. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.4236/aasoci.2018.85025>.
- Krounier M. (1996). "Soziale Ausgrenzung" und "Underclass": Über neue Formen der gesellschaftlichen Spaltung, *SOFI-Mitteilungen*, 24, 53-69.
- Kublickienė L. (sud.) (2007). *Socialinė atskirtis ir integracija*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- Kuliešis G., Pareigienė L. (2011). Lietuvos regionų depopuliacijos priedaidų tyrimas, *Management theory and studies for rural business and infrastructure development. Research papers*, 5 (29), 116-125.
- Lazutka R., Žalimienė L., Skučienė D., Ivaškaitė-Tamošiūnė V., Šumskaitė L. (2008). *Socialinė parama Lietuvoje: remiamųjų padėtis ir paramos rezultatai*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, Socialinės apsaugos ir darbo ministerija.
- Leonavičienė T. (2007). *SPSS program paketo taikymas statistiniuose tyrimuose*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
- Levitas R. (1998). *The inclusive society? Social exclusion and new labour*. London: Macmillan.
- Levitas R. (2004). Let's Hear it for Humpty: Social Exclusion, the Third Way and Cultural Capital, *Cultural Trends*, 13 (2/50), 41-56. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1080/0954896042000267143>.
- Lietuvos laisvosios rinkos institutas (2018). *Lietuvos savivaldybių indeksas*. Prieiga per internetą <https://www.llri.lt/-tyrimai/lietuvos-savivaldybiu-indeksas> (žiūrėta 2018-12-07).
- Lietuvos Respublikos Seimas. (2018). *Lietuvos Respublikos Bendruomeninių organizacijų plėtros įstatymas*. 2018-12-13. Žin. Nr. XIII-1774. (žiūrėta 2018-12-23).
- Lietuvos Respublikos Seimas. (2019). *Lietuvos Respublikos sveikatos priežiūros įstaigų įstatymas*. 1996-07-12. Žin. Nr. 66-1572. (žiūrėta 2019-02-28).

- Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerija. (2011). *Bendruomeninių organizacijų ir bendruomenių centrų veiklos ir galimybių plėtojimo tyrimas*. (žiūrėta 2018-05-18).
- Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministerija. Higienos instituto sveikatos informacijos centras. (2017). *Lietuvos gyventojų sveikata ir sveikatos priežiūros įstaigų veikla 2016*. (sud. E. Urnavičienė, R. Gaidelytė). Vilnius.
- Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministerija. Valstybinė visuomenės sveikatos priežiūros tarnyba. Lietuvos sveikatos informacijos centras. (2002). *Lietuvos gyventojų sveikata ir sveikatos priežiūros įstaigų veikla 2001* (sud. R. Gaidelytė, M. Garbuvienė, N. Madeikytė). Vilnius.
- Lietuvos Respublikos Vidaus reikalų ministerija. (2017). *Lietuvos regioninės politikos Baltoji knyga darniai ir tvariai plėtrai*. Pritaikta Nacionalinės regioninės plėtros tarybos posėdyje 2017 m. gruodžio 15 d. Prieiga per internetą: https://vrm.lrv.lt/uploads/vrm/documents/files/LT_versija/Naujienos/Regionines_politikos_baltoji_knyga_20171215.pdf (žiūrėta 2018-02-21).
- Lietuvos Statistikos departamentas. (2016). *Kvartilių skaičiavimo metodika*. Prieiga per internetą: https://osp.stat.gov.lt/documents/10180/757294/Kvartiliu_skaiciavimo_metodika_2016.pdf (žiūrėta 2018-03-02).
- Lietuvos Statistikos departamentas. (2018). Rodiklių duomenų bazė. Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#>.
- Mačiulytė J., Bagočiūtė A. (2008). Regional development disparities and regional policy in Lithuania after accession to the European Union, *Regional disparities in Central Europe* (sud. P. Gaidoš). Bratislava: Interlingua, 87-97.
- Maldžiūnas V. (1970). *Teritorinių mikrorajonų centrų tinklas Lietuvos TSR*. Kaunas: Kauno politechnikos institutas. /Mokslo kandidato laipsnio disertacija/.
- Mikulionienė S. (2005). Socialinė atskirtis: sąvokos samprata ir vartoseną Lietuvoje, *Socialinis darbas*, 4 (2), 20–32.
- Mikulionienė S., Rapolienė G., Valavičienė N. (2018). Vyresnio amžiaus žmonės, gyvenimas po vieną ir socialinė atskirtis. Monografija. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Moseley M. J. (1979). *Accessibility: The Rural Challenge*. London: Methuen.
- Moseley M. J. (1981). The supply of rural (in)accessibility, *Transport and Public Policy Planning* (sud. D. Banister, P. Hall). London: Methuen, 183-188.
- Moseley M. J., Harman R. G., Coles O. B., Spencer M. B. (1977). *Rural Transport and Accessibility*, Central of East Anglian Studies, University of East Anglia, Norwich, Norfolk.
- Percy-Smith J. (sud.) (2000). *Policy Responses to Social Exclusion: towards Inclusion?* – Open University Press.
- Pocius A. (2007). Changes in internal territorial Lithuanian resident mobility and influence of migration of labour market, *Survey of Lithuanian economy Statistics Lithuania, Ministry of Economy*, 2, 24-32.
- Pocius A., Gruževskis B. (2016). Demografinių pokyčių ypatumai šalies didžiuosiuose miestuose, *Lietuvos socialinė raida. Teritorinis aspektas*, 5, 25-43.
- Pociūtė G. (2014). *Periferengumo teritorinė raiška Lietuvoje*. /Daktaro disertacija/. Vilnius: Vilniaus universitetas. Prieiga per internetą: https://www.researchgate.net/deref/http%3A%2F%2Fvddb.library.lt%2Ffedora%2F-get%2FLT-eLABa-0001%3AE.02~2014~D_20140512_103814-60982%2FDS.005.0.01.ETD (žiūrėta 2018-12-20).
- Pociūtė-Sereikienė G., Baranauskienė V., Daugirdas V. (2019). Spatial exclusion in Lithuania: peripheries as „losers“, metropolitan areas as „winners“, *Przegląd Geograficzny [Polish Geographical Review]*. 91 (2), p. 5-19. Prieiga per internetą: <http://rcin.org.pl/igipz/dlibra/publication?id=98241&tab=3>. <https://doi.org/10.71-63/PrzG.2019.2.1>.
- Pociūtė-Sereikienė G., Kriaučiūnas E. (2018). The development of rural peripheral areas in Lithuania: the challenges of socio-spatial transition, *European Countryside*, 10 (3), p. 498-515.
- Poviliūnas A. (2003). *Kaimo atskirties profiliai*. Vilnius: Kronta.
- Sanderson I. (2000). Access to services. *Policy Responses to Social Exclusion: towards Inclusion?* (sud. J. Percy-Smith) Open University Press.
- Scharf T., Phillipson C., Smith A. E. (2005). Social exclusion of older people in deprived urban communities in England, *European Journal of Ageing*, 2 (2), 76–87.
- Schürmann C., Talaat A. (2002). The European peripherality index, in European Regional science Association (ERSA), *42nd Congress of the European Regional Science Association*. Dortmund, 27-31 August 2002.
- Steinert H. (2007). The Cultures of Welfare and Exclusion, *Welfare Policy from Below: Struggles Against Social Exclusion in Europe* (sud. H. Steinert, A. Pilgram). Aldershot: Ashgate.

- Stępniaik M., Wiśniewski R., Goliszek S., Marcińczak S. (2017). Dostępność przestrzenna do usług publicznych w Polsce, *Prace Geograficzne*, 261. Warszawa: IGiPZ PAN.
- Šešelgis K. (1975). *Rajoninio planavimo ir urbanistikos planai*. Vilnius: Mintis.
- Šešelgis K. (1996). Teritorijų planavimo raida Lietuvoje, *Urbanistika ir Architektūra*, 21 (1), 4–19.
- Šileika A., Gruževskis B., Blažienė I., Zabarauskaitė R. (2007). *Vaikų skurdo ir socialinės atskirties mažinimo galimybės ir priemonės Lietuvoje*. Vilnius: Darbo ir socialinių tyrimų institutas.
- Taylor Z. (1999). Przestrzenna dostępność miejsc zatrudnienia, kształcenia i usług a codzienna ruchliwość ludności wiejskiej, *Prace Geograficzne*, 171, Wydawnictwo Continuo, Wrocław: IGiPZ PAN.
- Taylor Z. (2003). Accessibility to Facilities Versus Daily Mobility of Rural Dwellers: The Case of Poland, *Rural Services and Social Exclusion, European Research in Regional Science* (sud. G. Higgs), 12, 95-125. London: Pion.
- Tereškinas A. (2015). Socialinės atskirties geneologijos: normatyvumas, pripažinimas, subjektyvi gerovė, *Socialinė atskirtis ir geras gyvenimas Lietuvoje*. Monografija (red. A. Tereškinas, J. Bučaitė-Vilkė). Kaunas: VDU, 15-38.
- Tučas R. (2018). *Lietuvos gyventojų amžiaus demografinės struktūros kaitos prognozės 2017-2021 m.* 2018 sausio 18 d. ŠMM organizuotos konferencijos medžiaga. Prieiga per internetą: https://www.academia.edu/35709812/-LIETUVOS_GYVENTOJ%C5%B2_AM%C5%BDIAUS_DEMOGRAFIN%C4%96S_STRUKT%C5%AAROS_KAITOS_PROGNOZ%C4%96_2017_2021_M (žiūrėta 2018-02-11).
- Ubarevičienė R. (2018). *Baltijos šalių gyvenviečių sistemų teritorinės organizacijos kaitos sociodemografinė analizė*. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Ubarevičienė R., van Ham M. (2017). Population Decline in Lithuania: Who Lives in Declining Regions and Who Leaves? *Regional Studies, Regional Science*, 4 (1), 57-79. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1080/21681376.2017.1313127>.
- Vaitekūnas S. (1989). *Gyvenviečių geografija*. Vilnius: Vilniaus Universitetas.
- Vanagas J., Krisjane Z., Noorkoiv R., Staniunas E. (2002). Planning urban systems in Soviet times and in the era of transition: the case of Estonia, Latvia and Lithuania, *Geographia Polonica*, 75 (2), 75-100.
- Veidas (2018). Lietuvos savivaldybių reitingas. Prieiga per internetą: <http://www.veidas.lt/veidas/savivaldybes> (žiūrėta 2018-12-07).
- Vilniaus politikos analizės institutas (2018). *Savivaldybių gerovės indeksas*. Prieiga per internetą <http://www.vilniusinstitute.lt/> (žiūrėta 2018-12-07).
- Walker A., Barnes M., Blom A., Cox K., Lessof C. (2006). *The social exclusion of older people: evidence from the first wave of the English longitudinal study of ageing (ELSA)*. London: Office of the Deputy Prime Minister.
- Walsh K., O'Shea E., Scharf T., Schucksmith M. (2014). Exploring the impact of informal practices on social exclusion and age-friendliness for older people in rural communities, *Journal of Community Applied Social Psychology*, 24 (1), 37–49.
- Walsh K., Scharf T., Keating N. (2017). Social exclusion of older persons: a scoping review and conceptual framework. *European Journal of Aging*, 14, 81.
- Ward P., Walsh K., Scharf T. (2014). *Measuring old-age social exclusion in a cross-border context: Findings of a comparative secondary analysis in Ireland and Northern Ireland*. Galway: Irish Centre for Social Gerontology. National University of Ireland Galway.
- Žalimienė L. (2004). Skurdo kultūros ypatumai (socialinio darbo aspektas), *Socialinės grupės: nepritekliaus žymės* (sud. A. Vosyliūtė), 45–50. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.

II dalis

**KAIMIŠKŲ REGIONŲ RAIDOS
PROBLEMA**

1 skyrius. LIETUVOS KAIMO VIETŪVIŪ ERDVINĖS TRASFORMACIJOS GYVENTOJŪ GEROVĖS KONTEKSTE

Edis Kriaučiūnas

Šiame monografijos skyriuje analizuojamos gyvenamosios (plačiaja prasme) erdvės ir gyventojų gerovės sąsajos Lietuvos kaimiškos vietovėse. Pasirinkti gyvenviečių sistemos, gyventojų skaičiaus, socio-ekonominiai, gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklo kaitos ir kiti Lietuvos kaimo vietovių raidos aspektai – kaip svarbūs, gyventojų gerovę lemiantys veiksniai. Skyriuje analizuojami klausimai tęsia pirmojoje monografijos dalyje iškeltų bendrosios socialinės raidos ir regioninių transformacijų aptarimą, tik šioje dalyje analizuojamos kaimiškos vietovės.

Šiame skyriuje analizuojami kaimiškų vietovių apgyvenimo erdviniai pokyčiai ir gyventojų gerovė yra labai glaudžiai susiję reiškiniai: gyventojų veikla siekiant gerovės keičia teritorijos socio-demografinius parametrus, o savo ruožtu kintanti erdvė daro įtaką gyventojų gerovei. Istoriskai keičiantis politinėms-ekonominėms sąlygoms, kaimo vietovės perėjo bent keletą formavimosi etapų, kurių metu tiek ūkininkavimo, tiek kaimo apgyvenimo sistema keista radikaliai. Vykę pokyčiai buvo susiję ne tik su žmonių darbo santykiais, gyvenimu, gerovės siekimo būdais, bet ir su teritorine dedamąja: kaimo gyventojų migracijomis (savanorišku gyvenamosios vietos keitimu ar prievartiniu perkraustymu), kas sąlygojo gyvenviečių sistemos kaitą ir kt. Šis nuolatinis persikraustymas ar perkraustymas iš vienos gyvenamosios vietos į kitą Lietuvos kaimiškos vietovėse labai glaudžiai susijęs su gyventojų gerove. Tad kalbėdami apie gyvenviečių sistemos kaitą, migracijas, gyventojų skaičiaus kaitą, neišvengiamai kalbame ir apie gyvenamosios aplinkos kokybės kaitą; ir atvirkščiai – kalbėdami apie Lietuvos kaimo gyventojų gerovę, neišvengiamai susiduriame su gyventojų migracijos, ūkinių sąlygų, sociodemografinių sąlygų kaitos reiškiniais.

Tyrime akcentuojama Lietuvos kaimo raida XXI a., tačiau skiriama dėmesio ir istorinei kaimo raidai, ypač – sovietmečiu. Toks istorinis žvilgsnis svarbus ne tik pažintine prasme, jis būtinas gilesniam dabartinę kaimo vietovių raidą lemiančių priežasčių suvokimui. Būtent sovietmečiu Lietuvoje buvo „sukurta“ apgyvenimo sistema, kurios dabartinė kaita kaimo vietovėse sukelia daug socialinių įtampų bei problemų. Viena iš svarbiausių šiuolaikinių kaimų formavusių tendencijų – ilgalaikė perteklinės darbo jėgos emigracija iš kaimo vietovių. Sovietmečiu šią emigraciją (daugiausia – į Lietuvos miestus) kompensavo teigiami natūralios kaitos rodikliai, tačiau kai kuriose vietovėse (ypač – Šiaurės Rytų Lietuvoje) jau anuomet prasidėjo kaimiškų teritorijų depopuliacija. Tad kai kuriose periferinėse Lietuvos vietovėse depopuliacija tęsiasi jau 60 metų. Galime sakyti, kad šiuolaikinis

Lietuvos kaimas (nekalbant apie priemiestines teritorijas) yra esmingai liekaninis reiškiny: jo sociumas susiformavimo nuolatinės jaunimo emigracijos iš kaimo vietovių sąlygomis. Būtent šis reiškiny yra vienas svarbiausių kaimiškas vietoves formavusių ir formuojančių veiksmių.

Šiame skyriuje taip pat aptariami bendrieji gyventojų aptarnavimo institucijų raidos bruožai Lietuvos kaimo vietovėse Nepriklausomybės laikotarpiu. Detaliau švietimo, medicinos ir kitų gyventojų aptarnavimo institucijų tinklo raida aprašyta pirmoje šios monografijos dalyje.

1. DUOMENYS IR METODOLOGIJA

XXI a. Lietuvos kaimo vietovėse vykstantys depopuliacijos procesai yra gana neblogai pažinti ir pastaraisiais metais analizuojami skirtingų institucijų mokslininkų (Daugirdas, Baubinas, 2007, 2008; Daugirdas ir kt., 2013; Kriaučiūnas, Krupickaitė ir kt., 2014; Kriaučiūnas, Ubarevičienė ir kt. 2014; Kuliešis, Pareigienė, 2011; 2015; Pociūtė-Sereikienė, Kriaučiūnas, 2018; Ubarevičienė, 2016; Ubarevičienė, van Ham ir Burneika, 2016; Ubarevičienė ir van Ham, 2017; Vidickienė ir kt., 2016; ir kt.). Su kaimo gyventojų gerove tiesiogiai susijusi ir svarbi yra gyventojų socialinius poreikius tenkinanti infrastruktūra, jos pasiskirstymas, būklė (Vaznonienė, Pakeltienė, 2017; Vaznonienė, Kiaušienė, 2018). Šioje monografijos dalyje analizuojant gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklo kaitos dėsningumus remtasi anksčiau autorių vykdytais tyrimais (Kriaučiūnas ir kt., 2016).

Skirtumus tarp Lietuvos miesto ir kaimo gyventojų socialinių charakteristikų nėra lengva išryškinti. Tam įtakos turi tiek paskutiniųjų metų teritorijos apgyvenimo raidos ypatumai, tiek ir istoriškai susiklosčiusi Lietuvos miesto ir kaimo gyvenviečių sistema, tiek ir statistikos ypatumai. Tradiciškai priimta, kad kaimo gyventojai užsiima žemės ūkiu ir kitomis bioprodukcinio ūkio šakomis, o miesto gyventojai daugiausia dirba pramonėje ir aptarnavimo sferoje. Tačiau pastarųjų metų tendencijos rodo, kad vis mažiau kaimo gyventojų susiję su žemės ūkiu. Štai pagal 2011 m. gyventojų surašymo duomenis matome, kad vis daugiau kaimo gyventojų dirbo kitose sferose ir tik 3,5 proc. kaimo gyventojų pagrindines pajamas gavo iš žemės ūkio, be to, apie 50 proc. kaimo gyventojų dirbo ne savo gyvenamojoje vietovėje (Lietuvos statistikos departamentas, 2013).

Mūsų nuomone, Lietuvos kaimą apibūdinantys Lietuvos statistikos departamento renkami ir skelbiami duomenys ne visai tiksliai atspindi kaimo būklę, tradicine jo apibrėžimo „Kaimas yra valstiečių gyvenamoji ir darbo vieta“ (Dabartinės lietuvių..., 2000) prasme. Pirmiausia todėl, kad didžiųjų miestų aplinkoje vyksta labai spartus priemiesčių augimas – miesto gyventojai kuriasi priemiestinėse kaimiškose teritorijose. Dabartiniu metu priemiesčio gyventojai traktuojami kaip kaimo gyventojai, nors realiai su kaimiška gyvenmena neturi nieko bendro. Mūsų skaičiavimais Lietuvoje priemiesčiuose gyvenančių žmonių galėtų būti 250–300 tūkst., arba apie 30 proc. dabartinių kaimo gyventojų.

Tokia kaimo teritorijų funkcija – mieste dirbančių žmonių gyvenamoji vieta, be abejo, yra labai svarbi ir jos reikšmė tiek Lietuvoje, tiek kitose Europos valstybėse auga. Tačiau gyventojų skaičiaus kaitos procesai, gyventojų demografinė bei socialinė struktūra priemiestinėse ir kitose, labiau nuo didžiųjų miestų nutolusiose Lietuvos teritorijose, labai skiriasi, o patys teritorijų raidos procesai dažnai yra priešingų krypčių. Kai skirtingų krypčių procesai (pavyzdžiui: gyventojų skaičiaus kaita,

gimstamumo rodiklių didėjimas ar mažėjimas ir kt.) atspindimi bendru rodikliu, jie vienas kitą nive-
liuoja. Tuomet matome, kad bendras kaimo gyventojų skaičius Lietuvoje 2016–2018 m. mažėjo lėčiau
nei miestų gyventojų skaičius (Lietuvos statistikos departamentas, 2018). Nors realiai priemiestinėse
teritorijose gyventojų skaičius auga, o periferinėse teritorijose vyksta intensyvi depopuliacija.

Pagrindiniai naudoti tyrimo metodai buvo statistinių duomenų analizė, kartografinė analizė,
indukciniai tyrimo metodai; taip pat remtasi ankstesnių autorių atliktų mokslinių tyrimų medžiaga.
Kaimo raidos tendencijų Lietuvoje tyrimas daugiausia grindžiamas empirine metodika. Analizei
naudoti LR Statistikos departamento pateikiami 2001 ir 2011 m. gyventojų surašymo duomenys
(2001 metų..., 2002; 2011 metų..., 2013); taip pat naudoti ankstesnių metų gyventojų surašymo
duomenys bei kiti oficialiosios statistikos duomenys ir statistikos leidiniai (Lietuvos gyventojai,
1923; Lietuvos TSR kaimo..., 1974; 1989 metų..., 1991; Lietuvos statistikos..., 1990; Lietuvos statistikos
departamentas, 2018). Taip pat naudotasi autorių ankstesnių tyrimų medžiaga (Kriaučiūnas, Kru-
pickaitė ir kt., 2014; Kriaučiūnas, Ubarevičienė ir kt., 2014; Kriaučiūnas ir kt., 2016) taip pat naudoti
kiti papildomi informacijos šaltiniai (Teisės aktų..., 2009; Tarybų Lietuva (filmas), 1968; Želsvelės
kronikos (filmas), 1970; ir kt.).

2. ISTORINĖS KAIMO RAIDOS IR GYVENTOJŲ GEROVĖS FORMAVIMOSI PRIELAIDOS

Dauguma Lietuvos kaimiškų vietovių gyventojų (valstiečių) beveik visą istorinį laiką buvo
politinių ir ekonominių sistemų įkaitai ir turėjo labai nedaug teisių. Labai sunku kalbėti apie žmo-
gaus gerovę (ir apskritai orumą), kai asmuo tiesiogiai priklauso kitam žmogui ir be jo valios negali
laisvai veikti. Iš esmės valstiečiai buvo žemės ūkio gamybos „įrankiai“, žemės ūkio gamybai reika-
lingi „ištekčiai“, kuriuos kontroliavo ir jiems vadovavo žemės savininkai – karalius, bajorai, dvari-
ninkai ir kt. Privačia žemės nuosavybe – kaip gamybos priemone, suteikiančia galimybę žmogui
pačiam kurti ir užsitikrinti savo gerovę – galėjo disponuoti tik maža dalis valstiečių. Tik XIX a.
Lietuvos kaime (ir tai – su išlygomis) atsirado samdomi ekonominiai santykiai.

Per paskutinį šimtmetį iš esmės buvo trys skirtingi politinių, ekonominių, socialinių santykių
etapai, kurie esmingai keitė Lietuvos kaimo vietas:

- 1918–1940 m. tarpukario žemės reforma;
- 1940–1990 m. II-jo pasaulinio karo suirutės ir sovietinis „kolchozinio“ kaimo periodas;
- Nuo 1990 m. – dabartinis Nepriklausomos Lietuvos laikotarpis.

Dabartinius kaimiškų vietovių pokyčius ir raidos kryptis lemia dabartinės sąlygos, tačiau pir-
mieji du etapai taip pat labai svarbūs ir dėl anuometinių pertvarkų susiklosčiusi kaimo apgyvenimo
sistema daro įtaką dabatinei kaimo raidai.

2.1. Kaimo raidos bendrieji bruožai 1918–1940 metais

Svarbiausias Lietuvos kaimo gyventojų išlaisvėjimo etapas, be abejo, prasidėjo 1918 m.
Lietuvai atkūrus savo valstybę. Tarpukariu suformuota vienkieminė apgyvendinimo sistema ir

atitinkama žemėvalda (primintina, kad būtent jos pagrindu buvo vykdoma žemės reforma po 1990 m.). Anuomet vykdytos žemės reformos metu prieš tai vyravusį stambių dvarų, kaip svarbiausių žemės ūkinių vienetų, sistemą pakeitė smulkių individualių ūkių sistema, išdalinant bežemiams ir mažžemiams valstiečiams žemes. Anuomet valstiečiams gerovė asocijavosi su nuosava žeme, kaip priemone užsidirbti ir padoriai gyventi ar bent prasimaitinti (galime sakyti, kad reforma išpildė daugelio valstiečių svajonę). Įsikurdami savo ūkiuose (ūkeluose) valstiečiai statėsi namus ir taip formavosi bei plėtėsi vienkiaminė apgyvendinimo sistema. Vystyti savo ūkius sekėsi įvairiai, kai kurie valstiečiai nuskurdo, buvo išvaržyti, prarado žemes – iki 1930 m. apie 35 proc. visų naujakurių jau buvo praradę savo ūkius (Meškauskas, 1992), o kai kurie sėkmingi ūkiai plėtėsi. Anuomet valstiečiai sudarė daugumą Lietuvos gyventojų: 1923 m. surašymo duomenimis žemės ūkyje dirbo 79 proc. Lietuvos savarankiškų gyventojų (savarankiškais gyventojais anuomet laikyti visi, turintieji daugiau kaip 10 metų ir savarankišką uždarbį arba kokias lėšas (Lietuvos gyventojai, 1923)). Valstybė sudarė palankias sąlygas kurtis valstiečių ūkiams ir vienkiaminei apgyvenimo sistemai, tad gyventojai kėlėsi į vienkiamius savanoriškai. Taip buvo skatindama tiek ūkio raida, tiek ir gyventojų gerovės augimas.

Tarpukario laikotarpiu valstybė taikė priemones, kuriomis bandyta didinti gyventojų gerovę. Likviduojant neraštingumą buvo sukurtas platus pradžios mokyklų tinklas, o 4 metų (vėliau jis prailgintas iki 6 metų) pradinis mokslas buvo paskelbtas privalomu. Žemės ūkio rūmai rūpinosi ūkininkų švietimu, valstybė rėmė kultūrinės ir visuomeninės organizacijas. Tačiau visa apimančios socialinės apsaugos sistemos nespėta sukurti, o gerovės didinimo priemonės (socialinė apsauga, socialinis draudimas ir kt.) tik buvo pradėtos diegti (Aidukaitė ir kt., 2012). Tad vykdyta žemės reforma buvo bene svarbiausia priemonė užtikrinti bent minimalią gerovę daugumai Lietuvos gyventojų.

1919–1939 m. sukurta apie 160 tūkst. vienkiamių (Rupas, Vaitekūnas, 1980), o per visą vienkiamių raidos Lietuvoje istoriją – apie 300 tūkst. vienkiamių. Tai ir lėmė, kad XX a. viduryje labiausiai paplitusi ir tipiškiausia Lietuvos kaimo gyvenamoji vietovė buvo vienkiaminis kaimas (Lietuvos TSR..., 1974). Mūsų skaičiavimais vidutinis sodybų tankumas kaime buvo apie 46 sodybos 10 kvadratinė kilometrų. Primintina, kad tarpukariu susiformavusios žemėvaldos pagrindu buvo vykdoma dabartinė žemės reforma.

Į vienkiamius anuomet kėlėsi jaunos ir gausios šeimos. Pagal 1923 m. gyventojų surašymo duomenis 0–19 metų amžiaus grupei priklausė 43,1 proc. visų gyventojų (Lietuvos gyventojai, 1923). Apie 1939–1940 m. daug naujakurių vaikų dar nebuvo sulaukę pilnametystės. Akivaizdu, kad to žemės lopinėlio, iš kurio daugiau ar mažiau galėjo prasimaitinti jauna šeima, vaikams ėmus kurti savas šeimas būtų nebeužtekę. Anuometiniame kaime, dėl per didelio gyventojų skaičiaus, būta „užslėpto“ nedarbo (Meškauskas, 1992). Todėl ir be didžiųjų XX a. vidurio sukrėtimų, būtų kilusi didelė migracijos iš Lietuvos kaimo banga ir šis trendas būtų sutapęs su Vakarų Europoje vykusia urbanizacija. Toks gyventojų teritorinis persiskirstymas būtų buvęs natūralus – nulemtas demografinių procesų ir ekonominės raidos, o ne prievartinių politinių priemonių.

Tačiau natūraliai vystytis Lietuvai nei kaip valstybei, nei jos gyvenviečių sistemai nebuvo lemta.

2.2. Gyvenviečių sistemos pertvarka sovietmečiu – planingas buvusios ūkinės ir socialinės struktūros griovimas

Tarpukariu susikūręs vienkieminis kaimo teritorijų apgyvenimas su daug individualių ūkių „socialistinei“ sistemai netiko – tiek dėl stambesnių „kolektyvinių“ ūkių planavimo, tiek ir politinė – gyventojų kontrolės – prasme.

Būtina pabrėžti, kad 1940–1959 m. dėl karo, emigracijos bei gyventojų trėmimo į Sibirą Lietuva neteko apie 1,1 mln. gyventojų arba apie trečdalis visos populiacijos (Vaitekūnas, 2006). Šis kontekstas būtinas, norint suvokti kaimiškose vietovėse vykčius pokyčius. Sovietinė politika kaime pirmiausia buvo kolektyvizacijos politika, kurios metu iš esmės siekta sunaikinti ūkininkų socialinį sluoksnį. Tai buvo sovietinė prievartinė agrarinė reforma, kai ūkininkai prievarta buvo verčiami kolūkiečiais, jų žemė buvo nacionalizuota, o kitas turtas (gyvuliai, inventorius ir kt.) būdavo nusavinami *kolchozo* labui ir sudarė jo ūkinį pagrindą.

Nors buvo bandymų sovietinį ūkį diegti jau 1940–1941 m., kolektyvizacijos pradžia Lietuvoje galima laikyti 1947 m., tačiau itin sparčiai ji imta vykdyti maždaug nuo 1949 m. (Skebas, Spečiūnas, 2006). Kolektyvizacija Lietuvoje buvo „derinama“ su jai nepritariančių valstiečių trėmimu į Sibirą: vien 1948–1949 m. iš Lietuvos buvo išstremta daugiau kaip 70 000 žmonių, 98,3 proc. jų buvo valstiečiai, kurių turtas buvo neatlyginamai perduotas *kolchozams* (Skebas, Spečiūnas, 2006). Represinių metodų pasekmė: 1951 m. pradžioje kolūkiuose jau buvo apie 90 proc. valstiečių ūkių (Jepsen ir kt., 2015).

Nors kolektyvizacija iš dalies pristabdė likusių kaimo gyventojų kėlimąsi į miestus (dėl atsilikusių technologijų sovietiniame žemės ūkyje reikėjo daugiau darbo jėgos), tačiau pačiose kaimiškose vietovėse buvo vykdoma labai intensyvi ir agresyvi apgyvenimo reforma, tiesiogiai susijusi su kolektyvizacija: naikinami vienkiemiai, o gyventojai keliami į centrinės ūkių gyvenvietes; vyko tam tikras gyventojų persikirstymas kaimo teritorijų viduje. Iš esmės, siekiant Lietuvos gyventojams sunkiai suvokiamos kolektyvinės „socialistinės“ gerovės, buvo griauinama individuali žmonių gerovė.

Kolektyvizacijos metu ne tik buvo nusavinami ūkiai, bet ir siekta gyventojus iškeldinti iš savo namų, perkelti į kolūkio gyvenvietę. Tokia kaimo gyvenviečių sistemos pertvarka pradėta nuo 1951 m. (Šešelgis ir kt., 1951), ją norėta pabaigti kuo greičiau, tačiau gyventojai nenoriai kėlėsi iš savo namų, tad procesas truko visą sovietmetį: 1967 m. dar buvo 264 tūkst. vienkiemių, juose buvo 73,9 proc. kaimo namų ir juose gyveno 70,5 proc. kaimo šeimų (Maldžiūnas, 1970).

Lietuvoje – iki antrojo pasaulinio karo esmingai buvusioje agrariniame šalimi – ši sovietinė kaimo teritorijų „pertvarka“ socialiai buvo skausminga ir bent iki 1960–1970 m. dažnai prievartinė. Būta įvairių gyventojų išsikėlimo iš vienkiemių skatinimo būdų, vienas efektyviausių, derinantis „bizūno“ ir „meduolio“ metodą – asmeninio ūkio žemės ploto apribojimas iki minimumo (plečiant kolūkio laukus, būdavo suariamos visos naudmenos aplink sodybą, praktiškai „iki langų“) ir reikšmingos piniginės kompensacijos išmokėjimas išsikėlimo iš sodybos atveju (piniginė išmoka būdavo apskaičiuojama pagal atskirą metodiką, įvertinant pastatus, vaismedžius ir kt.).

Dalis kaimo gyventojų, kurie nenorėjo būti įjungti į kolūkinę sistemą, esant galimybei įsidarbindavo kitose ūkio šakose, pavyzdžiui – miškų ūkyje (jei sodyba patekdavo šalia valstybinių miškų), darbas ten leisdavo gyventi savo vienkiemyje ir turėti savo reikmėms šiek tiek žemės. Kartu

nereikėdavo gyventi bendro kolūkinio gyvenimo (kolūkiečiai galėjo turėti iki 0,6 ha žemės (Jepsen ir kt., 2015)), o kaimo vietovėse gyvenantys miškų ūkio darbininkai asmeninėms reikmėms galėjo naudoti iki kelių hektarų aplink sodybą esančios žemės – dažnai tai buvo dalis tarpukariu turėtos asmeninės žemės.

Iš pradžių naujo tipo gyvenamosios vietovės – kolūkių ir tarybinių ūkių gyvenvietės – kurtos gana chaotiškai, vėliau jų kūrimas imtas derinti su bendru planavimu ir bendra apgyvendinimo sistema. Apskritai reikia prisiminti, kad buvusioje SSRS teritorijoje apgyvendinimą bandyta griežtai reguliuoti – gyventojų migracijos kontroliuotos per žmonių prisiregistravimą, o gyvenviečių plėtra buvo tiesiogiai susieta su ūkio vystymu (gamybės teritoriniu išdėstymu; žmonės apgyvendinami ten, kur buvo darbo vietų) ir vykdoma pagal SSRS rajoniniame planavime populiarią „Bendros apgyvendinimo sistemos“ koncepciją (Стульгинскис, 1963; Maldžiūnas, 1970; Šešelgis, 1975). Europinėje SSRS dalyje ir konkrečiai Lietuvos teritorijoje buvo „auginami“ gamybiniai centrai – miestai, o kaimiškose teritorijose vyko aukščiau minėta gyvenviečių sistemos pertvarka: buvo naikinami vienkiemiai, jų gyventojai iškeliami į centrinės kolūkių gyvenvietes. Reikia pažymėti, kad Lietuvoje, lyginant su kitomis SSRS teritorijomis, minėta apgyvendinimo koncepcija buvo bene labiausiai išplėtota ir nuosekliausiai įgyvendinama.

Būtent žemės ūkio gyvenviečių planavimas Lietuvoje sovietmečiu buvo svarbiausias – žemės ūkio kaimai sudarė 70–75 proc. Lietuvos kaimo gyvenviečių (Rupas, Vaitekūnas, 1980). Visa šalies gyvenviečių sistema buvo pertvarkoma direktyviniais metodais planuojant ūkio plėtrą, gyventojų skaičių bei jų aptarnavimo ūkio plėtrą. Visa gyvenviečių plėtra vyko naudojant istorinį gyvenviečių tinklą, kai kurių gyvenviečių plėtrą paskatinant, kitų pristabdant. Gyvenviečių vietos būdavo iš anksto numatomos rajoninio planavimo schemose, o pačios gyvenvietės kuriamos pagal išplanavimo projektus. Vienam kolūkiui ar tarybiniam ūkiui buvo numatoma viena centrinė ūkio gyvenvietė ir kelios pagalbinės gyvenvietės, kurios būdavo perplanuojamos ir pritaikomos *kolchozinio* ūkio tikslams (Lietuvos TSR..., 1974). Centrinių kolūkių gyvenviečių (kaimų) kūrimas taip pat turėjo savos specifikos – siekiant gyventojus atitolinti nuo religijos, dalis centrinių gyvenviečių buvo kuriamos naujose vietose ar dirbtinai išplečiamos mažų kaimelių, kur nebuvo bažnyčios, vietose (nors už kelių kilometrų buvo didesnis bažnytkaimis, kuris būtų tikęs kolūkio centro įkūrimui). Tačiau dėl gana tankaus bažnytkaimių tinklo Lietuvoje tai nebuvo labai dažni atvejai.

Patys centrinių ūkių gyvenviečių kaimai, jei jie buvo įkurti istorinio bažnytkaimio ar miestelio vietoje, susidėdavo iš istorinio centro su bažnyčia, ją supančiais istoriniais pastatais, kur nors netoli pastatytu ūkio administracijos pastatu ir kitais administraciniais ar gyventojų aptarnavimui skirtais pastatais – mokykla, parduotuvė, valgykla. Nuo centro buvo naujai tiesiamos „kolūkinės“ gatvės su sodybomis atkeltiems iš vienkiemių gyventojams ir specialistams. Pats ūkinis centras, kuriame būdavo laikoma ir remontuojama žemės ūkio technika, būdavo statomas gyvenvietės pakraštyje. Daugumoje gyvenviečių kurtos ir rekreacinės erdvės – įrengiami vandens telkiniai, sodinami parkai. Jei gyvenvietė buvo statoma naujoje vietoje, jos užstatymas buvo panašus, tik nebuvo istorinio centro. Visos centrinės ūkių gyvenvietės buvo plečiamos pagal specialiai parengtus planus (Vaitekūnas, 1989).

Centrinėje ūkio gyvenvietėje, priklausomai nuo jos dydžio, buvo nuo 100 iki kelių šimtų kolūkiečių sodybų. Pati kolūkiečio sodyba tokiaime kaime užimdavo apie 0,15 ha plotą, o ją sudarė

gyvenamasis namas, ūkinis pastatas, daržas ir sodas (be šios asmeninio ūkio žemės kolūkietis dar „gaudavo“ 60 arų žemės ūkio naudmenų, šią žemę žmonės dažnai tiesiog atiduodavo kolūkiui įdirbti ir už tai gaudavo atitinkamą kiekį grūdų pašarams). Dalis namų (senesnės statybos) buvo mediniai, dalis – mūriniai. 1949–1981 m. namus buvo leidžiama statyti tik iki 60 m² gyvenamojo ploto, vėliau plotas padidintas iki 90 m² (Galaunytė, 2016).

Sovietmečio pabaigoje (nuo 1976 m.) itin išpopuliarėjo serijinės gamybos surenkamų konstrukcijų skydiniai namai (vadinamieji „alytnamiai“): buvo sukurta jų gamybos ir statybos infrastruktūra, pats namas statybvietyje surenkamas per 20–30 dienų, iš viso Lietuvoje iki 1992 m. buvo pastatyta 25 tūkst. tokių surenkamų namų (Žvinakevičiūtė, 2009).

Sovietmečio pabaigoje, taupant pinigų imta kurti „miestietišką“ aplinką kaime – buvo statomi daugiabučiai namai, taip bandant priartinti kaimą ir miestą. Dabar jau galima teigti, kad šis bandymas buvo itin nesėkmingas: matome, kad būtent šiuose namuose ir kaimo gyvenvietėse, kur daug tokių pastatų, jie arba apleisti ir griūva, arba juose gyvena labai menkas pajamas turintys žmonės, dažnai – gyvenantys iš pašalpų, turintys problemų dėl alkoholio vartojimo. Šis bandymas jau ir sovietmečiu buvo nevykęs dėl to, kad dėl gana menkų kaimo gyventojų pajamų, norėdami papildomų finansų žmonės vesdavo ir asmeninį ūkį, t. y. augindavo gyvulius, kuriuos turėjo kažkur laikyti. Prie kai kurių daugiabučių būdavo statomi ir sublokuoti ūkiniai pastatai, tačiau konkrečiai šeimai tekdavo gana nedidelis ūkinio pastato plotas, o gyvenant antrame ar trečiame daugiabučio aukšte vesti ūkį buvo nepatogu. Tad toks finansų taupymas iš esmės nepasiteisino.

Dėl sovietinio ūkio ypatumų (ypač – dėl mažo darbo našumo) darbo jėgos reikėjo tiek mieste (pramonėje), tiek kaime (žemės ūkyje). Vis tik populiariesni buvo miestai, nes pramonės įmonėse buvo mokami didesni atlyginimai (bei vėliau – didesnės pensijos). Sovietiniais metais visos – tiek miesto, tiek kaimo – gyvenvietės Lietuvoje augo mažesnių kaimų ir vienkiamų sąskaita. Nors gyvenviečių plėtra buvo reguliuojama, tikrovėje ne visada pavykdavo jos sukontroliuoti. Kartais plėsdavosi neplanuotos gyvenvietės, o periferiniuose rajonuose, nors ir planuotos vystyti, gyvenvietės nykdavo (Rupas, Vaitekūnas, 1980).

Laikui bėgant atokios tuštėjančios kaimiškos teritorijos darėsi vis mažiau patrauklios, ir gyventojai, ypač jaunimas, jau patys masiškai kėlėsi į miestus. Sovietmečio pabaigoje imtasi iniciatyvų stabdyti šį procesą, tačiau nesėkmingai. Nors sovietinis ūkio vystymas valdžios kontroliuojamoje žiniasklaidoje buvo visaipl liaupsinamas, o neigiami reiškiniai nuslepiami, kaimiškų teritorijų tuštėjimo socialiniai klausimai, kad ir apkarpyti cenzūros, vis tik buvo keliami, pavyzdžiui literatūroje (vienas žymiausių kūrinių – Jono Avyžiaus romanas „Kaimas kryžkelėje“). Vienoje iš kino kronikos „Tarybų Lietuva“ serijų girdime tokius žodžius: „Vienodi tipiniai namai, išrikiuoti palei kelią kaip senovėj kareivinės. Jokios fantazijos išplanavime. O juk ateitis į tai pažiūrės kaip į mūsų dienų architektūrinį palikimą“ (Tarybų Lietuva..., 1968).

2.3. Bandymas kurti „sovietinę gerovę“ Lietuvos kaime

Iš esmės visa prieškarū kurta gerovė buvo sugriauta II-ojo pasaulinio karo ir pokario metais. Po karo sovietinė sistema naikino „buržuazinį gyvenimo būdą“ ir stengėsi diegti „naują“, „geresnę“

„tarybinį“ gyvenimo būdą. Iš pradžių tai buvo daroma drastiškai, per prievartą, vėliau metodai švelnėjo. Kalbant apie gyventojų gerovę būtina pabrėžti, kad sovietinė gerovė pirmiausia buvo „socialistinės visuomenės gerovė“, kurios kūrimui turėjo būti pašvęstas kiekvieno žmogaus gyvenimas. O tiek pastarojo, tiek ir visos visuomenės gerovė esmingai buvo reguliuojama valstybės. Iš esmės „sovietinė gerovė“ buvo „gerovė“ nuleidžiama „iš viršaus“, prievartinis nurodymas, kas yra ta gerovė, taisyklių rinkinys kaip žmogus turi gyventi.

Taigi kuriant sovietinį ūkį ir „sovietinį žmogų“ iš gyventojų buvo atimta jų turėta žemė, dalis gyventojų represuota, o vėliau imta kurti kita, „sovietinę“ gerovę. Tačiau net ir pasibaigus stalinizmo represijoms, svarbiausias dėmesys buvo skiriamas ne konkrečiam žmogui, o „komunizmo statyboms“. Svarbiausia buvo ūkio bei energetikos pajėgumų plėtra, o gyventojų gerovės gerinimo planai esmingai buvo antriniai (kuriami kartu su ūkio plėtros planais), tad su žmonių interesais retai buvo skaitomasi. Jei kokia nors esanti gyvenvietė trukdydavo ūkio objekto statyboms ar miestų plėtrai, tai į šios gyvenvietės gyventojų interesus, be abejo, atsižvelgiama nebūdavo: gyventojai tiesiog būdavo iškeliami, sodybos būdavo privalomai griaunamos, neatsižvelgiant į žmonių nuomonę (nors jiems būdavo suteikiamas gyvenamasis plotas). Nelabai buvo kreipiama dėmesio ir į ekologinę aplinkos kokybę.

Aukščiau minėtas centrinių *kolchozų* gyvenviečių kūrimas taip pat buvo grindžiamas gyventojų gerovės kėlimu. Žiniasklaidoje vienkieminis kaimas būdavo rodomas ir aprašomas tamsiomis spalvomis, kaip gūdžių, tamsių, „buržuazinių“ laikų rudimentas. O naujasis „tarybinis“ kaimas visuomet būdavo rodomas su pompastika, kaip socialistinės valstybės pasiekimas, kuris leidžia kaimo žmogui geriau, „šviesiau“ gyventi (vienas iš tokių pavyzdžių: Želsvelės kronikos, 1970).

Laikotarpio pradžioje kolūkinių gyvenviečių pastatai mažai kuo skyrėsi nuo vienkiemyje buvusio gyvenamojo pastato (kai kurie gyventojai juos tiesiog persikeldavo iš vienkiemio), tačiau sovietmečio pabaigoje centrinių kolūkio gyvenviečių gyvenamieji namai jau būdavo prijungti prie vandentiekio, įrengta nuotekų sistema, kitaip sakant – namai mažai kuo skyrėsi nuo miesto individualių gyvenamųjų pastatų.

Apskritai kalbėti apie gerovės kūrimą sovietinės Lietuvos kaime galime tik nuo maždaug XX a. 7-ojo dešimtmečio pabaigos, kai žemės ūkyje buvo pasiektas prieškarinis lygis; tai rodo tiek mūsų skaičiavimai (iki XX a. 7-ojo dešimtmečio vidurio gyventojų ūkių produkcija gyvulininkystėje sudarė apie 50 proc. ir daugiau visos produkcijos, t. y. gyventojai pagamindavo daugiau produkcijos nei *kolchozai* ir *sovchozai*), tiek kiti šaltiniai (Truska, 1995).

Vėlyvajame sovietmetyje (maždaug nuo 1970 m.) žmonių gerove vis tik buvo bandoma rūpintis: kaimo gyventojams būdavo suteikiamas gyvenamas plotas, plečiamos gyvenvietės, vyko gyvenamųjų namų statybos ir t. t.

Vienas iš kaimo gyventojų gerovės užtikrinimo būdų buvo gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklo planavimas. Gyventojų socialinis aptarnavimas buvo planuojamas kartu su gyvenviečių plėtra, tačiau jis (kaip ir gyventojų poreikių tenkinimas) iš esmės buvo antrinis (pvz., jei gamybinio požiūriu netikslinga plėsti gyvenvietės, tai netikslinga steigti ir aptarnavimo įstaigų). Gyventojų aptarnavimo ir švietimo įstaigų buvimas (steigimas) priklausė nuo gyvenvietės padėties gyvenviečių

sistemos hierarchijoje. Centrinėse ūkių gyvenvietėse buvo koncentruojamos kasdieninio aptarnavimo įstaigos: parduotuvė, vaikų darželis, valgykla, mokykla, kultūros namai, paštas, taupomoji kasa (bankinių paslaugų atitikmuo), biblioteka, medicinos punktas, kai kurios buitinio aptarnavimo įstaigos (Teisės aktų..., 2009; Vaitekūnas, 1983). Kasdieninio aptarnavimo centrų skaičius sovietmečiu maždaug atitiko kolūkių ir tarybinių ūkių skaičių, kurių sovietmečio pabaigoje (1985 m.) Lietuvoje buvo 1019 (Žemės kadastras, 1989).

Įstaigų skaičius konkrečiose gyvenvietėse skyrėsi priklausomai nuo gyvenvietės dydžio ir funkcijos, daugiau aptarnavimo įstaigų buvo tose gyvenvietėse, kurios turėjo ir administracinę funkciją – buvo apylinkių centrai. Didesnėse kaimo gyvenvietėse (apylinkių centruose) dažniausiai būdavo vidurinė mokykla, kitose (mažesnėse) centrinėse ūkių gyvenvietėse – aštuonmetė mokykla, pagalbinėse gyvenvietėse – pradinė mokykla. Vaikų darželiai buvo praktiškai visose centrinėse ūkių gyvenvietėse. Jei mažesnėse pagalbinėse kolūkių gyvenvietėse būdavo viena parduotuvė, tai didesnėse gyvenvietėse galėjo būti kelios specializuotos parduotuvės (maisto, ūkinių prekių). Mažesnėse gyvenvietėse visas gyventojų aptarnavimas dažniausiai apsiribodavo tik viena maisto produktų parduotuve.

Tokie buvo bendrieji dėsningumai, o realiai vienoje centrinėse gyvenvietėse aptarnavimo įstaigų galėjo būti daugiau, kitose – mažiau, priklausomai ne tik nuo planavimo dokumentų ir juose numatytų normų, bet ir nuo kolūkinės statybos subtilybių (pvz., nuo kolūkių pirmininko pažiūrių ir kt.).

Sovietmečiu buvo viešai deklaruojamas siekis sulyginti miesto ir kaimo gyventojų gyvenimo sąlygas (Aidukaitė et al., 2014). Žinoma tai buvo deklaracija, o realiai kolūkiečiai daugeliu atvejų buvo priversti gana sunkiai dirbti už gana menką atlygį ir, jei galima kalbėti apie jų geresnes gyvenimo sąlygas, tai labiau apie ekologines (gyvenimas gana švarioje kaimiškoje aplinkoje), apsirūpinimą maistu ir būsto plotą. Miestų gyventojų gyvenimo sąlygas taip pat siekta nuolat gerinti, bet tai labai sunkiai sekėsi dėl sovietinės sistemos ekonominės būklės – gyvenamojo fondo nuolat trūko. Tačiau miesto gyventojai dažniausiai gaudavo didesnius atlyginimus nei kaimo gyventojai, jiems taip pat praktiškai nereikėjo rūpintis asmeninio ūkio reikalais. Kaimo gyventojai – nesvarbu, kolūkiečiai ar tarnautojai, norėdami prisidurti pinigų praktiškai visi vertėsi asmeniniu ūkiu, t. y. laikydavo gyvulių, valstybei priduodavo primelžtą piena, užaugintus galvijus. Tai iš esmės buvo antrasis darbas, leisdavęs papildyti pinigines, tačiau apsunkindavęs gyvenimą. Tokį asmeninį ūkį valstybė ribodavo, tačiau, kita vertus, tie ribojimai nebuvo labai atidžiai prižiūrimi, nes gyventojų asmeniniuose ūkiuose sukurta žemės ūkio produkcija (ypač – gyvulininkystės) sudarė svarbią dalį sovietų Lietuvos žemės ūkio produkcijos. Kaip pavyzdį galime paminėti, kad sovietmečio pabaigoje privačiuose ūkiuose buvo pagaminama apie 38 proc. viso Lietuvoje pagaminamo pieno (Lietuvos statistikos metraštis 1989 metai, 1990).

Reikia pripažinti vieną svarbų faktą, kad sovietinės sistemos diegimas Lietuvoje sutapo su tam tikru ūkio ir gyvenimo lygio modernizacijos etapu (Jepsen ir kt., 2015). Žinoma, ši modernizacija pagal daugumą rodiklių atsiliko nuo modernizacijos vykusios Vakarų Europoje, tačiau gyvenimo lygis ir kokybė šiek tiek gerėjo. Kalbant apie kaimišką teritorijas – atsirado daug galingos (nors labai neekonomiškos) žemės ūkio technikos, buvo statomos gyvenvietės, žemės ūkio kompleksai ir t. t. Tas sovietinės sistemos diegimas ir kartu vykusi modernizacija (pramonės plėtra ir kt.) net dabartiniu metu nėra iki galo suvokti ir, tiesą sakant, dažnai trukdo objektyviai vertinti sovietmetį.

Viešojoje erdvėje dar galima sutikti priekaištų, kad Lietuvai atkūrus Nepriklausomybę buvo sugriauta viskas, kas buvo kurta sovietmečiu. Dažnai pamirštama, kad sovietmečio ūkio plėtra buvo neišvengiama, taip pat pamirštama, kad ši plėtra buvo griozdiška, neefektyvi: ikikarinis žemės ūkio produktų gamybos lygis buvo pasiektas tik 7-ojo dešimtmečio viduryje (Truska, 1995), o sovietinė ūkio plėtra gerokai atsiliko nuo ūkio plėtos tose valstybėse, kur nebuvo sovietinio režimo.

Galima kelti klausimą: ar lėtesnė nei Vakarų Europoje ūkio plėtra galėjo užtikrinti sovietiniams žmonėms ne blogesnę ar net geresnę gerovę? Net jei tarsime, kad subjektyvi gerovė mažai siejasi su objektyviaja, reikia pripažinti, kad atsakymas į šį klausimą turi būti neigiamas. Kitaip tektų pripažinti, kad nelaisvas žmogus gali būti laimingesnis už laisvą. Galbūt pavieniais atvejais tai ir įmanoma, bet kalbant apie visuomenę – tai nonsensas.

3. PAGRINDINIAI KAIMIŠKŲ VIETŪVIŲ TRANSFORMACIJOS PROCESAI PO 1990 METŲ IR JŲ SANTYKIS SU GYVENTOJŲ GEROVE

3.1. Ekonominės sistemos transformacija ir jos poveikis kaimiškoms teritorijoms

Kalbant apie posovietines valstybes, o ypač – apie SSRS priklausiusias valstybes, būtina pabrėžti, kad išsilaisvinimas iš socialistinio ūkio sistemos pirmiausia sukėlė visa apimančią ūkio griūtį: nutrūko buvę ekonominiai ryšiai, bankrutavo gamyklos, žmonės neteko santaupų ir kt. Pasekmės konkrečių žmonių gyvenimo sąlygoms ir šalių ekonomikoms buvo katastrofiškos. Daugeliu atveju atsikūrusių valstybių ūkis buvo pradėtas kurti iš naujo. Ir šį naujojo ūkio kūrimą skatino bendras ir stiprus iš totalitarinės sistemos išsilaisvusių žmonių tikėjimas, kad per kelerius metus bus pasiekti vakarietiško gyvenimo standartai. Tik vėliau buvo suprasta, kad procesas užsitęs, o Vakarų Europos šalių ekonominio pragyvenimo lygio siekiama iki šiol.

Taigi, visas aukščiau aprašytas sovietinio kaimo kompleksas atsidūrė kitoje ekonominių sąlygų terpėje. Kaimo teritorijas veikė visas kompleksas veiksnių: žlugo kolūkinė sistema, užsidarė daugelis miesteliuose veikusių pramonės įmonių, nebeliko privalomo įdarbinimo ir žmonės, ieškodami lėšų pragyvenimui, patys privalėjo prisitaikyti prie pokyčių. Prasidėjo gyventojų teritorinis persigrupavimas ir vienas iš svarbiausių jį (o kartu ir kaimiškų teritorijų depopuliaciją) lėmusių veiksnių – darbo vietų teritorinio išsidėstymo pokyčiai. Žlugus buvusiai sistemai apgyvenimo teritorinė sistema liko ta pati, o darbo vietų teritorinis išsidėstymas pasikeitė.

Dėl sovietinio ūkio griūties labiausiai paveikti ūkio sektoriai buvo pramonė ir žemės ūkis. Pramonės įmonių užsidarymas buvo aktualesnis miesto gyventojams, o kalbant apie kaimiškas vietas svarbiausi buvo pokyčiai žemės ūkio sektoriuje.

Visi šie pokyčiai turėjo lemiamos įtakos kaimiškų teritorijų gyventojų sprendimams, dėl kurių savo ruožtu keitėsi tiek gyventojų skaičius, tiek ir gyvenviečių sistema.

Po Nepriklausomybės atkūrimo keletą metų (maždaug iki 1995–1996 m.) kaimiškose vietovėse vyko gana chaotiška kaita, kai dalis miesto gyventojų, atgavę tėvų ar senelių žemę, kėlėsi į kaimus, kaimo gyventojai ėmėsi savarankiško ūkininkavimo ir tiek kaimo gyventojų skaičius, tiek užimtųjų žemės ūkyje skaičius buvo kiek išaugęs (1995 m. užimtųjų žemės ūkyje buvo apie 390 tūkst., kas

sudarė apie 23,7 proc. visų užimtųjų). Vėliau užimtumas dėl per smulkių nerentabilių ūkių ir kitų priežasčių ėmė mažėti (Lietuvos statistikos..., 2018).

Paskutiniaisiais metais (2017 m. duomenys) užimtųjų skaičius tradicinėse kaimui veiklose – žemės, miškų ūkyje ir žuvininkystėje – sudaro 105,5 tūkst. arba apie 7,8 proc. visų užimtų gyventojų ir atitinkamai 89 tūkst. arba 22,6 proc. užimtų kaimo gyventojų. (Lietuvos statistikos..., 2018). Užimtųjų skaičius šiose veiklose lyginant su 1990 m. sumažėjo apie 250 tūkst. arba daugiau kaip tris kartus. Pabrėžtina, kad maždaug 250 tūkst. sumažėjo ir kaimo gyventojų skaičius. Šis sutapimas, be abejo, nerodo tiesioginės priklausomybės, nusakančios, kad iš kaimo išvyko tik tie žmonės, kurie neteko darbo, – procesas sudėtingesnis, tačiau, žinant šiuos skaičius, viena iš svarbiausių kaimo teritorijų depopuliacijos priežasčių akivaizdi – tai darbo vietų kaimo vietovėje stoka. Užimtųjų skaičius žemės, miškų ūkyje ir žuvininkystėje dabar tesudaro apie 27 proc. buvusio užimtųjų skaičiaus.

Būtina pastebėti, kad Lietuvoje užimtumas žemės ūkyje dažnai teikia tik papildomas pajamas, tad nemažai daliai žemės ūkyje užimtų gyventojų žemės ūkis nėra pagrindinis pajamų šaltinis. Mūsų ankstesniais skaičiavimais (Kriaučiūnas ir kt., 2014) per dešimtmetį tarp gyventojų surašymų (2001–2011 m.) gyventojų, gaunančių pagrindines pajamas iš žemės ūkio, skaičius Lietuvoje sumažėjo nuo 97,1 tūkst. iki 37,9 tūkst. arba daugiau kaip 2,5 karto. Kaimo gyventojų, gaunančių pagrindines pajamas iš žemės ūkio, skaičius Lietuvoje 2001 m. buvo 92,9 tūkst. (8,1 proc. kaimo gyventojų), o 2011 m. – 35,4 tūkst. (3,5 proc. kaimo gyventojų) (Lietuvos statistikos departamentas, 2013). Taigi 2011 m. pagrindines pajamas iš žemės ūkio gavo tik apie trečdalį užimtųjų žemės, miškų ūkyje ir žuvininkystėje (Lietuvos statistikos..., 2013, 2018).

Tad labai sumažėjus darbo vietų žemės ūkyje, jame dirbę gyventojai, taip pat į darbo rinką įsiliejantis jaunimas, neturėdami pasirinkimo privalėjo darbo ieškoti kitose teritorijose. Dėl tokios, bent minimalias pajamas užtikrinančių darbo vietų mažėjimo tendencijos, didžioji dalis gyventojų privalėjo arba išvykti iš savo gyvenamosios vietos, arba kasdien (ar kas savaitę, grįžtant namo savaitgaliais) vykti į darbą kitose teritorijose (didžiuosiuose miestuose ar užsienyje). Naujesnių duomenų nėra, tačiau remiantis 2011 m. gyventojų surašymo duomenimis tik 47,7 proc. Lietuvos kaimo užimtų gyventojų dirbo toje pačioje gyvenvietėje, kur gyveno, 50 proc. kaimo gyventojų dirbo kitoje vietovėje Lietuvoje, o 2,2 proc. kaimo užimtųjų deklaravo, kad dirba užsienyje.

Pabrėžtina, kad nors kaime gyvena apie trečdalis Lietuvos gyventojų, bedarbių dalis sudaro beveik pusę Lietuvoje esančių bedarbių (2017 m. – 47,3 proc.), o nedarbo lygis paskutiniaisiais metais maždaug dvigubai lenkia nedarbo lygį mieste: 2017 m. nedarbo lygis mieste buvo 5,4 proc., kaime – 11,0 proc. (Lietuvos statistikos..., 2018). Taip pat atkreiptinas dėmesys į tai, kad skirtumas tarp šių miesto ir kaimo nedarbą apibūdinančių rodiklių visą XXI a. didėjo, o ypač išaugo po 2008 m. ekonominės krizės. Kitaip sakant, ši krizė atvėrė ir išryškino skirtumą tarp miesto ir kaimo, ir tai yra neraminanti žinia. Žinant, kad kaimo vietovėse vyksta ir gyventojų segregacija – „mažiausiai sėkmingus“ regionus palieka „sėkmingiausi“ jų gyventojai, o kaimiškuose, sparčiai gyventojų netekančiuose regionuose daugėja vyresnio amžiaus ir žemesnio socialinio statuso gyventojų koncentracija (Ubarevičienė, van Ham, 2017), belieka konstatuoti, kad ši raidos trajektorija, dėl didesnio vyresnių gyventojų mirtingumo ir socialinio atokių vietovių nepatrauklumo, ir toliau didins depopuliacijos tempus, taip pat neigiama linkme didins kaimo socialinės bei demografinės būklės atotrūkį nuo miesto.

3.2. Kaimo gyventojų skaičiaus ir gyvenviečių tinklo kaita

Minėti ekonominių sąlygų pokyčiai vertė kaimo žmones ieškoti pragyvenimo šaltinių kitose vietovėse: miestuose arba užsienyje, suintensyvėjo emigracija iš kaimo vietovių ir tai sąlygojo intensyvią depopuliaciją. Reikia taip pat pažymėti, jog taip sutapo, kad prie suintensyvėjusios emigracijos iš kaimo vietovių prisidėjo ir neigiami demografinės raidos veiksniai, kurie ryškėjo jau sovietmečiu: mažėjantis gimstamumas ir didėjantis mirtingumas lėmė, kad natūrali gyventojų kaita apie 1994 m. tapo neigiama (Lietuvos statistikos..., 2018).

1990–2018 m. bendras Lietuvos gyventojų skaičius sumažėjo 883 tūkstančiais – nuo 3,69 mln. iki 2,81 mln. (23,9 proc.). Kaimo gyventojų sumažėjo nuo 1,18 mln. iki 0,92 mln. (22 proc.). Nors bendras kaimo gyventojų skaičiaus mažėjimas nebuvo toks intensyvus kaip miestuose, kur gyventojų sumažėjo 24,7 proc., tačiau dalį gyventojų skaičiaus miestuose sudarė į priemiesčio kaimus išsikėlę miestų gyventojai. Mūsų skaičiavimais, realios gyventojų skaičiaus kaitos tendencijos, atsižvelgiant į priemiesčių plėtrą, yra kitokios – kaimo gyventojų skaičius mažėja intensyviau nei miestų. Lietuvoje priemiesčiuose gyvenančių žmonių galėtų būti 250–300 tūkst., arba apie 30 proc. dabartinių kaimo gyventojų. Didžiųjų miestų priemiestinėse teritorijose gyventojų skaičius auga, mažesnių miestų – auga arba lieka maždaug stabilus, o daugumoje periferinių kaimo vietovių gyventojų sparčiai mažėja. Tad realiai paskutiniaisiais metais kasmet didėja ta „kaimo“ gyventojų dalis, kurie gyvena priemiesčiuose ir su kaimu neturi nieko bendro. O toje kaimiškų vietovių dalyje, kurią ir priimta vadinti „kaimu“, gyventojų skaičius intensyviai mažėja.

Svarbu ir tai, kad jau sovietmečiu kaimo vietovių raida Lietuvoje skirtinguose regionuose buvo skirtinga, skyrėsi tiek gyventojų skaičiaus pokyčių kryptys, tiek gyvenviečių sistemos raida. Jei Vakarų Lietuvoje gyventojų skaičius augo arba buvo stabilus, tai Rytų Lietuvoje, o ypač Šiaurės Rytų Lietuvoje, vyko gana intensyvi depopuliacija: jau 1959–1969 m. Biržų, Rokiškio, Zarasų, Ignalinos rajonuose kaimo gyventojų skaičius mažėjo iki 2 proc. per metus (Maldžiūnas, 1970).

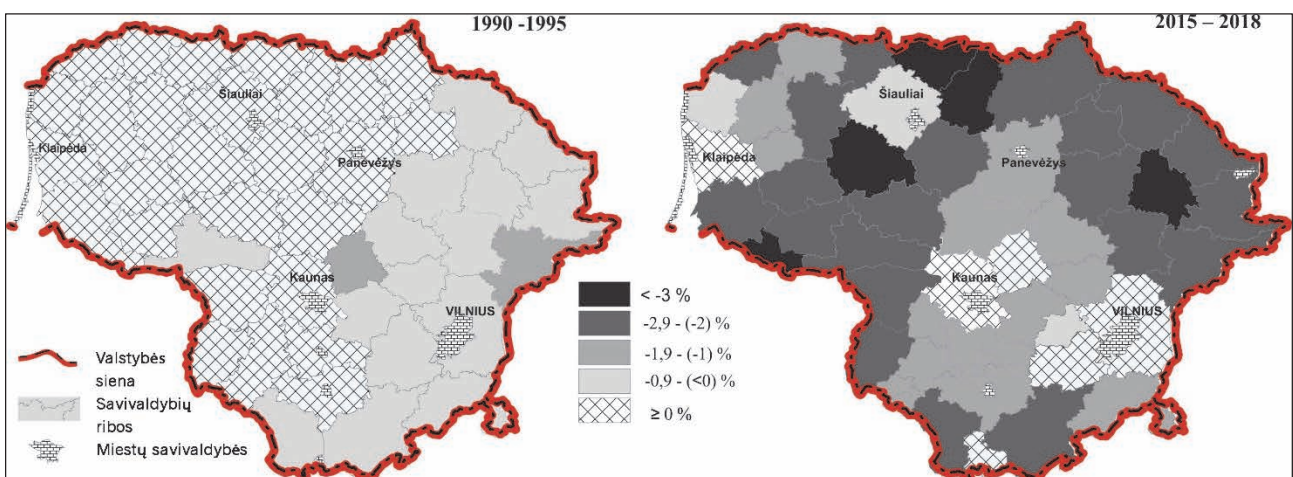
Taigi Lietuvos kaimiškose vietovėse istoriškai susiklostė teritorijos apgyvenimo ir gyvenviečių sistemos skirtumai. Išsiskiria du svarbiausi regionai: Vakarų (Baltijos pajūris ir Žemaitija) ir Rytų Lietuvos. Vakarų Lietuva pasižymi didesnėmis kaimo gyvenvietėmis, mažesniu jų tankiu ir mažesniu gyventojų medianinio amžiaus rodikliu, o Rytų Lietuva (ypač – Šiaurės Rytų Lietuvos regionas) – mažomis kaimo gyvenvietėmis, didesniu jų tankiu ir, dėl ilgalaikės depopuliacijos, – didesne pagyvenusių žmonių dalimi.

Šiame amžiuje vykę kaimo gyventojų skaičiaus pokyčiai taip pat buvo susiję su šiuo teritoriniu pagrindu. Tačiau svarbiausias veiksnys, lėmęs pastarųjų metų kaimo gyvenviečių raidą, buvo centro-periferijos veiksnys, priklausomai nuo kurio, konkrečios lokals teritorijos raidą lemia jos padėtis miestų sistemos atžvilgiu. Kaimo gyvenvietės priemiesčiuose transformuojasi į miestiečių gyvenamas teritorijas – jose kuriasi jaunos šeimos ir šiose teritorijose gyventojų daugėja. Rekreacinėse teritorijose esančios kaimo gyvenvietės transformuojasi į rekreacines gyvenvietes, kur gyvenama ir poilsiaujama sezono metu, tačiau bendras gyventojų skaičius mažėja. Šių teritorijų raida yra specifinė, dažnai jos – retai gyvenamos, patiriančios didelį demografinį nuosmukį, tačiau vasaros sezono metu gyventojų skaičius išauga kelis kartus ir šie žmonės statistiškai nėra fiksuojami (Kriaučiūnas, Krupickaitė ir kt., 2014).

Gyventojų skaičius sparčiausiai mažėjo ir mažėja ekonomiškai silpnesniuose, dažnai nuo žemės ūkio priklausomuose ir nuo didžiųjų miestų nutolusiuose regionuose. Nuošaliuose teritorijose dėl jaunimo emigracijos į užsienį bei išvykimo į didžiuosius šalies miestus mažėja gimstamumas, didėja pagyvenusių žmonių dalis. Dėl gyventojų senėjimo nulemta didėjančio mirtingumo gyventojų šiose vietovėse sparčiai mažėja. Ypač tai pasakytina apie Šiaurės Rytų Lietuvą, kur kaimiškų vietovių depopuliacija, kaip aukščiau minėta, trunka jau mažiausiai 60 metų.

Tad, dėl minėtos teritoriškai netolygios darbo vietų pasiskirstymo kaitos, regioninės kaimo gyventojų skaičiaus tendencijos taip pat buvo labai netolygios ir iš esmės priklausė nuo centro-periferijos veiksnio. Didžiųjų miestų aplinkoje gyventojų skaičius augo, o kai kuriose periferinėse savivaldybėse – Akmenės, Joniškio, Biržų, Rokiškio, Ignalinos, Zarasų, – bendras kaimo gyventojų sumažėjo iki 40 proc. ir daugiau (Lietuvos statistikos..., 2018). Kiekvienoje savivaldybėje, artimiausioje savivaldybės centro aplinkoje, vyko ir vyksta (kartais minimalūs) priemiestėjimo procesai ir kaimo gyventojų skaičius, jei ir mažėja, tai ne taip intensyviai kaip atokesnėse savivaldybių vietose. Tad minimas apie 40 proc. sumažėjimas nurodo tik bendrą savivaldybės kaimo gyventojų skaičiaus kaitos rodiklį, tačiau mažesnių atokesnių kaimo gyvenviečių gyventojų skaičius mažėjo 50 proc. ir daugiau. Tai rodo tiek statistiniai duomenys (Lietuvos statistikos..., 2018): mažesnių periferijoje esančių miestų – Dusetų, Obelių, Troškūnų, Vabalninko, Žagarės – gyventojų skaičius nuo 1990 m. sumažėjo apie 50 proc. ir daugiau, tiek ir mūsų tyrimai.

Teritorinius šalies demografinės raidos po 1990 m. netolygumus taip pat išryškina kaimo gyventojų skaičiaus kaita savivaldybėse, analizuojant gyventojų vidutinį metinį pokytį (proc.) atskirais periodais (1 pav.). Matome, kad gyventojų skaičiaus mažėjimo tempai daugelyje kaimiškų teritorijų intensyvėja. Jei 1990–1995 m. didžiojoje dalyje savivaldybių kaimo gyventojų skaičius, nors ir nežymiai, bet augo, tai 2015–2018 m. gyventojų skaičius augo tik priemiesčių teritorijose, daugumoje periferinių savivaldybių metinis kaimo gyventojų mažėjimas viršijo 2 proc., o Akmenės, Pakruojo, Pagėgių, Utenos savivaldybių teritorijose jis buvo didesnis nei 3 proc.

1 pav. Kaimo gyventojų skaičiaus vidutinis metinis pokytis (proc.) 1990–1995 ir 2015–2018 m. periodais (sudaryta pagal Statistikos departamento duomenis)

Taip pat pažymėtina, kad jei ankstesniais metais didžiausiais depopuliacijos tempais pasižymėjo Šiaurės Rytų Lietuva, tai paskutiniaisiais metais šios neigiamos gyventojų skaičiaus kaitos

tendencijos „plinta“ į vakarus ir ypač intensyviais kaimo vietovių depopuliacijos tempais pasižymi Šiaulių bei Tauragės apskričių savivaldybės. Ankstesni tyrimai taip pat parodė, kad depopuliaciją Šiaurės Rytų Lietuvoje pastaraisiais metais lėmė neigiama natūrali kaita, o vakarų Lietuvoje – emigracija (Daugirdas ir kt., 2013; Kuliešis, Pareigienė, 2011). Galime prognozuoti tolesnę emigraciją iš Vakarų Lietuvos kaimiškų teritorijų dėl darbo vietų trūkumo tiek regiono kaimiškose teritorijose, tiek ir savivaldybių centruose. Todėl kaimiškų teritorijų depopuliacijos didėjimas prognozuotinas ir Vakarų Lietuvoje, kuri iki šiol pasižymėjo santykinai mažesniais depopuliacijos tempais.

Taip pat reikia pažymėti, kad jei bendrą Lietuvos gyventojų skaičiaus mažėjimą lemia neigiamą natūrali kaita ir emigracija, tai regioninių skirtumų didėjimą apsprendžia vidinė gyventojų migracija. Ją reiktų vertinti iš esmės kaip teigiamą reiškinį, padedantį subalansuoti teritorinius darbo jėgos paklausos skirtumus. Kita vertus, akivaizdžios ir šio reiškinio neigiamos pasekmės, kai dėl gyventojų skaičiaus mažėjimo nyksta socialinė infrastruktūra ar pasireiškia darbo jėgos trūkumas, dar labiau skatinantys depopuliacijos problemas.

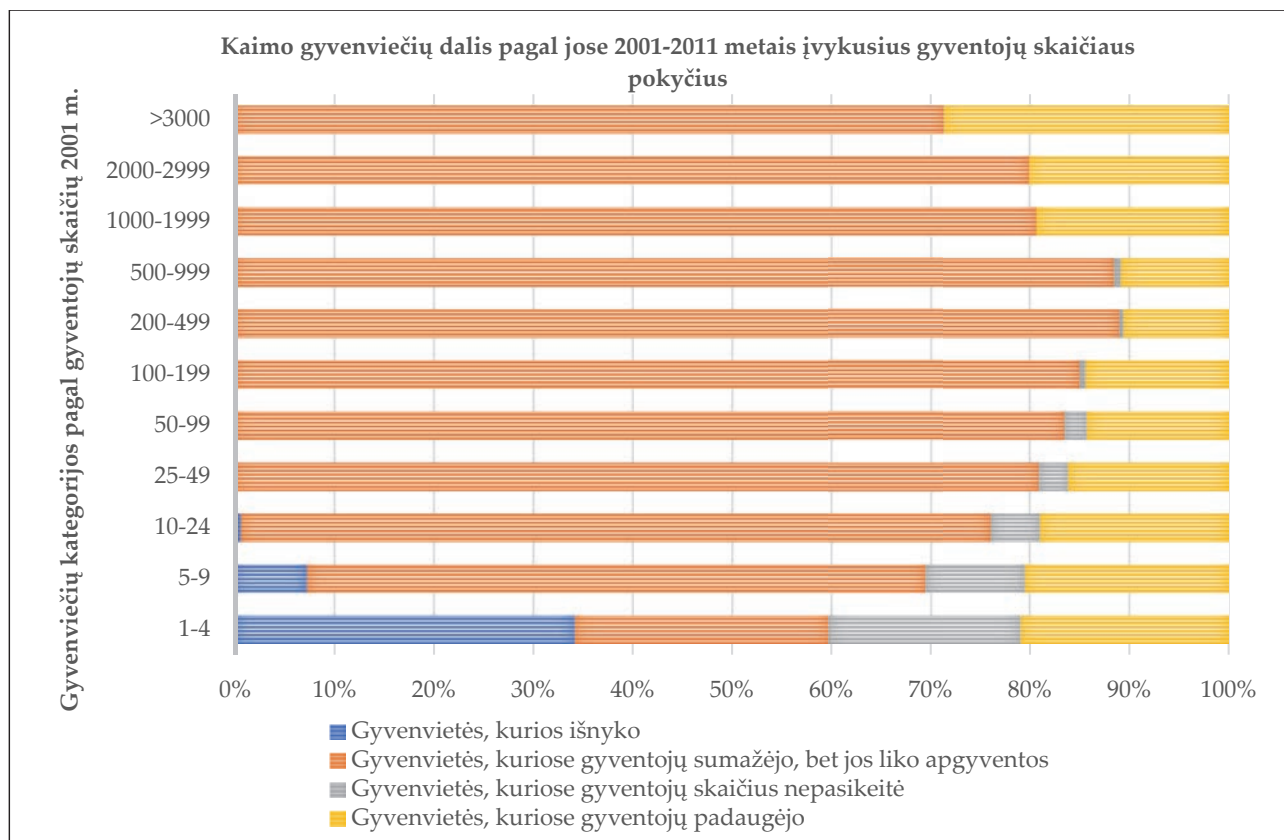
Keičiantis gyventojų skaičiui, keičiasi ir gyvenviečių sistema bei jų reikšmė. Žemiau pateiksime kaimo gyvenviečių sistemos kaitos 2001–2011 m. bendrąsias tendencijas. Pateikiama medžiaga paremta autorių tyrimais ir analize (Kriaučiūnas, Ubarevičienė, Pociūtė-Sereikienė, 2014), atlikta naudojantis Visuotinių gyventojų surašymų medžiaga (2001 metų..., 2002; 2011 metų..., 2013).

Pagal 2001 ir 2011 m. gyventojų surašymo duomenis matome, kad gyventojų skaičius sumažėjo daugumoje kaimo gyvenviečių. Palyginus gyventojų skaičiaus pokyčius, įvykusius visose Lietuvos kaimo gyvenvietėse (skaičiuojant konkrečiose kaimo gyvenvietėse įvykusius pokyčius), nustatyta, kad gyventojų skaičius sumažėjo apie $\frac{3}{4}$ (73,9 proc.) Lietuvos kaimo gyvenviečių; gyventojų skaičius padidėjo 18,5 proc. kaimo gyvenviečių, o 7,5 proc. kaimo gyvenviečių gyventojų skaičius nepasikeitė. Iš minėto skaičiaus, dalis kaimo gyvenviečių tapo negyvenamos – 1480 gyvenviečių arba 8,1 proc. nuo skaičiuoto gyvenviečių skaičiaus. Iš negyvenamų tapo gyvenamomis 164 gyvenvietės arba 0,9 proc. nuo bendro kaimo gyvenviečių skaičiaus.

Aukščiau minėjome, kad šalia didžiųjų miestų gyventojų skaičius šiame amžiuje augo ir auga. Tačiau mūsų tyrimo metu nustatyta, kad Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos rajonų savivaldybių teritorijose gyventojų skaičius didėjo tik 36–42 proc. visų gyvenviečių. Kitose gyvenvietėse gyventojų skaičius arba mažėjo arba nesikeitė. Augimo tempai gyvenvietėse, kur gyventojų skaičius didėjo, be abejo, buvo kelis kartus didesni nei tose gyvenvietėse, kur gyventojų mažėjo ir šis augimo / mažėjimo intensyvumo skirtumas ir lėmė bendrą teigiamą gyventojų skaičiaus pokytį priemiesčių teritorijose.

Didžiųjų miestų kaimynystėje esančiose savivaldybėse (Trakų, Elektrėnų, Jonavos, Kazlų Rūdos, Kretingos rajonų) ir šalia mažesnių miestų (Panevėžio, Marijampolės, Druskininkų, Utenos) esančiose savivaldybių teritorijose gyventojų skaičius mažėjo maždaug 60–70 proc. kaimo gyvenviečių. Šių savivaldybių teritorijose augimo tempai gyvenvietėse, kurios augo, šiek tiek viršijo arba buvo panašūs į gyventojų skaičiaus mažėjimo tempus gyvenvietėse, kur gyventojų mažėjo. Neigiamą bendrą kaimo gyventojų skaičiaus pokytį 2001–2011 m. šiose savivaldybėse iš esmės lėmė tai, kad gyvenviečių, kur gyventojų skaičius augo, buvo kelis kartus mažiau nei gyvenviečių, kur gyventojų mažėjo. Tačiau pabrėžtina, kad paskutiniaisiais metais šiose savivaldybėse kaimo gyventojų skaičius arba auga (Trakų, Jonavos, Druskininkų sav.), arba gyventojų mažėja nežymiai. Suprantama, kad tai lemia priemiestinėse kaimo gyvenvietėse įsikuriantys naujakuriai.

2 pav. Pokyčiai, įvykę skirtingo dydžio Lietuvos kaimo gyvenvietėse 2001–2011 metais pagal 2001 m. gyvenviečių dydžio kategorijas. Sudaryta pagal 2001 ir 2011 gyventojų surašymo duomenis (2001 metų..., 2002; 2011 metų..., 2013)

Nuošaliuose periferiniuose savivaldybėse – Pagėgių, Radviliškio r., Pakruojo r., Joniškio r., Varėnos r., Skuodo r., Akmenės r., Šilutės r. Jurbarko r. Lazdijų r., Pasvalio r., Šakių r., Rietavo, Ignalinos r., Švenčionių r., Vilkaviškio r. ir kitose – vyko ne tik spartus gyventojų skaičiaus mažėjimas daugumoje kaimo gyvenviečių, bet gyventojų skaičiaus mažėjimo tempai buvo ir gerokai intensyvesni. Šiose savivaldybėse gyvenvietės su augančiu gyventojų skaičiumi santykinai sudarė iki keliolikos procentų visų kaimo gyvenviečių, o pats augimas šiose gyvenvietėse buvo labai nedidelis (vidutiniškai 3–6 gyventojai vienoje gyvenvietėje) ir net kelis kartus mažesnis nei vidutinis gyventojų skaičiaus sumažėjimas (20–30 asmenų vienoje gyvenvietėje) tose gyvenvietėse, kur gyventojų skaičius mažėjo. Suprantama, kad Rytų Lietuvoje, kur vyrauja mažesni kaimai, vidutinis gyventojų skaičiaus sumažėjimas vienoje gyvenvietėje buvo mažesnis (tačiau didesnis absoliutus gyvenviečių, kur gyventojų mažėjo, skaičius).

Analizuojant pokyčius skirtingo dydžio gyvenvietėse, nustatyta, kad iš visų 2001 m. buvusių 1–4 gyventojus turėjusių gyvenviečių 2001–2011 m. išnyko apie trečdalis (34,2 proc.), tačiau bendrai šioje kategorijoje gyventojų skaičius mažėjo tik apie 60 proc., o didėjo apie 20 proc. gyvenviečių. Panaši gyvenviečių, kur gyventojų skaičius augo, dalis fiksuota ir didesnėse (kategorijos 5–9; 10–24 gyventojai) bei didžiosiose (kategorijos 100–1999; 2000–2999 gyventojai) kaimo gyvenviečių grupėse, o didžiausių kaimo gyvenviečių grupėje (kategorija >3000 gyventojų; pabrėžtina, kad visos šios gyvenvietės yra priemiestinės) augo apie 29 proc. gyvenviečių. Vidutinio dydžio ir stambesnių gyvenviečių grupėse (kategorijose 200–499 ir 500–999 gyventojų) buvo intensyvesni gyventojų skaičiaus

mažėjimo tempai, o gyventojų skaičius augo vos 10–11 proc. gyvenviečių (2 pav.). Būtina pabrėžti, kad didžioji dauguma Lietuvos kaimo gyventojų (57,6 proc.) 2011 m. gyveno kaimo gyvenvietėse, turinčiose nuo 100 iki 999 gyventojų, o būtent šiose gyvenvietėse gyventojų skaičius intensyviausiai mažėjo.

3.3. Bendrieji gyventojų aptarnavimo institucijų raidos bruožai

Vykstant aukščiau aprašytiems gyventojų skaičiaus pokyčiams kaimo gyvenvietėse, kartu keičiasi ir gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklas.

Detaliau švietimo, medicinos ir kitų gyventojų aptarnavimo institucijų skaičiaus kaita aprašyta pirmoje šios monografijos dalyje. Šiame skyrelyje aprašytos bendrosios gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklo raidos Nepriklausomybės laikotarpiu trajektorijos.

Šiuolaikinės Lietuvos kaimo vietovėse nemaža dalis gyventojų socialinio aptarnavimo funkcijų yra likusios nuo sovietmečio, kuomet, kaip minėta, kartu su kardinalia ūkio ir gyvenviečių sistemos pertvarka buvo vykdyta ir gyventojų kasdienio aptarnavimo įstaigų tinklo plėtra. Dalis anuo met steigtų įstaigų tiesiogiai priklausė *kolchozams* ir *sovchozams*, dalis buvo susijusios su švietimo sistema, dalis su medicininio aptarnavimu, dalis su administracine funkcija. Lietuvai atkūrus Nepriklausomybę šių aptarnavimo įstaigų likimas priklausė tiek nuo bendrųjų ekonominių bei vietovės demografinės būklės veiksnių, tiek ir nuo savivaldybių administracijų vykdomos politikos, kai kada – nuo politikų valios.

Dabartiniu metu Lietuvos kaimo gyvenvietėse esantį gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklą galime skirstyti į valstybinio bei savivaldybių pavaldumo įstaigas (seniūnijas, švietimo įstaigas, kultūros įstaigas, pašto paslaugas, medicinos įstaigas) ir į privataus kapitalo įmones (parduotuves, maitinimo, bankines paslaugas teikiančias įmones, kai kurias medicinos paslaugas teikiančias įmones). Privataus kapitalo įmonių tinklo raidą tiesiogiai veikia rinkos (pasiūlos–paklausos) dėsniai ir ši raida esmingai priklauso nuo ekonominės ir demografinės situacijos vietovėje. Tačiau kalbant apie valstybinių ar savivaldybių įstaigų tinklą būtina pastebėti, kad šio tinklo raida tiesiogiai priklauso nuo savivaldybių administracijų finansinių galimybių bei vykdomos politikos, kuri ne visada tiesiogiai susieta su kintančia demografinė bei socialine situacija. Būtent dėl šio tinklo raidos kyla daugiausia visuomenėje atgarsio susilaukiančių problemų. Šios įstaigos daugeliu atvejų yra aukščiau aprašyto sovietmečio planavimo palikimas, o pats įstaigų tinklas nebeatitinka nūdienos poreikių.

Mūsų tyrimais nustatyta (Kriaučiūnas ir kt., 2016), kad Nepriklausomybės laikotarpiu visų tipų gyventojų aptarnavimo įstaigų, išskyrus parduotuves, Lietuvos kaimo gyvenvietėse mažėjo.

Maždaug nuo 2000 m. ėmė mažėti mokinių skaičius mokyklose, o mažėjant mokinių – pradėtas mažinti ir mokyklų skaičius. Bendras mokyklų skaičius Lietuvoje 2000–2018 m. sumažėjo 52 proc., tačiau mieste mokyklų sumažėjo tik apie 14 proc., o kaime – net 71 proc. Bendras mokinių skaičius sumažėjo 46 proc. (mieste – 41,5 proc., kaime – 60 proc.). Matome akivaizdų neatitikimą tarp mokinių skaičiaus mažėjimo ir mokyklų skaičiaus mažėjimo mieste ir kaime. Pirmiausia tai rodo, kad vyksta mokyklų koncentracija miestuose: 2000 m. mieste buvo sukoncentruota 33,3 proc. Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklų, o 2014–2015 mokslo metais – 60 proc. Kaimo mokyklų dalis atitinkamai sumažėjo nuo 66,7 proc. iki 40 proc.

Atitinkamai mažėja ir kaime besimokančių vaikų dalis. Visais laikais dalis kaimo mokinių mokėsi mieste ir ši dalis didėja: nemaža dalis kaimo vaikų mokosi mieste dėl geresnių ugdymo sąlygų, dėl to, kad vyresnių klasių moksleiviams kaime net nėra galimybės mokytis, ir, žinoma, – mieste mokosi dauguma priemiestinių kaimų vaikų.

Pažymėtina, kad bendrojo lavinimo mokyklos veikia gana mažose gyvenvietėse, kur gyvena maždaug nuo 200–300 gyventojų. Mažėjant mokinių skaičiui, ne tik mažėja mokyklų, bet jų tinklas reformuojamas: vidurinės mokyklos tampa arba pagrindinėmis (kurių skaičius išlieka gana stabilus), arba gimnazijomis, kurių skaičius itin išaugo paskutiniaisiais metais. Mažesnėse kaimo gyvenvietėse mokyklos tiesiog uždaromos. Žinant pastaraisiais metais nuolat viešumoje svarstomas švietimo sektoriaus problemas, galime prognozuoti, kad kaimo mokyklų skaičius ir toliau bus mažinamas.

Analizuojant ikimokyklinio ugdymo įstaigų tinklo raidą taip pat ryškėja akivaizdus skirtumas tarp miesto ir kaimo. Ankstesniais tyrimais nustatyta, kad ikimokyklinio ugdymo įstaigos išliko didesnėse kaimo gyvenvietėse, kur gyventojų skaičius siekia 600–700 ir daugiau. Tačiau jei mažesnė gyvenvietė yra seniūnijos centras, tai tikėtina, kad joje bus ir ikimokyklinio ugdymo įstaiga: Gražiškiuose (Vilkaviškio r. sav.), Kulvoje (Jonavos r. sav.), Laibgaliuose (Rokiškio r. sav.), Beižionyse (Elektrėnų sav.) ir kt.

Mažėjant kultūros ir užsidarant mokykloms, dažniausiai kaimo gyvenvietėje lieka paskutinė įstaiga – biblioteka. Dabartinis jų skaičius kaimo vietovėse praktiškai sutampa su sovietmečiu buvusių centrinių ūkių gyvenviečių skaičiumi. Daugumoje bibliotekų įrengti viešos interneto prieigos taškai, kurie yra gana populiarūs. Bibliotekos dabartiniu metu kaimo gyvenvietėse yra svarbus kaimo kultūros centras, kaip minėta – uždarius kaime mokyklą ir nesant kultūros namų, tai vienintelė kultūros įstaiga, likusi kaime.

Medicinos punktų kaimuose mažėja, tačiau šis mažėjimas nėra labai intensyvus. Svarbiau tai, kad trumpėja punktų darbo laikas, o konsultuojantys gydytojai kai kuriuose punktuose apsilanko kartą per mėnesį. Nuošaliose gyvenvietėse tai tampa opia problema.

Parduotuvių skaičius Lietuvos kaimo vietovėse lyginant su sovietmečiu buvo išaugęs, tačiau paskutiniaisiais metais, mažėjant gyventojų skaičiui po truputį mažėja ir parduotuvių skaičius (Kriaučiūnas ir kt., 2016), šis skaičius nuolat kinta. Stebima parduotuvių koncentracija didesnėse gyvenvietėse: didesnėse nei 500 gyventojų gyvenvietėse dažniausia yra dvi, trys ir daugiau parduotuvių. Lokalūs prekybos tinklai dažniausiai išlaiko parduotuves gyvenvietėse, kur gyvena daugiau nei 300 gyventojų. Apskritai stacionarios parduotuvės yra daugumoje gyvenviečių, kur gyvena daugiau nei 100 žmonių, o mažesnes kaimo gyvenvietes aptarnauja autoparduotuvės. Tad, lyginant su sovietmečiu, kaimo parduotuvių skaičius yra išaugęs, o parduotuvės buvimą iš esmės lemia gyvenvietės dydis. Kaimo parduotuvėse pastaraisiais metais koncentruojasi ir kitos paslaugos, pavyzdžiui, teikiamos bankinės paslaugos (per terminalus).

Kaimo gyvenvietėse esančios maitinimo įstaigos esmingai orientuotos į iš kitų teritorijų atvykusių žmonių aptarnavimą ir koncentruojasi šalia miestų, kelių ar rekreaciniuose regionuose.

Kalbant apie gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklo kaitą kaimo vietovėse, akivaizdu, kad šis tinklas ir toliau trauksis. Galime prognozuoti, kad mažėjant gyventojų skaičiui kaime ateityje neišvengiamai spartės savivaldybių ir valstybės valdomų įstaigų (kultūros centrų, bibliotekų, švietimo įstaigų ir kt.) tinklo pertvarka, apjungiant šias įstaigas į daugiafunkcinius centrus.

Beveik visą Nepriklausomybės laikotarpį yra iškilęs sudėtingas uždavinys: kaip užtikrinti kaimo vietovėse gyvenančių žmonių aptarnavimą, o kartu ir gyvenimo kokybę, stokojant lėšų. Šį uždavinį skirtingose savivaldybėse sekasi spręsti skirtingai. Mūsų nuomone, nesant bendros strategijos ir sutarimo dėl kaimo vystymo prioritetų, šis uždavinys ir toliau bus sprendžiamas gana chaotiškai. O kaimo gyventojai liks šios neapibrėžtos situacijos įkaitai, spręsdami jiems kylančias problemas patys. Gerovės užsitikrinimo būdų yra daug, vienas iš jų – emigracija į užsienį ar miestą. Tikėtina, kad artimiausiais metais ši tendencija tęsis.

APIBENDRINIMAS

Kaimiškų teritorijų raidos kryptys ir gyventojų gerovė, jos siekis yra labai glaudžiai susiję reiškiniai. Gyventojų veikla siekiant gerovės keičia teritorijos būklę (sociodemografinius parametrus), ją transformuoja, o besikeičianti kaimiškųjų vietovių aplinka daro įtaką gyventojų gerovei.

Lietuvos kaimiškų vietovių apgyvenimas susikūrė istoriškai, o dabartinei kaimo raidai ypač didelę įtaką daro sovietmečiu suformuota, sovietiniam ūkiui pritaikyta ir iki šiol išliekanti gyvenviečių sistema.

Apibendrinami Lietuvos kaimiškų teritorijų apgyvenimo raidą susiduriame su gana nepalankiu faktu, kad per pastarąjį šimtmetį besikeičiančios politinės ir ekonominės sąlygos nuolat iš pagrindų sugriaudavo keletą dešimtmečių kurtą gerovę. Be to, išoriniai, nuo paties žmogaus nepriklausantys ir jam nepavaldūs veiksniai – ekonominės krizės, politinės sąlygos (sovietmečiu) – buvo tie iššūkiai, su kuriais kurdamas savo gerovę žmogus turėjo nuolat kovoti, spręsti iškilusias gerovės kūrimui trukdančias problemas. Esmingai nebūta ilgesnio laikotarpio, per kurį žmogus būtų galėjęs susikurti stabilią gerovę sau, perdavęs ją vaikams ir t. t. Lietuvoje praktiškai nerasime šimtmetį nuosekliai kurto ir iš kartos į kartą pereinančio ūkio – tam istorinės sąlygos buvo itin nepalankios.

Tokio nestabilumo pasekmė – ilgus dešimtmečius trunkanti perteklinės darbo jėgos emigracija iš kaimo vietovių.

Tarpukariu naujakuriams išdalinus žemę, daugelis gyventojų manė pagaliau susikursiantys savo gerovę, tačiau dėl kintančios ekonominės tikrovės, o ypač 1929–1933 m. ekonominės krizės, dauguma kaimo gyventojų (valstiečių) vertėsi gana sunkiai. II-asis pasaulinis karas ir sovietmečio *kolchozmetis* iš esmės sugriovė Lietuvos ūkį, kartu į kaimiškąs teritorijas „atnešdamas“ naująją lietuvių valstiečiui sunkiai suvokiamą tvarką, prie kurios prisitaikyti jie privalėjo, tačiau patiems kurti gerovę kaime buvo praktiškai neįmanoma. Jei ir galime kalbėti apie „rūpinimąsi“ kaimo gyventojų gerove, tai tik sovietmečio pabaigoje, kai gyventojai galėjo pagerinti savo gyvenimo sąlygas gaudami *kolchozo* naujai pastatytą namą. Tačiau visiems gyventojams namų, be abejo, neužteko, jie dažnai tiesiog gaudavo butą daugiabutyje, o kaimiškoje vietovėje gyvenimas bute nebuvo patrauklus. Dėl *kolchozinio* ūkio nepatrauklumo didelė dalis jaunimo iš kaimiškų vietovių emigruodavo į miestus.

Sovietmetis iškreipė kaimo raidą, o atkūrus Nepriklausomybę, visa ūkio sistema vėl griuvo ir ūkis buvo pradėtas kurti iš naujo. Šiam naujam ūkiui nereikėjo ir nereikia tiek darbo jėgos, kiek jos buvo sovietmečio kaime. Mažėjantis darbo jėgos poreikis kaime lemia ekonomiškai aktyvių gyventojų darbo paieškas kitose vietovėse.

Po 2008 m. ekonominės krizės didėjantis atotrūkis tarp miesto ir kaimo rodo augančias socialines problemas kaime. Yra pavojus, kad kai kuriose kaimiškose vietovėse gyventojų daugumą sudarys senjorai ir socialines pašalpas gaunantys žmonės.

Viena iš svarbiausių konkrečiau žmogaus gyvenimą Lietuvos kaimiškose teritorijose lemiančių raidos tendencijų – darbo migracijos, kylančios dėl sumažėjusio ir toliau mažėjančio darbo vietų skaičiaus ir liekaninės sovietiniam ūkiui pritaikytos kaimo gyvenviečių sistemos disbalanso. Kol kas nėra prielaidų tam, kad artimiausiu metu kaimiškose vietovėse bus sukurta pakankamai darbo vietų dabar ten gyvenantiems žmonės. Tad artimiausiais metais tęsis vyraujanti tendencija: ieškodami darbo, darbingo amžiaus kaimo gyventojai išvyks gyventi į Lietuvos miestus ar užsienį. Depopuliacijai palanki ir periferinių kaimo vietovių gyventojų demografinė struktūra.

Taigi Lietuvos kaimiškos teritorijos vis dar yra transformacijos ir prisitaikymo prie liberalios ekonominės tikrovės procese. Vis tik apgyvenimo sistema ir ūkio sistema privalo susibalansuoti. Tačiau periferinėse kaimiškose vietovėse tęsiantis depopuliacijai, gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklas ir infrastruktūra keičiasi chaotiškai, o dauguma savivaldos ar valstybės vykdomų politikos priemonių eina paskui tendencijas, o ne jas kuria.

Valstybės politika periferinių vietovių raidos klausimu, mūsų manymu, atsilieka nuo raidos tendencijų ir į jas tik reaguoja, bandydama sušvelninti neigiamas depopuliacijos pasekmes. Tačiau ši politika jokio teigiamo rezultato neduoda, o ir negali duoti. Būtina perorientuoti dabartiniu metu kaimiškų vietovių atžvilgiu vyraujančią valstybės politiką iš „einančios paskui depopuliaciją“ į kuriančią ir užtikrinančią „mažėjančio kaimo“ žmonių gerovę. Periferinėse kaimiškose vietovėse, atsižvelgiant į gyventojų skaičiaus kaitą, būtina sukurti „atraminių“ kaimo gyvenviečių tinklą, kur (derinant ir su mobiliosios infrastruktūros projektais) būtų užtikrinamos bazinės būtinosios paslaugos gyventojams. Tam būtinas glaudesnis bendradarbiavimas tarp valstybės ir savivaldos institucijų.

LITERATŪRA

- Aidukaitė J., Bogdanova N., Guogis A. (2012). *Gerovės valstybės kūrimas Lietuvoje: mitas ar realybė?* [Monografija], Vilnius: Spaudmeta, 412 p.
- Aidukaitė J., et al. (2014). Būsto politika ir visuomenės iniciatyvos mieste. Lietuvos socialinių tyrimų centras, Vilnius. 41 p.
- Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. (2000). Sud.: Keinys S., Klimavičius J., Paulauskas J. ir kt. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Daugirdas V., Baubinas R. (2007). Retai apgyventos teritorijos Lietuvoje. 1. Teritorinės sklaidos aspektai. *Annales geographicae*, 40 (2), 28-37, Vilnius.
- Daugirdas V., Baubinas R. (2008). Retai apgyventos teritorijos Lietuvoje. 2. Socialinė ir demografinė gyventojų būklė. *Annales geographicae*, 41 (1-2), 5-13, Vilnius.
- Daugirdas V., Burneika D., Kriaučiūnas E., Ribokas G., Stanaitis S., Ubarevičienė R. (2013). *Lietuvos retai apgyventos teritorijos*. Monografija. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Galaunytė A. (2016). Tipinių vienbučių gyvenamųjų namų raida sovietinėje Lietuvoje, *Mokslas – Lietuvos ateitis / Science – Future of Lithuania*, 2016 8(1): 77–83. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.3846/mla.2016.858>.
- Jepsen M. R., Kuemmerle, T., Müller et al. (2015). Transition in European land-management regimes between 1800 and 2010, *Land use policy*, 49, 53-64. Oxford, Elsevier.
- Kriaučiūnas E., Krupickaitė D., Pociūtė-Sereikienė G., Ubarevičienė R. (2014). Lietuvos kaimo gyvenviečių funkcijų kaitos regioninės ypatybės, *Geografijos metraštis*, 47, 70-87.

- Kriaučiūnas E., Pociūtė-Sereikienė G., Ribokas G. (2016). Gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklo kaitos tendencijos Lietuvos kaimo gyvenvietėse, *Lietuvos socialinė raida. Teritorinis aspektas*, 5, 80-94.
- Kriaučiūnas E., Ubarevičienė R., Pociūtė-Sereikienė G. (2014). Lietuvos kaimo apgyvenimo kaitos regioninės ypatybės 2001–2011 metais. *Lietuvos socialinė raida. Lietuvos gyventojai XXI a. pradžioje: sociodemografiniai aspektai*, 3, p. 78-91.
- Kuliešis G., Pareigienė L. (2011). Lietuvos regionų depopuliacijos prielaidų tyrimas, *Management theory and studies for rural business and infrastructure development. Research papers*, 5 (29), 116-125.
- Kuliešis G., Pareigienė L. (2015). The development of rural residents social portrait in 2001–2011. *Management theory and studies for rural business and infrastructure development = Vadybos mokslas ir studijos – kaimo verslų ir jų infrastruktūros plėtrai*, 37(2):231–240. Prieiga per internetą: <http://dx.doi.org/10.15544/mts.2015.21>.
- Lietuvos gyventojai, 1923 m. rugsėjo 17 d. surašymo duomenys. (1923). Kaunas.
- Lietuvos statistikos departamentas. (2013). Gyventojai pagal pragyvenimo šaltinius, Lietuvos Respublikos 2011 metų visuotinio gyventojų ir būstų surašymo rezultatai. Prieiga per internetą: <http://osp.stat.gov.lt>.
- Lietuvos statistikos departamentas. (2018). Rodiklių duomenų bazė. Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/>.
- Lietuvos statistikos metraštis 1989 metai. (1990). Lietuvos statistikos departamentas, Vilnius.
- Lietuvos TSR kaimo gyvenamosios vietovės 1959 ir 1970 metais (Visasąjunginių gyventojų surašymų duomenys). (1974). Centrinė statistikos valdyba prie Lietuvos TSR ministrų tarybos, Vilnius.
- Maldžiūnas V. (1970). *Teritorinių mikrorajonų centrų tinklas Lietuvos TSR*. Kaunas: Kauno politechnikos institutas. /Mokslo kandidato laipsnio disertacija/.
- Meškauskas K. (1992). Lietuvos ūkis 1900-1940 m. Vilnius.
- Pociūtė-Sereikienė G., Kriaučiūnas E. (2018). The development of rural peripheral areas in Lithuania: the challenges of socio-spatial transition, *European Countryside*, 10 (3), p. 498-515.
- Rupas V., Vaitekūnas S. (1980). *Lietuvos kaimo gyventojai ir gyvenvietės*, Vilnius: Mintis.
- Skebas V., Spečiūnas V. (2006). Kolektyvizacija, Visuotinė lietuvių enciklopedija. Prieiga per internetą: <https://www.vle.lt/Straipsnis/kolektyvizacija-46824>.
- Stanaitis S. (2010). *Lietuvos žmoniškieji išteklių: visuomeninės teritorinės transformacijos*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
- Šešelgis K., Kleinas M., Zubovas V. (1951). Kolūkių gyvenviečių planavimas. Vilnius.
- Šešelgis K. (1975). *Rajoninio planavimo ir urbanistikos planai*. Vilnius: Mintis.
- Tarybų Lietuva – Čia mūsų namai Nr. 37 (914). (1968). Filmas (Išleido: P. Abukevičius, Skvaranavičius, Lietuvos kino studija).
- Teisės aktų, reglamentavusių teritorijų planavimo, statybos ir valstybinės statybos kontrolės tvarką Lietuvoje 1947–1992 metais, sąrašas. (2009). Valstybinė teritorijų planavimo ir statybos inspekcija prie aplinkos ministerijos. Prieiga per internetą: www.vtpsi.lt/vtpsi_dokum/istor.doc.
- Truska L. (1995). Lietuva 1938–1953 metais, Kaunas.
- Ubarevičienė R. (2016). Lietuvos gyventojų vidaus migracijų teritoriniai ypatumai XXI a. Lietuvos socialinė raida Nr. 5. Lietuvos socialinė raida: teritorinis aspektas, p. 9-24. Vilnius: LSTC.
- Ubarevičienė R., van Ham M. (2017). Population Decline in Lithuania: Who Lives in Declining Regions and Who Leaves? *Regional Studies, Regional Science*, 4 (1), 57-79. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1080/21681376.2017.1313127>.
- Ubarevičienė R., van Ham M., Burneika D. (2016). Shrinking regions in a shrinking country: The geography of population decline in Lithuania 2001-2011. *Urban Studies Research*, p. 1–18.
- Vaitekūnas S. (1989). *Gyvenviečių geografija*. Vilnius: Vilniaus Universitetas.
- Vaitekūnas S. (2006). Lietuvos gyventojai: Per du tūkstantmečius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Vazonienė G., Kiaušienė I. (2018). Social Infrastructure Services for Promoting Local Community Wellbeing in Lithuania, *European Countrycide*, 10(2), p. 340-354. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.2478/euco-2018-0020>.
- Vazonienė G., Pakeltienė R. (2017). Methods for the Assessment of Rural Social Infrastructure Needs, *European Countrycide*, 9(3), p. 526-540. Prieiga per internetą: DOI: 10.1515/euco-2017-0031.

- Vidickienė D., Gedminaitė-Raudonė Ž., Vilkė R. (2016). Kaimiškujų regionų gyvybingumo veiksniai: Mokslo studija. Vilnius: Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas. 99 p. Prieiga per internetą: <https://www.laei.lt/?mt=leidiniai&straipsnis=1109&metai=2016> ISBN 978-9955-481-60-7.
- Želsvelės kronikos. (1970). Film. Rež. B. Pajėdienė operatorius K. Matuzevičius. Lietuvos kino studija.
- Žemės kadastras. (1989). Vilnius: „Mokslas“.
- Žvinakevičiūtė A. (2009). Ir šiandien kombinato teritorijoje – ne plynė, *Alytaus naujienos* 2009-10-01.
- 1989 m. visuotinio gyventojų surašymo duomenys. (1991). I tomas, Statistikos departamentas prie LR Vyriausybės, Vilnius.
- 1989 m. visuotinio gyventojų surašymo duomenys. (1991). II tomas, Statistikos departamentas prie LR Vyriausybės, Vilnius.
- 2001 metų Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo duomenys. (2002). Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/gyventoju-ir-bustu-surasymai>.
- 2011 metų Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo duomenys. (2013). Gyventojai gyvenamosiose vietovėse. Prieiga per internetą: http://statistics.bookdesign.lt/esu_10.htm?lang=lt.
- Стульгинский С. (1963). Перспективное расселение Литовской ССР в районной планировке республики, Труды конференции по вопросам размещения промышленности и развития городов, Вильнюс, 11-123.

2 skyrius. AGRARINIŲ TERITORIJŲ NAUDOJIMO PROBLEMA LIETUVOS REGIONUOSE

Gintaras Ribokas

Lietuvos agrarinėse teritorijose tebevyksta permainos, nors pastaraisiais metais stebimas gana aiškus žemės ūkio veiklos intensyvumo didėjimas. Prie to stipriai prisidėjo ir ES parama bei kitų šalių patirties pritaikymas. Kadangi Lietuvoje egzistuoja labai skirtingos sąlygos žemės ūkio veiklai vystyti, teko prisitaikyti prie naujų iššūkių, keisti ūkininkavimo būdą, pradėti vystyti naujas, netradicines kai kuriems regionams žemės ūkio veiklos rūšis. Dalis ūkininkų taip ir nesugebėjo prisitaikyti prie pakitusių sąlygų ir nutraukė veiklą, dalis liko ūkininkauti tik dėl ES gaunamų išmokų. Atsirado ypač dideli skirtumai tarp užsiimančių žemės ūkio veikla geros kokybės žemėse ir ūkininkaujančių nenašiose žemėse. Tai privedė ir prie agrarinio kraštovaizdžio pokyčių, atsirado nenaudojamų žemės ūkio naudmenų, kurių plotai pastaraisiais metais taip pat mažėja.

Dalis žemės savininkų nesugebėjo sėkmingai ūkininkauti ir buvo priversti savo žemę išnuomoti stambesniems arba parduoti, dėl to nuolat mažėjo žemės savininkų skaičius ir didėjo naudojamos žemės plotas, kūrėsi stambesni, šiuolaikiškesni ūkiai, gaunantys kur kas daugiau pajamų. Tačiau išliko dideli regioniniai skirtumai: mažiau palankiose ūkininkauti teritorijose kur kas daugiau nei vidutiniškai Lietuvoje dirbančių žemės ūkyje, daugiau smulkių, mažo efektyvumo ūkių.

Gyvenimo kokybė (gerovė) kaime priklauso nuo socialinės infrastruktūros išvystymo; nepalankiose ūkininkauti teritorijose trūksta kultūros, socialinės apsaugos, buitės ir kitų paslaugų. Tačiau vienas svarbiausių agrarinių teritorijų gyventojų gerovės rodiklių yra iš žemės ūkio veiklos gaunamos pajamos. Todėl būtina pabrėžti, kad šis tyrimas apima ne visų, o tik dalies kaimo gyventojų, dirbančių žemės ūkyje, gerovę. Kadangi tradiciškai būtent žemės ūkis yra pagrindinė ekonominė veikla kaime, galima teigti, jog ši analizė parodys ir bendrą kaimiškų teritorijų gyventojų gerovės erdvinę diferenciaciją.

Norint sėkmingiau plėtoti žemės ūkio veiklą nenašiose žemėse buvo išskirtos mažiau palankios ūkininkauti teritorijos ir joms numatyta parama. Tačiau pasirodė, kad ir mažiau palankios teritorijos pagal žemės ūkio veiklos pobūdį yra gana skirtingos. Lietuvoje nepalankiose žemės ūkiui teritorijose ūkininkaujantys gauna jiems nustatytas išmokas, tačiau tose vietovėse sukuriama standartinė produkcija labai skiriasi. Norėta pasižiūrėti, kokio dydžio tie skirtumai, kurie iš dalies lemia gerovę kaimiškose teritorijose, ir ar išmokos gali nors kiek sulygtinti pajamų, gaunamų iš žemės ūkio veiklos, netolygumus. Pabandyta išsiaiškinti, kokie skirtumai yra tarp labiausiai pažeidžiamų smulkių ūkių, sukuriančių nedidelę standartinę produkciją, ir „turtingesnių“ ūkių, esančių probleminėse agrarinėse teritorijose.

Tyrimė pasinaudota ankstesniais lietuvių autorių darbais, skirtais analizuoti žemės naudmenų kaitą bei teritorijų žemės naudojimo problemas (Aleknavičius P., Aleknavičius A., Juknelienė, 2014), nenašių žemių naudojimo regionines tendencijas (Bykovienė, Pupka, Aleknavičius A., 2014), žemės naudmenų kaitą probleminėse teritorijose (Daugirdas ir kiti, 2013) ir kt.

Duomenys analizei paimti iš 2003 ir 2010 m. žemės ūkio surašymų (Visuotinio 2003 m. žemės..., 2005), (Lietuvos Respublikos 2010 metų..., 2012), iš Lietuvos statistikos departamento duomenų bazių ar leidinių (2016 m. žemės ūkio struktūros..., 2018), iš ūkininkų registro (Ūkininkų ūkių registras, 2018) ir kt.

Žemės ūkio naudmenų struktūra, standartinė žemės ūkio produkcija, įvairūs augalininkystės bei gyvulininkystės intensyvumo rodikliai buvo skaičiuojami rajonų savivaldybių lygmeniu, nes seniūnijas charakterizuojantys duomenys yra tik paskutinio žemės ūkio surašymo laikotarpiui.

Lietuvoje, kaip ir ES, ūkiai dalijami į 14 ekonominių klasių: I – iki 2000 eurų standartinės produkcijos per metus, II – nuo 2000 iki 4000, III – nuo 4000 iki 8000, IV – nuo 8000 iki 15000, V – nuo 15000 iki 25000 eurų ir t.t. (Lietuvos Respublikos 2010 metų..., 2012). Kad atskirtume smulkius ūkius, vidutinius ir stambesnius, analizuojant ūkiai buvo suskirstyti į 3 grupes pagal ekonominio dydžio klases: I ir II, III ir IV, V ir didesnės klasės. Prie penktos klasės buvo pridėtos visos likusios, kur sukuriama pakankamai didelis standartinės produkcijos kiekis. Standartinė produkcija yra „kiekvieno žemės ūkio statistinio rodiklio produkcijos vertė atitinkamame regione vidutinėmis sąlygomis“. Vertė apskaičiuojama dauginant produkcijos vienetą iš supirkimo kainos, be pridėtinės vertės mokesčio (Lietuvos respublikos 2010 metų..., 2012). Didesnių ekonominių klasių nagrinėjimas nėra labai aktualus, nes nenašiose žemėse tokių ūkių yra palyginti mažai.

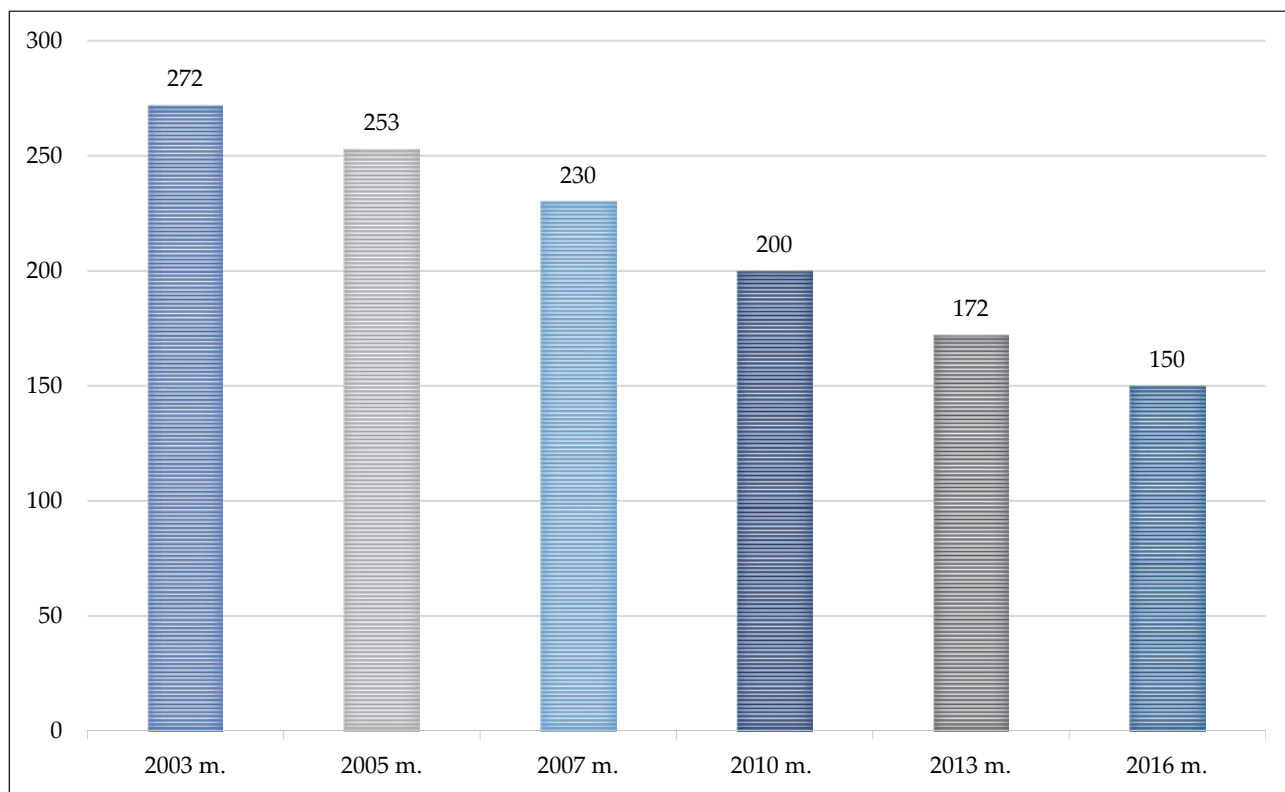
Gerovės ar gyvenimo kokybės skirtumai buvo nagrinėjami pasitelkiant ekonominius rodiklius: standartinės produkcijos kiekį, pasėlių plotus, gyvulininkystės rodiklius ir pan. Darbe buvo analizuojami tik didesni nei 1 ha ūkiai.

1. KAIMO TERITORIJŲ ŽEMĖNAUDOS INTENSYVUMO IR ŽEMĖVALDOS KAITOS TENDENCIJOS

2016 m. Lietuvoje buvo 150,3 tūkst. ūkių, gaminančių žemės ūkio produktus, kurie valdė 3 165,7 tūkst. ha žemės. Stebimas gana tolygus ūkių skaičius mažėjimas šalyje, nes nuo 2013 iki 2016 m. jų sumažėjo 12,5 proc., o nuo 2003 iki 2016 m. – net 45 proc. Ūkių skaičiaus mažėjimas stebimas tik tarp ūkininkų ir šeimos ūkių, nes žemės ūkio bendrovių ir įmonių skaičius šiek tiek išaugo. Ūkininkų ir šeimos ūkiai sudarė 99,4 proc., o žemės ūkio bendrovės ir įmonės – tik 0,6 proc. žemės ūkio subjektų, tačiau pastarosios valdė 13,4 proc. visų žemės ūkio naudmenų (2016 m. žemės ūkio..., 2018).

Nuo 2013 iki 2016 m. labiausiai sumažėjo smulkių pagal plotą ūkių, turinčių 2–5 ha, 5–10 ha ir 1–2 ha naudojamų žemės ūkio naudmenų – atitinkamai 22 proc., 15 proc. ir 15 proc. Per tą patį 3 metų laikotarpį žemės ūkio produktus gaminančių ūkių sumažėjo 12,5 proc., nors žemės ūkio naudmenų plotas išaugo 2 proc. Didelių, turinčių daugiau kaip 100 hektarų, ūkių 2016 m. buvo 5,3 tūkst. ir jie sudarė 3,5 proc. visų ūkių bei valdė pusę visų naudojamų žemės ūkio naudmenų.

2013 m. tokių ūkių buvo 4,7 tūkst., jie sudarė 3 proc. visų ūkių, kurie valdė 47 proc. žemės ūkio naudmenų. Pokyčiai akivaizdūs: vyksta tolygi, nors ir nesperti žemės ūkio koncentracija, o tai reiškia, kad Lietuvos žemės ūkis tampa vis konkurencingesnis (1 pav.).

1 pav. Ūkių skaičius Lietuvoje, tūkst., pagal Visuotinio 2003 m. žemės ūkio..., 2005, Lietuvos respublikos 2010 metų..., 2012, 2016 m. žemės ūkio..., 2018

Lyginant ūkius pagal nuosavybės formą pastebėta, kad 2016 m. 55 proc. visų naudojamų žemės ūkio naudmenų buvo privačios, 44 proc. – nuomojamos, 1 proc. – kitos. Ūkininkai valdė 59 proc. privačios žemės, 40 proc. nuomavosi, o žemės ūkio bendrovės ir įmonės, turėjo 74 proc. nuomojamos žemės. Vidutinis ūkio dydis per 3 metus didėjo nuo 16,8 ha iki 19,6 ha. Labiausiai tai lėmė mažėjantis smulkių pagal plotą ūkių skaičius. Pagal valdomus žemės ūkio naudmenų plotus 2016 m. vidutinis ūkininko ar šeimos ūkio dydis buvo 17,1 ha, o žemės ūkio bendrovės ir įmonės – 462,5 ha. (2016 m. žemės ūkio..., 2018).

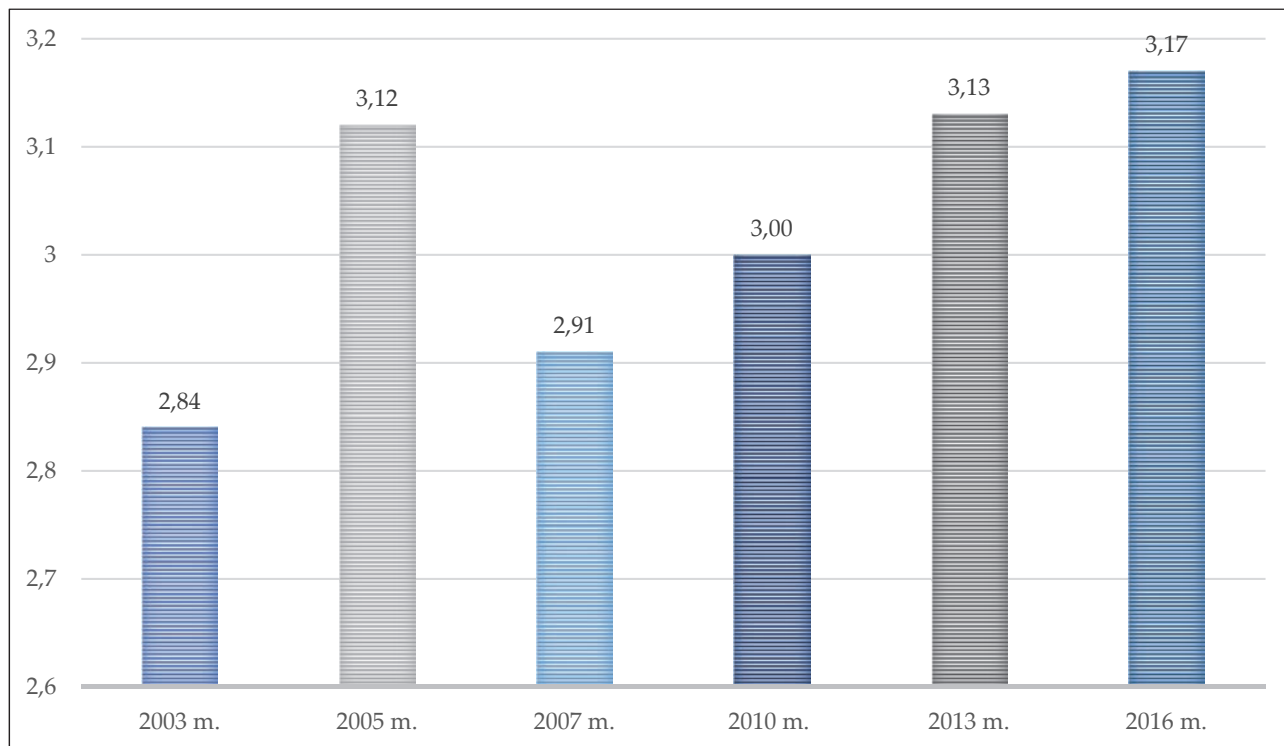
2018 m. buvo 122539 ūkininkų ūkiai, valdantys 1147927 ha plotą. Vidutinis ūkininko ūkio dydis Lietuvoje gana skirtingas: mažiausi ūkiai Vilniaus rajono savivaldybėje – tik 3,5 ha, didžiausi – Kėdainių – 22,9 ha, Joniškio – 19,5 ha. (Ūkininkų ūkių registras, 2018).

Keičiasi ir dirbančių žemės ūkyje skaičius: 2003 m. siekė 545 tūkst., 2013 – 303 tūkst., o 2016 m. – 257 tūkst. 2016 m., palyginti su 2013 m., visų ūkių darbuotojų skaičius sumažėjo 14 proc. Ūkininkų ir šeimos ūkiuose darbuotojų sumažėjo 16 proc., tačiau žemės ūkio bendrovėse ir įmonėse padidėjo 5 proc. (2016 m. žemės ūkio..., 2018).

Išaugo deklaruotų žemės ūkio naudmenų plotai, tačiau matyti, kad 2005 m. lygis pasiektas tik 2013 m. (2016 m. žemės ūkio..., 2018) (2 pav.). Kiti šaltiniai pateikia kiek skirtingus žemės ūkio naudmenų plotus: 2004 m. – 2,57 mln. ha, 2010 – 2,68 mln. ha, 2013 – 2,8 mln. ha (Aleknavičius ir kt.,

2014). Ryškūs pokyčiai matyti nagrinėjant apleistas bei dirvonuojančias žemės ūkio naudmenas, kurios 2003 m. sudarė 24,8 proc., 2010 – 19,0 proc., o 2014 – tik 14,8 proc. nuo visų žemės ūkio naudmenų. Deklaruotos naudojamos žemės ūkio naudmenos nuo 2004 iki 2014 m. didėjo vidutiniškai po 24 000 ha per metus. Tai rodo gerėjančią padėtį žemės ūkyje (Bykovienė ir kt., 2014).

2 pav. Naudojamos žemės ūkio naudmenos Lietuvoje, mln. ha, pagal Visuotinio 2003 m. žemės ūkio..., 2005, Lietuvos respublikos 2010 metų..., 2012, 2016 m. žemės ūkio..., 2018

Pagal ekonominio dydžio klases dauguma ūkių priklauso pirmajai klasei – net 38 proc. Keturioliktajai, stambiausiųjų, ūkių klasei priskiriamų ūkių, kurių ekonominis dydis didesnis nei 3 mln. eurų, Lietuvoje 2016 m. buvo vos 38, tai žemės ūkio bendrovės ir įmonės. Lietuvoje 76 proc. ūkių priskiriami mažiausio ekonominio dydžio klasėms (pirmajai 38 proc., antrajai – 20,5 proc. ir trečiajai – 17,5 proc.). Tačiau, palyginti su 2013 m., ūkių, priklausančių šioms klasėms, skaičius gerokai sumažėjo, o ketvirtajai ir aukštesnei ekonominio dydžio klasei priklausančių ūkių padaugėjo 13 proc. (2016 m. žemės ūkio..., 2018).

2016 m. pasėliai užėmė 2 mln. 62,2 tūkst. ha, o jų augintojų skaičius siekė 131,1 tūkst. Pasėlių plotas, palyginti su 2013 m., sumažėjo 6 proc., o auginančių pasėlius ūkių skaičius sumažėjo 18 proc. Per tris metus 18 proc. sumažėjo ūkių, turinčių iki 100 ha pasėlių, o turinčių 100 ha ir daugiau – padaugėjo 3 proc. 2016 m. vidutiniškai vienam ūkininko ir šeimos ūkiui teko apie 13,1 ha pasėlių, o žemės ūkio bendrovei ir įmonei – apie 469,5 ha. Išaugo javų ir ankštinių augalų lyginamoji dalis pasėlių struktūroje – 2013 m. javų plotas sudarė 56 proc. visų pasėlių, o 2016 m. – 65 proc. Bulvių, lauko daržovių, linų ir pašarinių šakniavaisių lyginamoji dalis pasėlių struktūroje išliko tokia pati, o vienmečių ir daugiamečių žolių ir rapsų lyginamoji dalis sumažėjo. Mažėjo sodų ir pievų bei ganyklų, didėjo – ariamosios žemės plotai. Tai paaiškinama tuo, kad ariamoji žemė sukuria daugiau standartinės produkcijos. Nusausintos ir drėkinamos žemės plotai Lietuvoje nuolat mažėjo ir 2016 m.

sudarė 40,9 proc. nuo visų žemės naudmenų. Taip atsitiko dėl to, kad sausinimo ir drėkinimo sistemos nepakankamai atnaujinamos ar prižiūrimos. (Lietuvos žemės ir maisto..., 2016).

Išlieka labai dideli žemdirbystės intensyvumo regioniniai skirtumai. Jei vidurio Lietuvoje javų ir kitų prekinų žemės ūkio augalų plotas nuo visų žemės ūkio naudmenų 2013 m. siekė 70–88 proc., tai kai kuriose Rytų Lietuvos rajonų savivaldybėse buvo tik 9–13 proc. Lietuvoje buvo tik 54 proc. intensyviai naudojamų žemės ūkio naudmenų (Aleknavičius ir kt., 2014).

2016 m. ūkinių gyvūnų skaičius, lyginant su 2013 m., išaugo 3 proc., tačiau ryškiai sumažėjo kiaulių skaičius. Palyginus 2016 ir 2003 metus, matyti, kad 4 kartus sumažėjo arklių, 3 kartus – ožkų bei triušių. Sumažėjo ir kiaulių bei galvijų, tačiau 6 kartus išaugo avių skaičius, beveik 2 kartus daugiau laikoma bičių šeimų ir naminių paukščių. Nuo 2003 m. sumažėjo ūkinių gyvūnų laikytojų skaičius, tačiau ūkiai, laikantys ūkinius gyvūnus, stambėjo. 2016 m. galvijus laikė 62,3 tūkst. (41 proc.) ūkių, tačiau daugiausia (41 proc. iš jų) laikė 1–2 galvijus, ir tai sudarė tik 5 proc. visų laikomų galvijų. Daugiausia ūkinių gyvūnų (16 proc. nuo viso skaičiaus) buvo ūkiuose, turinčiuose 3–9 galvijus. 500 ir daugiau galvijų laikė 92 ūkiai ir juose buvo 14 proc. visų laikomų galvijų. 2016 m., palyginti su 2013 m., ūkiuose buvo 3 proc. daugiau galvijų, 70 proc. daugiau avių, 40 proc. daugiau bičių šeimų ir 19 proc. daugiau paukščių. Tačiau 18 proc. sumažėjo kiaulių, 13 proc. – arklių, 8 proc. – ožkų skaičius. Galvijus, kiaules, ožkas, arklius ir paukščius laikė mažiau ūkių, bet vidutinis viename ūkyje laikomų ūkinių gyvūnų skaičius buvo didesnis (2016 m. žemės ūkio..., 2018).

2016 m. melžiamas karves laikė 55 tūkst. (beveik 37 proc.) ūkių. Daugiausia (21 proc.) karvių buvo laikoma ūkiuose, turinčiuose 3–9 karves. Šie ūkiai sudarė 25 proc. visų ūkių, laikančių melžiamas karves, 23 proc. karvių buvo laikoma stambiuose, 100 ir daugiau karvių turinčiuose ūkiuose, nors šie ūkiai sudarė tik 0,5 proc. visų ūkių, laikančių melžiamas karves.

Daugiausia kiaulių (net 76 proc.) auginama dideliuose kiaulininkystės ūkiuose, laikančiuose 5000 ir daugiau kiaulių. Kiaulių auginimą apsunkina vis dar nesibaigiantis „kiaulių maras“, neleidžiantis kai kuriuose regionuose iš viso auginti kiaulių.

2016 m. avis laikė 9,5 tūkst. (6 proc.) ūkių. Daugiausia ūkių laikė 3–9 avis (36 proc. visų avis laikančių ūkių). 16 proc. avių buvo laikoma stambiuose, turinčiuose 200 ir daugiau avių, ūkiuose, kurie sudarė tik 0,5 proc. visų avių augintojų. Šių ūkinių gyvūnų skaičius padidėjo beveik visose ūkių grupėse.

2016 m. naminius paukščius laikė 53,1 tūkst. (35 proc.) 1 ha ūkių. Daugiausia paukščių taip pat buvo sutelkta dideliuose paukštynuose, turinčiuose daugiau kaip 50 tūkst. paukščių. Tokių paukštynų 2016 m. buvo 26, jie augino 9 mln. 921,0 tūkst. paukščių, arba 86 proc. visų Lietuvoje laikomų naminių paukščių.

Perskaičiavus visus ūkinius gyvūnus į sąlyginius gyvulių vienetus nustatyta, kad 2016 m., palyginti su 2013 m., sąlyginių gyvulių skaičius buvo 1,3 proc. didesnis; 30 proc. sąlyginių gyvulių buvo auginama nedideliuose ūkiuose, kurių naudojamų žemės ūkio naudmenų plotas nesiekė 10 ha, 23 proc. – ūkiuose, turinčiuose nuo 10 iki 50 ha, 13 proc. – ūkiuose, turinčiuose nuo 50 iki 100 ha, 34 proc. – ūkiuose, turinčiuose 100 ir daugiau ha. 2016 m., palyginti su 2013 m., labiausiai sąlyginių gyvūnų skaičius padidėjo dideliuose ūkiuose, turinčiuose 100 ir daugiau ha naudojamų žemės ūkio naudmenų (2016 m. žemės ūkio..., 2018).

2. MAŽIAU PALANKIOS ŪKININKAUTI IR PROBLEMINĖS TERITORIJOS

Šalyje dėl gamtinių, ekonominių, socialinių ir kitų skirtumų susiformavo teritorijos, kurios yra nevienodai palankios žemės ūkio veiklai. Dėl šios priežasties daliai ūkių tapo sunku konkuruoti su geresnėse sąlygose esančiais ūkiais. Kad būtų sėkmingiau vystoma žemės ūkio veikla, buvo sukurta sistema, turėjusi padėti ūkininkauti nenašiose žemėse. Pagrindinis paramos būdas – tikslinės išmokos, skirtos nors iš dalies kompensuoti pajamų skirtumus.

2.1. Mažiau palankių ūkininkauti ir probleminių teritorijų raida

Mažiau palankių teritorijų sistema pradėta kurti 2004 m., priimtas žemės ūkio ministro įsakymas (Lietuvos Respublikos žemės..., 2004) ir vėlesnės jo redakcijos (Dėl žemės..., 2004, Dėl žemės..., 2006) leido pagal pagrindinius 5 kriterijus išskirti mažiau palankias ūkininkauti teritorijas.

Pagrindiniai tokio skirstymo kriterijai:

- 1) mažo našumo žemės naudmenų (<32 balai) dalis žemės ūkio naudmenose yra >23 proc. ;
- 2) grūdinių kultūrų derlingumas (<2,18 t/ha), t. y. <80 proc. šalies vidurkio;
- 3) gyventojų tankumas (<15,4 gyv./km²), t. y. <50 proc. šalies vidurkio;
- 4) vidutinis metinis gyventojų skaičiaus regresas yra >0,5;
- 5) darbingo amžiaus gyventojų, užimtų žemės ūkyje, medžioklėje ir miškininkystėje, dalis >15 proc.

Prie 2004 m. išskirtų mažiau palankių ūkininkauti teritorijų, 2006 m. prisidėjo daugiau (Dėl žemės..., 2006). Minėtos teritorijos buvo išskirtos savivaldybių ir seniūnijų lygmeniu, taip pat buvo priskirtos teritorijos, kur buvo specifinių gamtinių kliūčių, tokių kaip karstiniai reiškiniai ar potvynių veikla. Iš viso mažiau palankioms ūkininkauti teritorijoms buvo priskirta 19 savivaldybių: Anykščių, Elektrėnų, Ignalinos, Lazdijų, Molėtų, Plungės, Rietavo, Rokiškio, Šalčininkų, Širvintų, Švenčionių, Telšių, Trakų, Ukmergės, Utenos, Varėnos ir Zarasų, Šilutės, Pagėgių, kurių plotas sudarė 1094872 ha. Šilutės ir Pagėgių rajonų savivaldybės pateko todėl, kad priskiriamos prie potvynių užliejamų teritorijų. Iš viso 2006 m. papildomai priskirta 51 seniūnija – 345190 ha ir dar 8 seniūnijos intensyvaus karsto regione – 26921 ha. Nors Pagėgių, Plungės, Šalčininkų ir Šilutės rajonų savivaldybės bei Klaipėdos rajono Priekulės seniūnija ir neatitiko visų reikalavimų, tačiau jos buvo išskirtos pagal gamtinę specifiką, kaip svarbios kraštovaizdžio, bioįvairovės, gyvūnijos apsaugos požiūriu, o Biržų ir Pasvalio seniūnijos priskirtos dėl kliūčių, kurias sukelia intensyvaus karsto reiškiniai.

Numatytų išmokų dydžiai kelis kartus keitėsi. 2015 m. žemės ūkio ministro įsakymu (Lietuvos Respublikos..., 2015) nutarta, kad išmokos didelio nepalankumo teritorijose bus 61,6 Eur/ha, mažesnio nepalankumo – 50,05 EUR/ha, intensyvaus karsto ir potvynių užliejamose teritorijose – 25 EUR/ha. Pagrindinis prioritetas – atkurti, išsaugoti ir pagerinti su žemės ūkiu ir miškininkyste susijusias ekosistemas, biologinės įvairovės ir žemės ūkio gyvybingumo didelės gamtinės vertės agrarinėse teritorijose išsaugojimas. Vėlesnėse įstatymo pataisose (Lietuvos Respublikos žemės..., 2017, Dėl Lietuvos Respublikos..., 2018) išmokos buvo didinamos, pvz., aktyvaus karsto regione iki 48 EUR/ha, dar vėliau iki 59 Eur/ha, užliejamose teritorijose iki 48 EUR/ha, didelio nepalankumo teritorijose – 73,6 EUR/ha, mažo nepalankumo teritorijose – 55,2 EUR/ha ir pan.

2015 m. didelio nepalankumo vietovėms priklausė: Ignalinos, Molėtų, Švenčionių, Trakų, Varėnos ir Zarasų rajono savivaldybės.

Mažo nepalankumo vietovės: Elektrėnų, Rietavo, Anykščių, Lazdijų, Plungės, Rokiškio, Šalčininkų, Telšių, Ukmergės, Utenos ir Širvintų rajonų savivaldybės. **Mažo nepalankumo vietovėse** išskirtos atskiros seniūnijos, kai ne visa rajono savivaldybės teritorija priskiriama prie nepalankių ūkininkauti vietovių, – Daugų, Raitininkų, Leipalingio, Viečiūnų, Dumsių, Upninkų, Zapyškio, Kruonio, Nemaitonių, Palomenės, Paparčių, Stakliškių, Dovilų, Šiluvos, Barstyčių, Notėnų, Jankų, Lekėčių, Vištyčio, Gražiškių, Kupiškio, Karsakiškio, Kruopių, Vaiguvos, Užvenčio, Kražių, Šaukėnų, Pakražančio, Šiaulėnų, Viešvilės, Bijotų, Bilonių, Kaltinėnų, Kvėdarnos, Laukuvos, Palentinio, Šilalės kaimiškoji, Tenenių, Traksėdžių, Upynos, Žadeikių, Gaurės, Batakių, Lauksargių, Žygaičių, Sedos, Buivydžių, Dūkštų, Medininkų ir Sužionių seniūnijos.

Intensyvaus karsto zona, kurioje kliūtis ūkininkavimui sukelia intensyvaus karsto reiškiniai (Biržų rajono savivaldybėje – Biržų miesto, Nemunėlio Radviliškio, Pabiržės, Pačeriaukštės ir Širvėnos seniūnijos, Pasvalio rajono savivaldybėje – Daujėnų, Krinčino, Namišių, Pasvalio miesto, Pasvalio apylinkių, Pumpėnų ir Saločių seniūnijos).

Užliejamos teritorijos, kur specifinė kliūtis ūkininkauti yra periodinis teritorijos užliejimas: Klaipėdos rajono savivaldybėje – Priekulės seniūnija; Pagėgių – Lumpėnų, Natkiškių, Pagėgių, Stoniškių ir Vilkyškių seniūnijos; Šilutės – Gardamo, Juknaičių, Katyčių, Kintų, Rusnės, Saugų, Šilutės, Švėkšnos, Usėnų, Vainuto ir Žemaičių Naumiesčio seniūnijos.

Vietovėse iki 100 ha plotas remiamas 100 proc., nuo 101 ha iki 500 ha – 77 proc., nuo 501 ha – 55 proc. Taip pat numatytos ir sankcijos bei atsakomybė už nustatytos tvarkos nesilaikymą. Ar minėtos sumos yra ekonomiškai teisingos, galima ginčytis, tačiau tai padėjo kai kuriems smulkiems ūkiams išsilaikyti.

Taigi iš viso Lietuvoje tokios kategorijos žemių buvo 1 466 983 ha ir tai sudarė apie penktadalį šalies teritorijos arba trečdalį žemės ūkio naudmenų ploto (Lietuvos Respublikos..., 2015).

Šiuo metu paruoštas naujas nenašių žemių žemėlapis, kuris kelia labai daug aistrų. Kaip minėta, pagrindinis mažiau palankių ūkininkauti teritorijų modelis iš esmės buvo baigtas kurti 2006 m. Tačiau Europos Komisijos iniciatyva buvo pradėta nauja nepalankių ūkininkauti teritorijų sistema, kuri Lietuvoje pradėta rengti jau nuo 2009 m. pabaigos. Reikia pažymėti, kad tam skirti darbai buvo atliekami mažai diskutuojant su žemės savininkais. Buvo pasirinkti kiti išskyrimo kriterijai. Pirmame etape buvo laikomasi biofizikinių kriterijų: žema temperatūra, nepalanki dirvožemio tekstūra ir akmenuotumas, blogas dirvožemio drenažas, blogos dirvožemio cheminės savybės, paviršiaus nuolydis. Antrame etape buvo taikomi ekonominio vertinimo kriterijai: atrankai buvo naudojamas vidutinis seniūnijos žemės našumo balas ir grūdinių kultūrų derlingumas, kuris labiausiai atspindi dirvožemio kokybės skirtumus. Buvo panaudoti naujausi žemės našumo vertinimo duomenys. Vidutinis Lietuvos žemės našumo balas (suapvalintas) yra 40. Taigi seniūnijos, kur žemės našumo balas yra mažesnis arba lygus 32 (sudaro mažiau nei 80 proc. bendro Lietuvos žemės našumo), patenka į remtinių teritorijų kategoriją. Vis dar diskutuojama, kad galbūt reikėtų minėtą skaičių padidinti iki 82 proc. ar net iki 85 proc. Tada į nepalankių ūkininkauti teritorijų sąrašą

patektų papildomai 59 seniūnijos. Pagal naują nenašių žemių išskyrimo metodiką bendras plotas sumažėtų nuo 1286235 ha iki 1025102 ha. Dėl naujo ribų nustatymo remtinų plotų sumažėtų apie 20 proc., lyginant su mažiau palankiomis ūkininkauti vietovėmis.

Kadangi buvo iš esmės taikomi tik biofizikiniai kriterijai, neliko anksčiau naudotų socialinių-ekonominių kriterijų, tokių kaip gyventojų tankumas, užimtumas žemės ūkyje, metinis gyventojų skaičiaus regresas. Pagal naujus skaičiavimus turėtų būti išbrauktos 69 seniūnijos, turinčios 0,5 mln ha plotą, jos turės 2 metų pereinamą laikotarpį, kurio metu gaus dalį išmokų (25 Eur/ha). Nenašių žemių žemėlapis pasipildys ir naujomis seniūnijomis, kurių skaičius vis dar nėra galutinis (Lietuvos Respublikos..., 2018).

Naujas nenašių žemių priskyrimas kelia nemažai diskusijų, nes dalis seniūnijų netenka buvusio statuso ir svarbiausiai – išmokų. Ypač nepatenkinti žemdirbiai, ūkininkaujantys vidutinėse („irbinėse“) žemėse, kur pagal dabartinius kriterijus tik labai nedaug viršija naujai nustatytas vertes. Pavyzdžiui, Ukmergės, Širvintų ir kitų rajonų savivaldybėse lieka tik po kelias seniūnijas, atitinkančias nepalankių žemių kriterijus, nors anksčiau buvo praktiškai visa teritorija.

Verta aptarti ir tas teritorijas, kurios buvo išskirtos dėl specifinių kliūčių: karstinių reiškinių ir potvynių. Keičiantis klimatui ekstremalių gamtos reiškinių tik daugės, prognozuoti potvynius sunku, todėl tokių teritorijų vargu ar mažės, o jose ūkininkavimas yra sudėtingesnis. Planuojama, kad potvynių išskirtų seniūnijų sumažės nuo 17 iki 4. Kur kas problemiškesnis yra karstinis regionas, Biržų ir Pasvalio rajonų savivaldybėse iš anksčiau buvusių 12 seniūnijų lieka tik 7. Ankstesnis remtinis plotas sumažėjo apie 35 tūkst. ha. Tai gana keista, nes, nežiūrint didelio našumo žemių, ūkininkaujantys karstiniame regione turi daug apribojimų, mažinančių pajamas. Pavoju kelia pati smegduobė, kuri išlieka labai ilgą laiką. Taip sumažėja dirbamos žemės plotas. Aplink smegduobes privaloma apsauginė zona, siekianti iki 25 metrų. Jei dirbamo sklypo plotas didelis, tai nėra didžiulė problema, bet kai sklypo plotas mažas (keli hektarai), tai nemažos sklypo dalies negalima intensyviai dirbti. Aktyvaus karsto zonoje taikomi trąšų naudojimo apribojimai, kurie taip pat turi įtakos derliui. Kadangi naujai atsirandančių smegduobių skaičius išlieka stabilus, reiškia, kad problema niekur neišnyks. Gal vertėjo dalį seniūnijų, kurios buvo išjungtos iš nepalankių žemių kategorijos, palikti su žemesniu statusu, kaip mažesnio intensyvumo karsto teritorija, ir paskirti mažesnes išmokas.

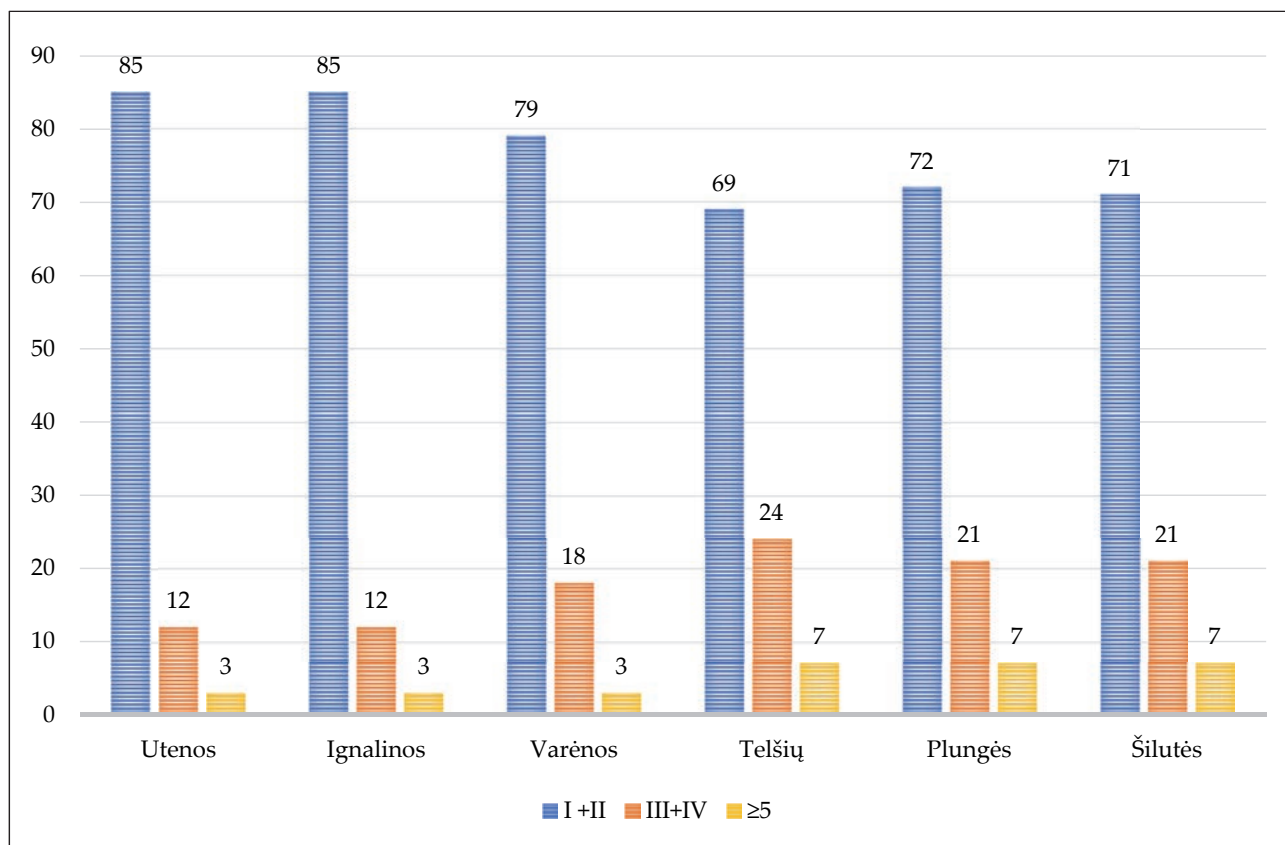
2.2. Kai kurie probleminių agrarinių teritorijų žemės ūkio ir ūkininkavimo socioekonominiai aspektai

Lietuvoje ūkininkaujantys nepalankiose žemės ūkiui teritorijose gauna jiems nustatytas išmokas. Išmokų skirtumas didesnio nepalankumo ir mažesnio nepalankumo teritorijose siekia apie 30 Eur/ha, tačiau sukuriama standartinė produkcija skiriasi daug daugiau. Potvynių užliejamos ir intensyvaus karsto teritorijos gauna mažesnes išmokas, tačiau tose vietovėse sukuriama standartinė produkcija gerokai didesnė, o seniūnijų lygmeniu skiriasi kelis kartus. Tyrimu norėta pasižiūrėti, kokio dydžio tie skirtumai, kurie iš dalies lemia gerovę kaimiškose teritorijose ir ar išmokos gali nors kiek sulyginti pajamų, gaunamų iš žemės ūkio veiklos, netolygumus. Dar norėta išsiaiškinti, kokie skirtumai yra tarp labiausiai pažeidžiamų smulkių ūkių, sukuriančių nedidelę standartinę

produkciją. Todėl ūkiai buvo suskirstyti į 3 grupes pagal ekonominio dydžio klases: I ir II, III ir IV, >V klasės. Tai padaryta tam, kad atskirtume smulkius ūkius, vidutinius ir stambesnius, nes pirmos ir antros klasės ūkiai yra nedidelio ploto. Detalesnei analizei buvo atrinktos rajonų savivaldybės, esančios didžiausio nepalankumo teritorijose (Ignalinos, Varėnos), mažesnio nepalankumo (Utenos, Telšių, Plungės) bei Šilutės (potvynių užliejama teritorija).

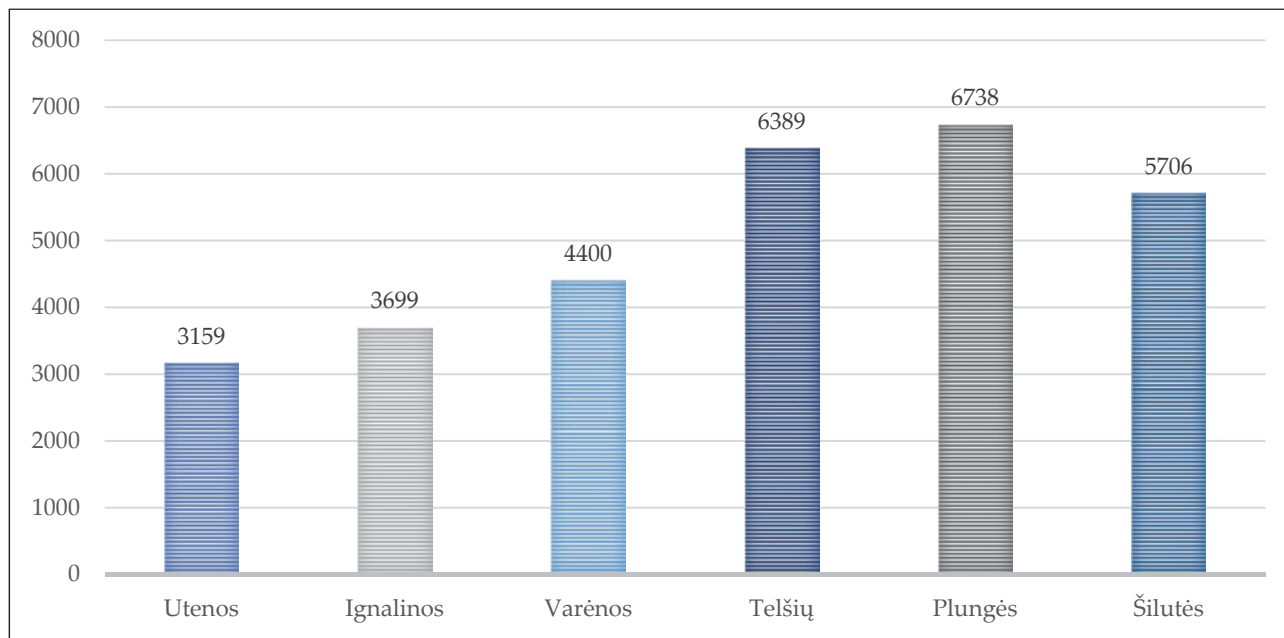
I ir II klasės ūkiai sudarė Utenoje 85 proc. (3 pav.), o sukūrė tik 32 proc. standartinės produkcijos, Molėtų – 85 proc. ir 34 proc., Telšių – 69 proc. ir 15 proc., panašiai ir Plungės ar Šilutės rajonų savivaldybėse. III ir IV klasės ūkiai sudarė ir sukūrė atitinkamai: Utenos rajono savivaldybėje – 12 proc. ir 26 proc., Molėtų – 12 proc. ir 27 proc., Šilutės – 22 proc. ir 29 proc. ir pan. Didesnės nei V klasės ūkiai sudarė ir sukūrė standartinės produkcijos atitinkamai: Utenos rajono savivaldybėje – 3 proc. ir 42 proc., Plungės – 7 proc. ir 63 proc., Šilutės – 5 proc. ir 68 proc. (Lietuvos respublikos 2010 metų..., 2012).

3 pav. Ūkių pasiskirstymas pagal ekonomines klases rajonų savivaldybėse, proc., pagal Lietuvos respublikos 2010 metų..., 2012

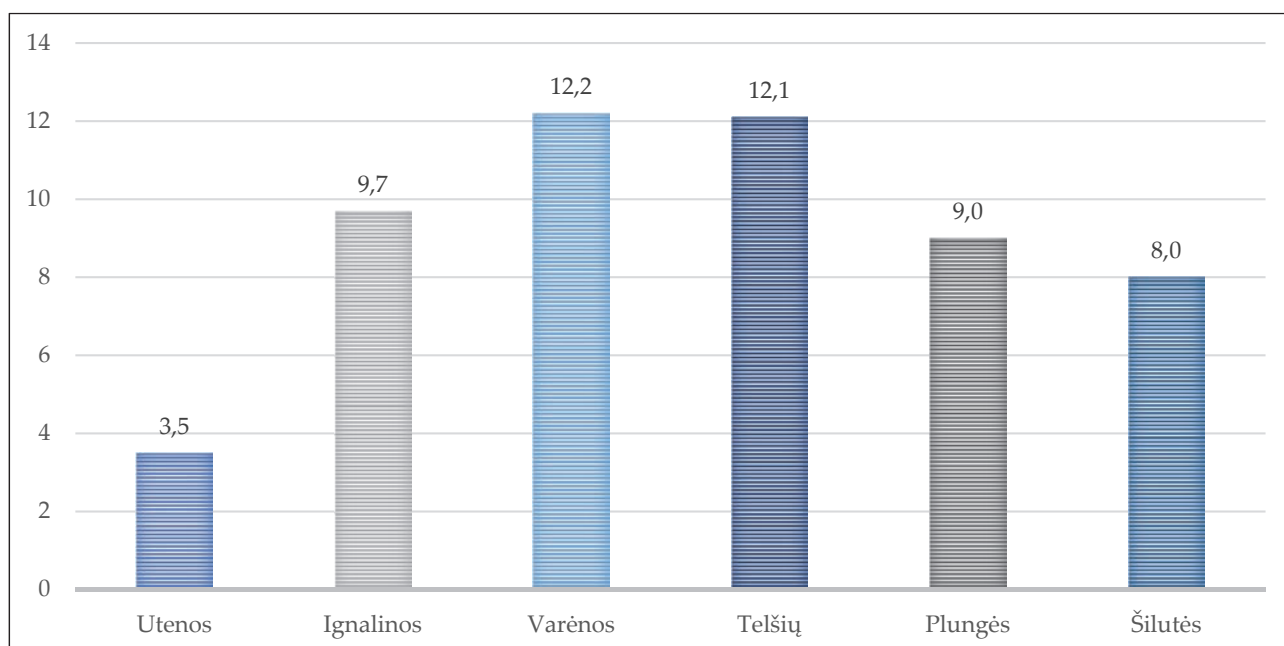
Tai parodo, kad didžiausio nepalankumo teritorijose absoliuti dauguma ūkių (85 proc.) yra smulkūs ir sukuria tik trečdalį standartinės produkcijos. Mažesnio nepalankumo vietovėse absoliuti dauguma standartinės produkcijos sukuriamą didesnės klasės ūkiuose. Vienam ūkiui sukuriamą standartinę produkciją Utenos rajono savivaldybėje siekė 3169 EUR, Molėtų – 3082 EUR, Plungės – 6738 EUR, Šilutės – 5706 EUR. Panašūs skirtumai ir lyginant vienam dirbančiajam tenkantį standartinės produkcijos kiekį: Utenos rajono savivaldybėje siekė 1849 EUR, Ignalinos – 1851 EUR, Plungės – 3734 EUR, Šilutės – 4625 EUR (Lietuvos respublikos 2010 metų..., 2012).

Matyti, kad tiek vienas ūkis, tiek vienas dirbantis mažesnio nepalankumo vietovėse sukuria kur kas daugiau standartinės žemės ūkio produkcijos. Akivaizdu, kad prasčiausiose žemėse daugiau mažiausios klasės ūkių, kurie sukuria gerokai mažiau standartinės produkcijos tiek absoliučiai, tiek vienam dirbančiajam (4 pav.).

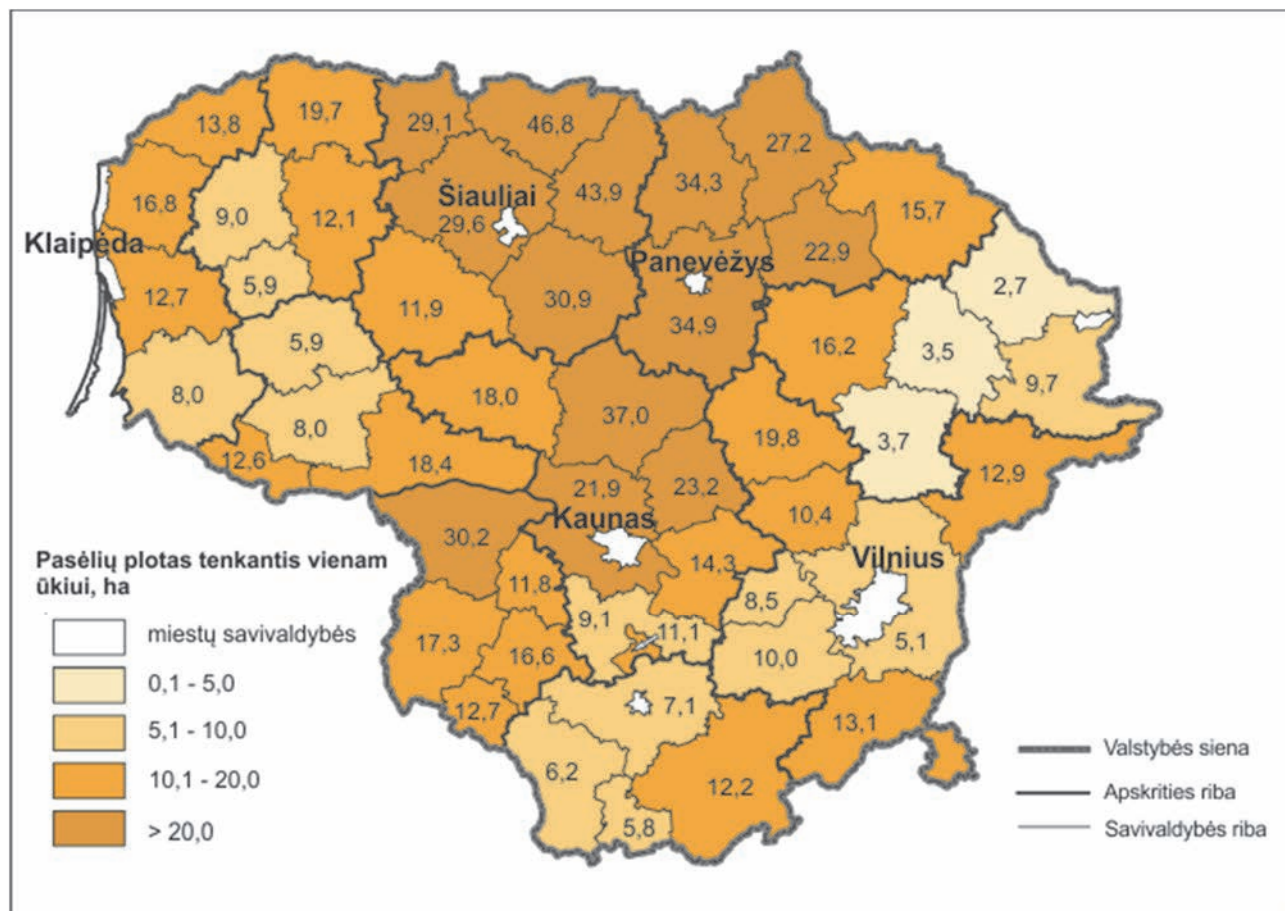
4 pav. Vienam ūkiui tenkantis standartinės produkcijos kiekis rajonų savivaldybėse (EUR), pagal Lietuvos respublikos 2010 metų..., 2012

Gaila, kad standartinė produkcija ar kiti rodikliai yra pasiekiami tik paskutinio žemės ūkio surašymo laikotarpiu, todėl sunku lyginti su dabartiniais laikais. Tačiau išanalizavę lengviau prieinamus rodiklius gausime panašų rezultatą. 2016 m. didžiausio nepalankumo teritorijose pasėlių plotas, tenkantis vienam ūkiui, buvo mažesnis nei mažesnio nepalankumo vietovėse (5 pav.).

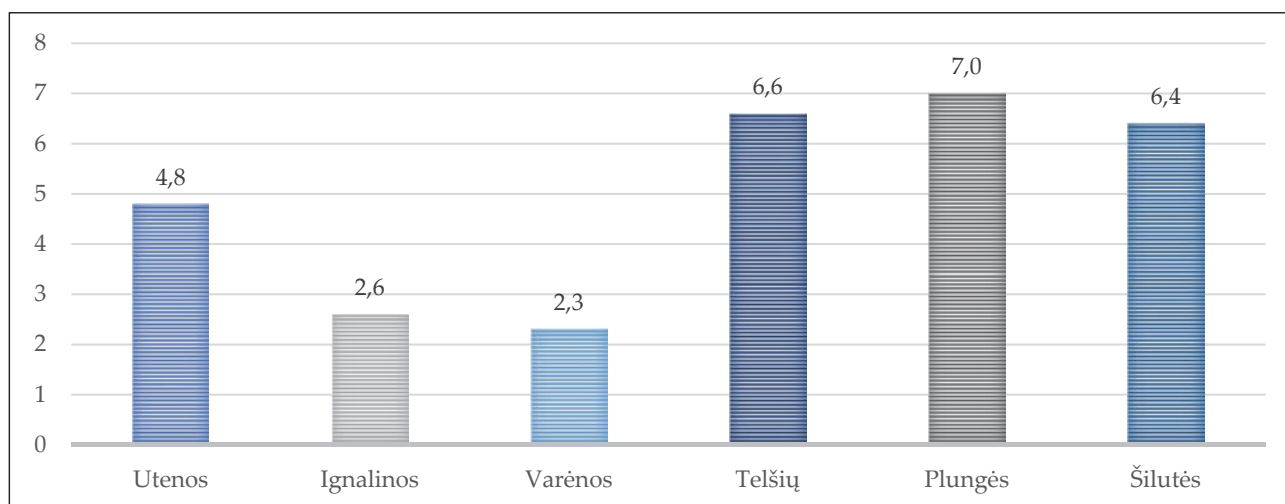
5 pav. Pasėlių, tenkančių vienam ūkiui, plotas rajonų savivaldybėse, ha pagal 2016 m. žemės ūkio..., 2018

Didžiausio nepalankumo rajonų savivaldybėse vienam ūkiui tenkantis pasėlių plotas yra kelis kartus mažesnis nei aplinkinėse teritorijose (6 pav.). Tai ypač išryškėja rytų Lietuvoje, kur ir kiti žemės ūkio intensyvumo rodikliai yra gerokai mažesni.

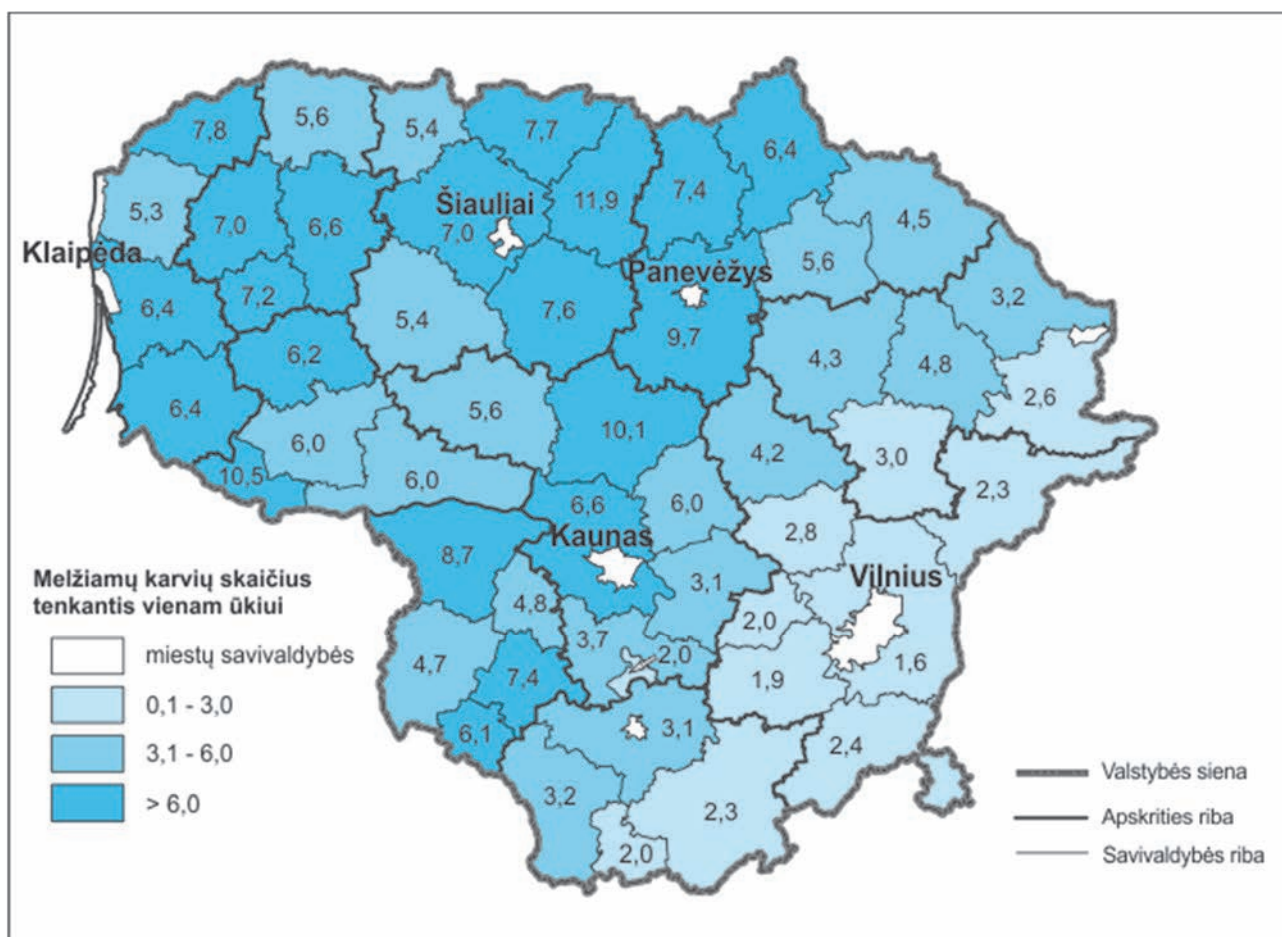
6 pav. Pasėlių plotas, tenkantis vienam ūkiui (ha), pagal 2016 m. žemės ūkio..., 2018

Palyginus gyvulininkystės rodiklius – dar didesni skirtumai: nepalankiausiose žemės ūkiui teritorijose (Ignalinos, Varėnos rajonų savivaldybėse) melžiamų karvių skaičius, tenkantis vienam ūkiui, yra kelis kartus mažesnis nei didesnio našumo ūkiuose (7 pav.).

7 pav. Melžiamų karvių skaičius, tenkantis vienam ūkiui, pagal 2016 m. žemės ūkio..., 2018

Rytų Lietuvoje didžiausio nepalankumo rajonų savivaldybėse melžiamų karvių skaičius vienam ūkiui yra taip pat kelis kartus mažesnis (8 pav.). Didžiausio nepalankumo teritorijose fiksuojami prasčiausi rodikliai lyginant ir gyvulininkystės, ir augalininkystės rodiklius. Todėl panašu, kad numatyta parama neišgelbės labiausiai nenašių smulkių ūkių. Tai parodo, kad nežiūrint patvirtintų išmokų, žemės ūkio intensyvumas probleminėse agrarinėse teritorijose yra kur kas mažesnis ir skirtumai kol kas nemažėja, o didžiausio nepalankumo teritorijose net didėja. Vadinasi, šiuo metu vykdoma parama negali sulgyinti skirtumų, atsirandančių dėl žemės našumo.

8 pav. Melžiamų karvių skaičius, tenkantis vienam ūkiui, pagal 2016 m. žemės ūkio..., 2018

Seniūnijų lygmenyje skirtumai dar didesni. Žemiausios ekonominės klasės nenašiausiose teritorijose sukuriama apie trečdalį standartinės produkcijos, o našesnėse tik 11 proc. O štai geresnėse sąlygose esančiose seniūnijose stambiuose ūkiuose sukuriama apie 70 proc. standartinės produkcijos, kai prastesnėse – tik 30 proc. (Daugirdas ir kt., 2013).

Numatytos nepalankioms ūkininkauti teritorijoms išmokos negali iš esmės pakeisti žemės ūkio veiklos intensyvumo, pajamų lygio ir kt. Jos padeda būti labiau konkurencingais tik „artimoje aplinkoje“, tačiau tokios išmokos negali sulgyinti ūkininkaujančių Rytų Lietuvos nenašiose žemėse ir aktyvaus karsto regione, kur gaunantys mažesnes išmokas, nei pvz., Ignalinos ar Molėtų rajonuose, gauna kelis kartus didesnes pajamas iš tiesioginės žemės ūkio veiklos.

Kitas aspektas, didžiausio nepalankumo teritorijose (daugiausiai Rytų Lietuvoje) vyrauja smulkūs ūkiai, gaunantis mažiau paramos, nes ji skaičiuojama pagal valdomų žemės ūkio naudmenų

plotą. Todėl stambesni ūkiai gauna daugiau paramos ir gali sėkmingiau konkuruoti, o smulkūs ūkiai bus priversti žemę parduoti ar nuomoti, kas jau ir vyksta.

IŠVADOS

Lietuvoje vyksta tolygi žemės ūkio koncentracija. Mažėja ūkių savininkų skaičius (nuo 2003 iki 2016 m. jis sumažėjo net 45 proc.), didėja vidutinis ūkio plotas: ūkininko ar šeimos ūkio dydis siekia 17,1 ha, o žemės ūkio bendrovės ir įmonės – 462,5 ha.

Vis daugiau tiek augalininkystės, tiek gyvulininkystės produkcijos sukuriama stambesniuose ūkiuose, net 76 proc. kiaulių auginama dideliuose ūkiuose, laikančiuose 5 000 ir daugiau kiaulių. 2016 m. daugiausia paukščių taip pat buvo sutelkta dideliuose paukštynuose, turinčiuose daugiau kaip 50 tūkst. paukščių – 86 proc. visų Lietuvoje laikomų naminių paukščių.

Nauja nepalankių ūkininkauti teritorijų sistema kol kas nėra aiški, ypač dėl karstinio regiono, kuriame karstiniai procesai išlieka taip pat aktyvūs kaip ir anksčiau, tačiau remtini plotai mažėja.

Didžiausio ar mažesnio nepalankumo vietovėse, nežiūrint numatytų išmokų, išlieka gana dideli regioniniai skirtumai. Gaunamos išmokos negali sulygtinti ūkininkaujančių Rytų Lietuvos našiose žemėse ir aktyvaus karsto ar potvynių regione, kur gaunamos kelis kartus didesnes pajamas iš tiesioginės žemės ūkio veiklos.

Rytų Lietuvoje smulkieji ūkiai yra ant išnykimo ribos. Nežiūrint numatytų kompensacijų sukuriama standartinė produkcija vis labiau skirsis. Dalyje smulkių ūkių gaunamos išmokos yra didesnės, nei sukuriama standartinė produkcija, vyksta pusiau natūrinis žemės ūkis.

Didžiausio nepalankumo teritorijose vyrauja smulkūs ūkiai, gaunantis mažiau paramos, nes ji skaičiuojama pagal valdomų žemės ūkio naudmenų plotą. Todėl stambesni ūkiai gauna daugiau paramos ir gali sėkmingiau konkuruoti, o smulkūs ūkiai bus priversti žemę parduoti ar nuomoti, kas jau ir vyksta.

Nežiūrint patvirtintų išmokų, žemės ūkio intensyvumas probleminėse agrarinėse teritorijose yra kur kas mažesnis ir skirtumai kol kas nemažėja, o didžiausio nepalankumo teritorijose net didėja.

LITERATŪRA

- Aleknavičius P., Aleknavičius A., Juknelienė D. (2014). Agrarinių teritorijų naudojimo problemos ir jų sprendimas Lietuvoje. *Žemės ūkio mokslai*, 21(2), p. 78 – 88.
- Bykoviienė A., Pupka D., Aleknavičius A. (2014). Žemės ūkio naudmenų ploto apskaita ir pokyčių analizė. *Žemės ūkio mokslai*, 21(4), p. 250 – 264.
- Daugirdas V., Burneika D., Kriauciūnas E., Ribokas G., Stanaitis S., Ubarevičienė R. (2013). *Lietuvos retai apgyventos teritorijos*. Monografija. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Dėl žemės ūkio ministro 2004 m. vasario 27 d. įsakymo Nr. 3D-72 „Dėl mažiau palankių ūkininkauti vietovių“ pakeitimo. (2004). *Valstybės žinios*, 2004 Nr. 78 - 2735.
- Dėl žemės ūkio ministro 2004 m. vasario 27 d. įsakymo Nr. 3D-72 „Dėl mažiau palankių ūkininkauti vietovių“ pakeitimo. (2006). *Valstybės žinios*, 2006 Nr. 3D-2921.
- Dėl Lietuvos Respublikos žemės ūkio ministro 2015 m. balandžio 1 d. įsakymas Nr. 3D – 245 “Dėl Lietuvos kaimo plėtros 2014 – 2020 metų programos priemonės „Išmokos už vietoves, kuriose esama gamtinių ar kitų specifinių kliūčių“ įgyvendinimo taisyklių patvirtinimo pakeitimo“ TAR, 2018 – 04 05, Nr. 05439.

- Lietuvos Respublikos žemės ūkio ministro 2004 m. Vasario 27 d. įsakymas Nr. 3D – 72 „Mažiau palankių ūkininkauti vietovių nustatymo tvarka ir mažiau palankios ūkininkauti vietovės“. (2004). *Valstybės žinios*, 2004 Nr. 34 – 1111.
- Lietuvos Respublikos žemės ūkio ministro 2015 m. balandžio 1 d. įsakymas Nr. 3D – 245 “Dėl Lietuvos kaimo plėtros 2014 – 2020 metų programos priemonės „Išmokos už vietoves, kuriose esama gamtinių ar kitų specifinių kliūčių“ įgyvendinimo taisyklių patvirtinimo“ TAR, 2015 – 04 02, Nr. 04957.
- Lietuvos Respublikos žemės ūkio ministro 2017 m. lapkričio 14 d. įsakymas Nr.3D-728 “Dėl tiesioginių išmokų ir susietos paramos už deklaruotus plotus mokėjimo 2017 m.“ TAR, 2017 – 11- 15, Nr. 17971.
- Lietuvos žemės ir maisto ūkis 2016. (2017). *Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas*. Vilnius – 181 p.
- Lietuvos Respublikos 2010 metų visuotinio žemės ūkio surašymo rezultatai pagal apskritis ir savivaldybes. (2012). *Statistikos Departamentas prie LR vyriausybės*.
- Ūkininkų ūkių registras. (2018). Prieiga per internetą: www.vic.lt/valdos-ukiai/wp-content/uploads/sites/3/2018/11/.
- Visuotinio 2003 m. žemės ūkio surašymo rezultatai pagal apskritis ir savivaldybes. (2005). *Statistikos Departamentas prie LR vyriausybės*.
- 2016 m. žemės ūkio struktūros tyrimo rezultatai. Results of the Farm Structure Survey 2016. (2018). *Lietuvos statistikos departamentas*. Vilnius – 88 p.

3 skyrius. AGRARINĖS TERITORIJOS ŠIUOLAIKINĖJE LIETUVOJE

Jurgita Mačiulytė

1. AGRARINIŲ STRUKTŪRŲ RAIDA LIETUVAI ĮSTOJUS Į ES

Atkūrus Nepriklausomybę Lietuva pradėjo ekonominius ir socialinius pertvarkymus rinkos ekonomikos link. Žemės ūkyje šios reformos pasireiškia kaip dekolektyvizacijos procesas. Dekoloktyvizacijos procese kolektyvines žemės ūkio įmones pakeitė naujos ūkininkavimo struktūros (žemės ūkio bendrovės ir kt. įmonės bei įvairaus dydžio šeimyniniai ūkiai), funkcionuojančios pagal rinkos principus. Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą (ES) prasideda naujas žemės ūkio vystymosi etapas. ES skirta parama darė teigiamą poveikį žemės ūkio plėtrai. Po žemės ūkio gamybos nuosmukio dėl vykdytų funkcinų ir struktūrinių reformų nuo 2004 m. pradeda augti bendroji žemės ūkio produkcija, didėja gamybos produktyvumas dėl vis daugiau naudojamos modernios technikos ir pažangesnių technologijų, kyla žemės ūkio darbuotojų kvalifikacija. Tačiau ES paramos mechanizmai bei Bendroji žemės ūkio politika (BŽŪP) yra selektyvi socioekonominė bei teritorinė prasme. Kyla klausimas, kaip keitėsi žemės ūkio struktūros ES kontekste? Kokie ūkiai ir kodėl turėjo daugiausiai naudos? Ar yra dekoloktyvizacijos proceso eigoje susiformavusių agrarinių struktūrų tęstinumas? Kokie veiksniai daro įtaką teritorinei agrarinės struktūros diferenciacijai? Ūkio žemės plotas, materialinė bazė ir gamybos intensyvumas yra vieni iš pagrindinių veiksnių, lemiančių ūkio pelną, o kartu ir žemdirbių materialinę gerovę.

1 lentelė. Agrarinių struktūrų skaičiaus raida pagal dydį 2003–2016 metais (šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas). Sudarė: J. Mačiulytė

Ūkio dydis, hektarai	2003		2010		2016	
	Skaičius	%	Skaičius	%	Skaičius	%
0-<5	168904	62	117399	59	75202	50
5-<10	57207	21	39897	20	32770	22
10-<20	28477	10	21473	11	19318	13
20-<50	12452	5	12512	6	12250	8
50-<100	3006	1	4830	2	5486	4
100 ir daugiau	2065	1	3802	2	5291	3
Iš viso	272111	100	199913	100	150317	100

Įstojus į ES mažėjo ūkių skaičius, tačiau augo dirbamų žemės ūkio naudmenų (ŽŪN) plotas ir du kartus padidėjo vidutinis ūkio dydis. Nuo 2003 iki 2016 m. daugiau nei 120 tūkstančių ūkių pasitraukė iš žemės ūkio gamybos (1 lentelė). Ūkių skaičius mažėjo smulkių ūkių (ūkio plotas iki

10 hektarų) sąskaita. Nagrinėjamu laikotarpiu mažų ūkių skaičius sumažėjo daugiau nei 52 proc. Mažėjant smulkių ūkių skaičiui, vyko žemės koncentracija stambiuose ūkiuose (ūkio plotas daugiau nei 50 ha), kurių skaičius ir dirbamos žemės plotas išaugo daugiau nei du kartus (2 lentelė). Priešingai, vidutiniai ūkiai (nuo 10 iki 50 hektarų) vystėsi lėtai ir jų skaičius bei dirbamos žemės plotas mažėjo (23 proc. ir 16 proc.).

2 lentelė. Agrarinių struktūrų naudojamų žemės ūkio naudmenų raida 2003–2016 metais (šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2011). Sudarė: J. Mačiulytė

Ūkio dydis, hektarai	2003		2010		2016	
	ŽŪN, ha	%	ŽŪN, ha	%	ŽŪN, ha	%
0-<5	474625	19	312596	11	202390	7
5-<10	398844	16	276810	10	229563	8
10-<20	389801	16	296009	11	269923	9
20-<50	368900	15	388690	14	374011	13
50-<100	205558	8	328409	12	385636	13
100 ir daugiau	653230	26	1140044	42	1463081	50
Iš viso	2490958	100	2742558	100	2924604	100

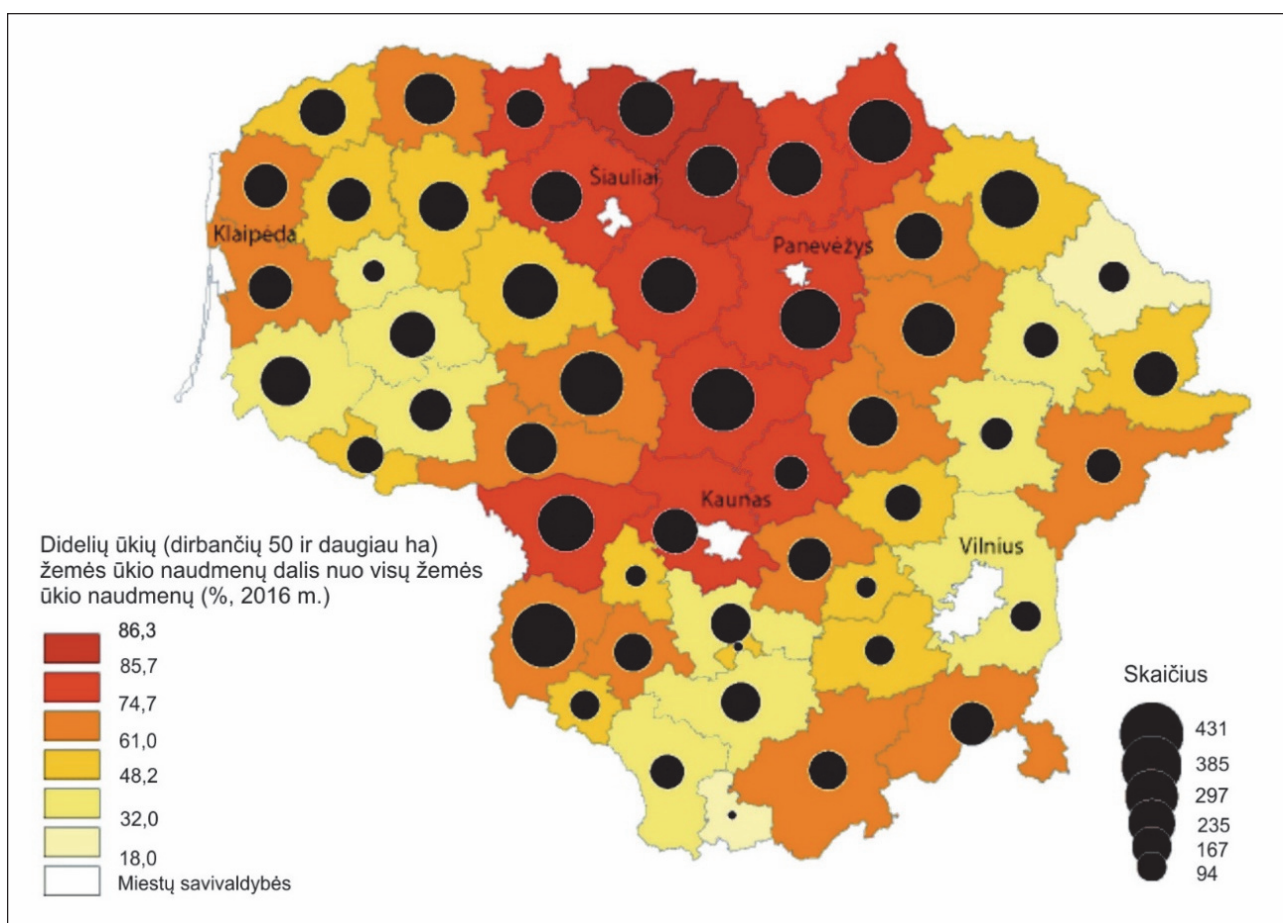
Nuo 2004 m. dar labiau sustiprėjo agrarinis dualizmas, kuris reiškiasi didelio skaičiaus smulkių ūkių ir nedidelio skaičiaus labai stambių ūkių koegzistavimu. Nors smulkių ūkių skaičius mažėja (ypač asmeninių ūkių, dar vadinamų trihektariais), jie sudaro tris ketvirtadalius nuo visų ūkių skaičiaus, tačiau dirba tik 15 proc. žemės ūkio naudmenų. Labai stambūs latifundiniai ūkiai yra išskirtinis Vidurio ir Rytų Europos agrarinės struktūros bruožas (Maurel, 2012; Vandenbroucke, Fehér, 2011). Išlikusios žemės ūkio bendrovės ir įmonės transformavosi į kapitalistinius ūkius, kur žemė ir kapitalas priklauso vienam ar keliems savininkams, o darbas yra samdomas. Dalis šeimyninių ūkių taip pat vystėsi link šios gamybos formos.

Ekspertų nuomone, didžiausią įtaką žemės ūkio sektoriaus transformacijai turėjo tiesioginės žemės ūkio išmokos (ES paramos..., 2013). Iš tiesioginių išmokų, mokamų už žemės ūkio naudmenų plotus, didžiausią naudą turėjo stambūs ūkiai, kurie jau buvo modernizacijos kelyje iki įstojimo į ES. Taip pat stambūs ūkiai turėjo pakankamai finansinių resursų pasinaudoti kitomis „Kaimo plėtros programos“ priemonėmis, reikalaujančiomis pradinio kapitalo bei konsultacinės pagalbos ruošiant investicinius projektus. ES parama turėjo santykinai mažą poveikį smulkaus ūkio modernizavimui, tačiau konsolidavo šias struktūras.

Viešojoje erdvėje daug diskutuojama apie labai stambius ūkius. Tačiau tyrimas parodė, kad ekstremalūs žemės koncentracijos atvejai Lietuvoje žemės ūkyje nedominuoja. Stambių ūkių, didesnių nei 100 hektarų, analizė šalies lygmeniu parodė, kad daugiau nei trys ketvirtadaliai ūkių (78 proc.) valdo nuo 100 iki 300 hektarų ir dirba 47 proc. nuo visų stambių ūkių ŽŪN arba 23 proc. visų naudojamų šalies ŽŪN. Labai dideli ūkiai (daugiau nei 1000 hektarų) sudaro 3 proc. nuo visų didelių ūkių arba 179 vienetus ir dirba 21 proc. nuo visų stambių ūkių ŽŪN arba 11 proc. visų naudojamų šalies ŽŪN.

Agrarinių struktūrų transformacija pasižymi teritoriniais skirtumais. Vykstant dekoloktyvizacijos procesui, šiauriniuose regionuose (Šiaulių ir Panevėžio aps.) ir centriniuose regionuose (Kauno aps.) formavosi latifundinio tipo agrarinė struktūra. Šiai struktūrai yra būdingas didelis skaičius

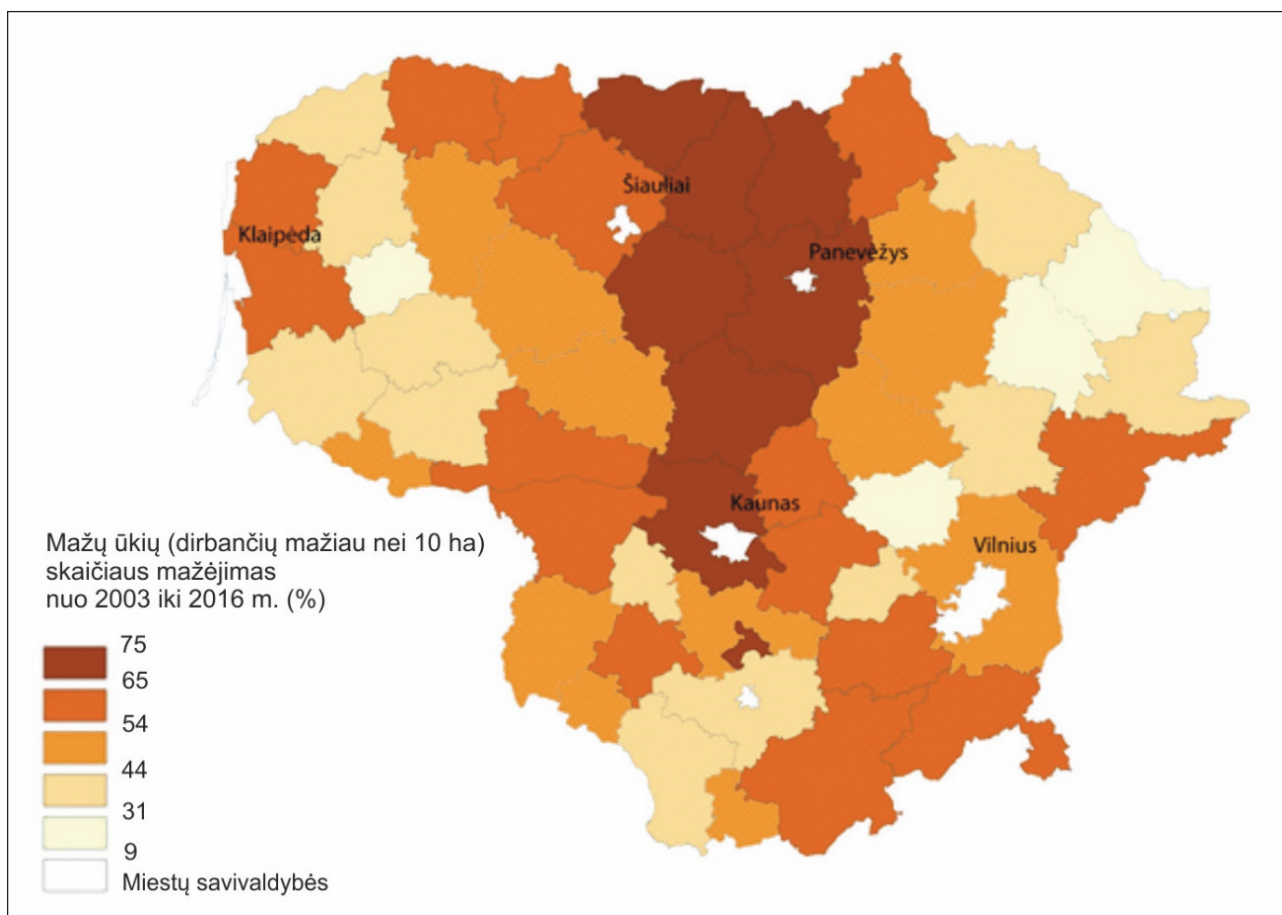
mažų ūkių, kurių dauguma susikūrė ant valstybės suteiktos trijų hektarų žemės, ir mažas skaičius didelių šeimyninių ūkių bei žemės ūkio įmonių (žemės ūkio bendrovių, personalinių įmonių, UAB'ų). Pietvakarių Lietuvoje (Marijampolės aps.) perėjimas iš kolektyvinio į šeimyninį ūkio modelį buvo spartesnis negu kituose regionuose bei apibūdinamas aktyvesniu vidutinio ir stambaus šeimyninio ūkio formavimusi. Įstojus į ES stambūs ūkiai didino dirbamos žemės plotą dėl didžiausių tiesioginių išmokų javų augintojams ir santykinai aukštų grūdų supirkimo kainų. Šakių, Kauno, Jonavos, Kėdainių, Panevėžio, Radviliškio, Akmenės, Pasvalio bei Biržų rajonų savivaldybėse dideli ūkiai, valdantys daugiau nei 50 hektarų, dirba daugiau nei tris ketvirtadalius ŽŪN, o Joniškio ir Pakruojo rajono savivaldybėse – net 86 proc. nuo visų savivaldybės ŽŪN (1 pav.).

1 pav. Didelių ūkių pasiskirstymas Lietuvos savivaldybėse

Ūkių stambėjimas vyko smulkių ūkių sąskaita. Nuo 2003 iki 2016 m. daugiausiai smulkių ūkių, dirbančių iki 10 hektarų žemės, išnyko Joniškio, Pakruojo, Pasvalio, Pakruojo ir Radviliškio rajonų savivaldybėse (70 ir daugiau proc., 2 pav.). Dar iki įstojimo į ES, stambūs ūkiai turėjo didesnę ekonominę, socialinę bei kultūrinę kapitalą lyginant su vidutiniu ir smulkiu šeimos ūkiu. Priešstoji- minėje programoje SAPART didžioji dalis numatytų lėšų (130 milijonų eurų 2000–2006 metams) buvo skiriama ūkių modernizacijai. Deja, programos teikiama parama buvo prieinama tik nedide- liam skaičiui labai stambių ūkių, kurie jau buvo ekonomiškai stiprūs. Dėl dalinio realizuotų investi- cijų apmokėjimo, leidimo pirkti tik ES arba šalių kandidačių techniką bei dėl ūkininkams nepalan- kios bankinės kreditavimo sistemos minėta gana svaria finansinė pagalba galėjo pasinaudoti labai

mažas skaičius ekonomiškai stiprių ūkininkų. Taip pat sudėtingas verslo plano paruošimas ir žemės ūkio konsultantų neaktyvumas trukdė geriau įsisavinti skirtas lėšas. Nuo 2004 m. taikytas žemės ūkio paramos mechanizmas ir toliau didino atskirtį tarp ekonomiškai stiprių ir silpnų ūkių.

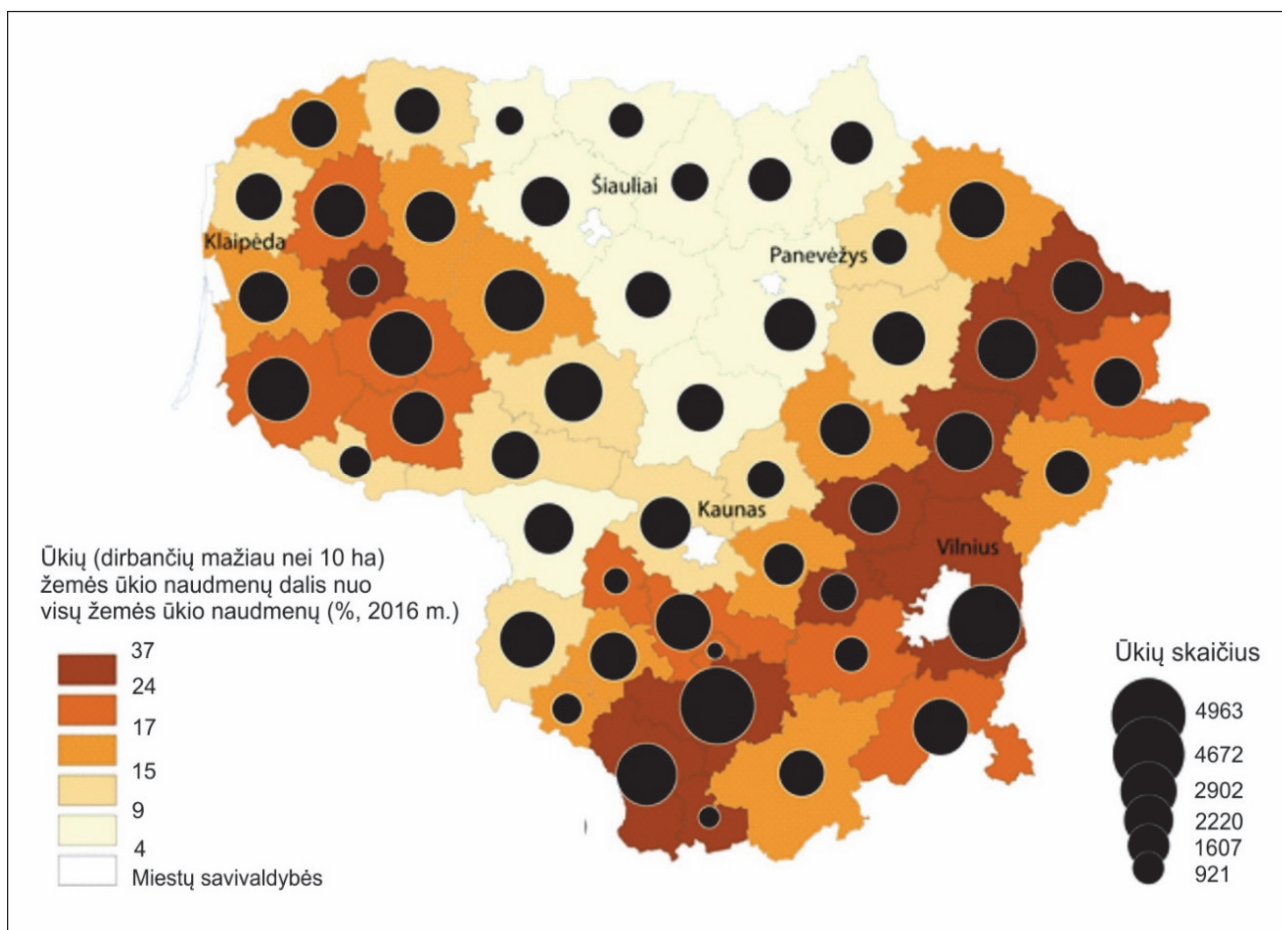

2 pav. Smulkių ūkių dalies pokyčiai Lietuvos savivaldybėse

Smulkus ūkis dėl tiesioginių išmokų paramos, mažos darbo pasiūlos kaime, žemo pragyvenimo lygio ir papildomų pajamų poreikio išlieka. Didelis skaičius mažų ūkių ir santykinai didelė dalis jų dirbamų ŽŪN yra rytų ir pietų regionuose bei Žemaitijoje (3 pav.). Tai „socialinės atskirties“ agrarinės teritorijos, kur žemės ūkis atlieka ne gamybos, o socialinę funkciją. Istorinis palikimas darė įtaką teritoriniam smulkaus ūkio paplitimui. Tarpukaryje pietų ir pietryčių Lietuvoje formavosi maži šeimyniniai ūkiai, kurių žemės ūkio nuosavybės pagrindu buvo suteikta žemė norintiems ūkininkauti po Nepriklausomybės atkūrimo. Ūkių plėtrą stabdo ir prastos agronominės sąlygos, dėl kurių ūkių pelningumas yra mažesnis nei derlingų žemių regionuose. Minėtuose regionuose plėtojama gyvulininkystė, kuriai buvo skiriama mažesnė parama nei grūdinių kultūrų sektoriui.

Vilniaus rajono savivaldybėje yra ypač didelis skaičius mažų ūkių, kurie dirba trečdalį žemės ūkio naudmenų. Sostinės regione ūkiai laikomi spekuliaciniais tikslais. Tačiau dėka sostinės artumo gali būti plėtojamas ir šeimos ūkis, orientuotas į „trumpo atstumo“ modelį, tai yra produkcijos (daržovių, mėsos, pieno produktų, ekologinių produktų) tiesioginį pardavimą miesto vartotojui. Tokia gamybos ir produkcijos realizavimo forma labai sparčiai plinta Vakarų Europoje.

3 pav. Smulkių ūkių teritoriniai skirtumai Lietuvos savivaldybėse

Lietuvai įstojus į ES augo žemės ūkio produkcijos apimtys. Nuo 2010 iki 2016 m. standartinė produkcija išaugo nuo 1526724,6 tūkst. eurų iki 2226207,6 tūkst. eurų arba 31 procentais.²⁷ Tačiau ekonominis augimas nevyko vienodai visuose ūkiuose ir regionuose. Ūkių ekonominio dydžio analizė atskleidė didelę ūkių diferenciaciją (3 lentelė). Nežiūrint bendro ūkių ekonominio stiprėjimo, daugiau nei trečdalis (38 proc.) ūkių patenka į žemiausią klasę, tai yra ūkio standartinė produkcija sudaro mažiau nei 2000 eurų.²⁸ Silpnų ekonomiškai ūkių dalis mažėja: 2010 m. žemiausios ekonominės klasės ūkiai sudarė pusę visų šalies ūkių. Mažėjant ekonomiškai silpnų ir išliekant beveik stabiliam vidutinių ūkių skaičiui (ūkių standartinė produkcija iki 15 000 eurų), augo stiprių ekonomiškai ūkių skaičius (standartinė produkcija nuo 100 000 iki 500 000 eurų).

Po Nepriklausomybės atkūrimo vykdyta agrarinė reforma ir ES BŽŪP lėmė dirbančiųjų žemės ūkyje skaičiaus mažėjimą. Užimtų žemės ūkyje skaičius nuo 2005 iki 2016 m. sumažėjo daugiau nei du kartus, tai yra nuo 545,4 tūkst. iki 256,8 tūkst. dirbančiųjų. Nežiūrint to, kad žemdirbių skaičius mažėjo, jų dalis išlieka du kartus didesnė nei daugelyje Vakarų Europos valstybių.²⁹

²⁷ Ankstesnių metų analizės nebuvo galima atlikti, nes Statistikos departamentas vertino ūkių standartinę gamybos pelną, o ne standartinę produkciją.

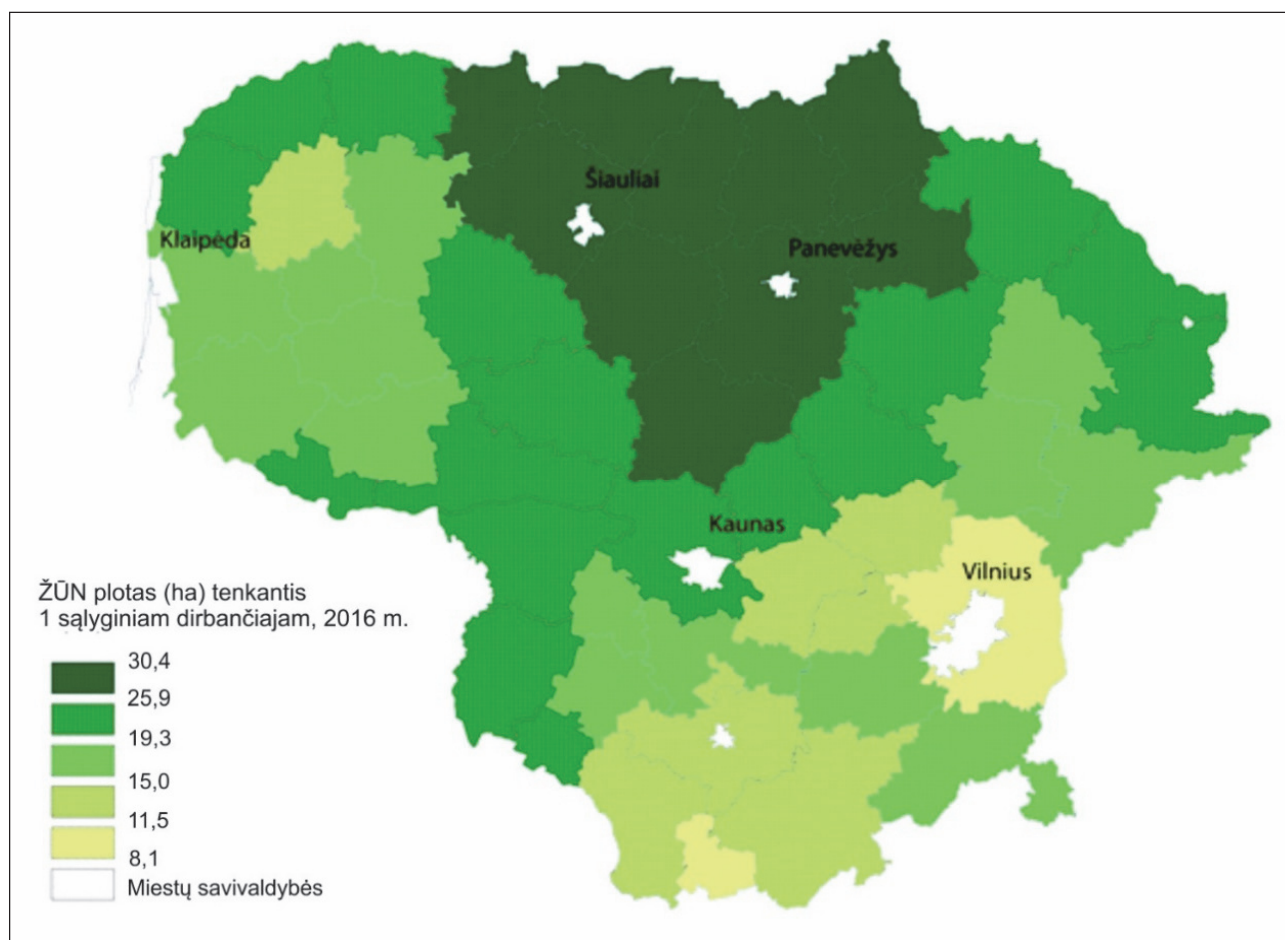
²⁸ Nustatant ūkio ekonominį dydį, kiekvienos pasėlių ar gyvulių (paukščių) rūšies standartinė produkcija dauginama iš atitinkamo pasėlių ploto ar gyvulių (paukščių) skaičiaus, o gauti dydžiai sudedami. Ši suma rodo bendrą ūkio standartinę produkciją ir apibūdina jo ekonominį dydį. Pagal ekonominį dydį ES ūkiai skirstomi į 14 klasių.

²⁹ 2017 m. Lietuvoje 7,4 proc. aktyvių gyventojų dirbo žemės ūkyje, o ES senbuvėse šalyse vidutiniškai – 3,1 procentai.

3 lentelė. Ūkių ekonominio dydžio raida 2010 ir 2016 metais (šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas). Sudarė: J. Mačiulytė

Ekonominio dydžio klasė	2010 m.	Dalis, %	2016 m.	Dalis, %
Mažiau nei 15000 EU	185838	92,96	130539	86,84
15 000 EU -< 50 000 EU	10279	5,14	12378	8,23
50 000 EU -< 100 000 EU	2172	1,09	3936	2,62
100 000 EU -> 500 000 EU	1388	0,69	16314	10,85
500 000 EU -> 1 000 000 EU	127	0,06	205	0,14
1 000 000 EU -> 3 000 000 EU	51	0,03	72	0,05
3 000 000 EU ir daugiau	58	0,03	109	0,07
Viso	199913	100	150317	100

ES parama skatino darbo produktyvumo, matuojamo vieno sąlyginio darbuotojo apdirbamų ŽŪN plotu, didėjimą. 2005 m. vienas sąlyginis darbuotojas dirbo 12,6 ha žemės ūkio naudmenų, o 2016 m. – 19,7 ha. Nors darbas žemės ūkyje intensyvėjo, jis dar išlieka daug mažesnis nei Vakarų Europoje. Lietuvos regionuose yra skirtingas darbo produktyvumas (4 pav.).

4 pav. Darbo produktyvumo žemės ūkyje teritoriniai skirtumai Lietuvos savivaldybėse

Šiauriniai ir centriniai šalies regionai (Akmenės, Joniškio, Šiaulių, Pakruojo, Pasvalio, Biržų, Radviliškio, Panevėžio ir Kėdainių rajonų savivaldybės) išsiskiria didžiausiu darbo produktyvumu dėl aukšto mechanizacijos lygio, palankių agronominių sąlygų ir grūdinių kultūrų specializacijos, reikalaujančios mažai rankų darbo. Vertinama, kad užsiimant augalininkyste 1000 ha ūkyje dirba tik apie 5 darbuotojus. Produktiviausią žemės ūkio arealą supančiose savivaldybėse bei Suvalkijos,

Šiaurės ir Šiaurės Rytų pasienio savivaldybėse gamybos našumas yra didesnis už šalies vidurkį. Priešingai, Žemaitijos regione, kuris specializuojasi pieninėje galvijininkystėje, reikalaujančioje daugiau darbo jėgos ir didesnių investicijų, bei Pietų ir Pietryčių regione, pasižyminčiame nepalankiais ūkininkavimui dirvožemiais ir dideliu skaičiumi senyvo amžiaus kaimo gyventojų, darbo našumas buvo vienas iš žemiausių šalyje. Apskritai, BŽŪP buvo ypač palanki augalininkystės sektoriui, kur augo darbo našumas, vyko žemės koncentracija bei mažėjo dirbančiųjų skaičius. Gyvulininkystė dėl mažesnės ES paramos (paukštininkystei ir kiaulininkystei tiesioginės išmokos išvis nebuvo skiriamos), didesnio darbo jėgos poreikio bei nepertraukiamo gamybos ciklo tapo mažai patraukli žemės ūkio šaka, vystoma vidutiniuose ir smulkiuose šeimos ūkiuose.

2. AGRARINIŲ STRUKTŪRŲ ANALIZĖ

Žemės restitucija ir gamybos priemonių privatizacija sukėlė socialinių santykių transformaciją, kuri pasireiškė naujų gamybos formų atsiradimu žemės ūkyje. Trys naujos agrarinės struktūros pakeitė kolektyvines žemės ūkio įmones: žemės ūkio bendrovės, atsiradusios iš kolūkių ir tarybinių ūkių privatizacijos, šeimyniniai ūkiai, kurių dauguma buvo įkurti ant grąžintos žemės, ir asmeniniai ūkiai – pagalbinių tarybinių metų ūkių paveldas. Minėtų struktūrų tarpusavio santykis ir teritorinis paplitimas keitėsi per visą dekokolektivizacijos laikotarpį (4 lentelė).

4 lentelė. Agrarinių struktūrų raida 2003–2016 metais (šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas). Sudarė: J. Mačiulytė

Rodikliai	Visi ūkiai			Ūkininkų ir šeimos ūkiai			Žemės ūkio bendrovės ir įmonės		
	2003	2010	2016	2003	2010	2016	2003	2010	2016
Ūkių skaičius, tūkst.	272,1	199,9	150,3	271,5	199,3	149,5	0,6	0,6	0,9
Naudojamos žemės ūkio naudmenos, tūkst. ha	2491,0	2734,7	2924,6	2188,3	2367,0	2529,8	302,7	367,7	394,8
Vidutinis ūkio dydis pagal žemės ūkio naudmenų plotą, ha	9,3	13,8	19,5	8,2	12,0	16,9	504,7	580,8	461,2

Stojimo į ES išvakarėse šeimos ūkis tapo vyraujančia gamybos forma. Privati žemės nuosavybė yra pagrindinis kriterijus individualiam ūkiui steigti. Žemės restitucija sudarė nevienodas sąlygas visiems kaimo žmonėms gauti žemę ir į procesą įtraukė subjektus, turinčius skirtingus planus dėl žemės naudojimo. Žemės grąžinimas buvusiems savininkams į privataus ūkio kūrimą įtraukė dalį asmenų, neturinčių jokių ryšių su žemės ūkiu: tarybiniais metais kaimo gyventojų skaičius sumažėjo nuo 80 proc. iki 23 proc. Šiems savininkams žemė nėra gamybos ir naudojimo objektas, o žemės restitucija jiems turėjo tik socialinės reabilitacijos prasmę. Tačiau egzistuoja grupė žemės savininkų ir jų palikuonių, kuriems žemės restitucija suteikė teisę įkurti šeimyninį ūkį, kuris po penkiasdešimt kolektyvinio ūkininkavimo metų tapo pagrindine gamybos forma Lietuvos kaime. Remiantis žemės ūkio struktūros tyrimo rezultatais, 2016 m. buvo 149 461 šeimyninis ūkis, turintis daugiau nei vieną hektarą žemės (5 lentelė). Visi šeimyniniai ūkiai dirbo 87 proc. šalies žemės ūkio naudmenų ploto. Ūkių dydžių analizė rodo, kad vyrauja smulkūs ūkiai: ūkiai, turintys mažiau nei 10 hektarų (be ūkių, mažesnių už vieną hektarą), sudaro 72 proc. nuo visų šeimyninių ūkių.

Nuo 2003 iki 2016 m. šeimos ūkių skaičius sumažėjo daugiau nei perpus dėl smulkių gamintojų pasitraukimo iš žemės ūkio gamybos. Mažėjant ūkininkų skaičiui, ūkiai stambėjo. Vidutinis šeimos ūkio dydis išaugo nuo 8,2 iki 16,9 ha ŽŪN. Mažų šeimos ūkių, dirbančių iki 10 hektarų ŽŪN, skaičius sumažėjo 52 procentais dėl mažo smulkių ūkių produktyvumo, ūkininkų senėjimo ir emigracijos. Po įstojimo į ES mažų ūkių skaičius sumažėjo du kartus, tačiau vis dar išliko didelis.

5 lentelė. Šeimos ūkiai 2003–2016 metais (šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas). Sudarė: J. Mačiulytė

ŽŪN plotas, ha	2003		2016		2003		2016	
	Skaičius	%	Skaičius	%	ŽŪN, ha	%	ŽŪN, ha	%
< 5	166243	61,1	75119	50,3	470296	21,1	202278	8,0
5-<10	58431	21,5	32733	21,9	408436	18,3	229260	9,1
10-<20	29834	11,0	19282	12,9	408461	18,3	269380	10,6
20-<50	12862	4,7	12129	8,1	379951	17,0	370234	14,6
50-<100	2977	1,1	5383	3,6	203052	9,1	378137	14,9
100-<300	1447	0,5	3965	2,7	227522	10,2	651299	25,7
> 300	257	0,1	850	0,6	133867	6,0	429212	17,0
Viso	272051	100	149461	100	2231600	100,0	2529800	100

Vidutinių šeimos ūkių skaičius sumažėjo ketvirtadaliu (26 proc.), o dirbamos žemės plotas penktadaliu (19 proc.), tačiau šiek tiek išaugo dalis nuo visų šeimos ūkių (nuo 16 iki 21 procento). Mažėjant vidutinių šeimos ūkių skaičiui ir dirbamos žemės plotui, truputį išaugo jų vidutinis ūkio dydis (nuo 18,5 ha iki 20,4 ha).

ES žemės ūkio politika yra palanki formuoti stambiams ūkiams. Didelių ūkių (daugiau nei 50 hektarų) skaičius išaugo du kartus, o dirbamos žemės plotas – 2,5 karto, tačiau jie sudaro tik 7 proc. nuo visų šeimos ūkių. Stambių ūkių kategorijoje reikšmingai padidėjo vidutinis ūkio dydis – nuo 126 hektarų iki 143 hektarų.

Lokaliniai tyrimai leido detaliau analizuoti šeimyninio ūkio atsikūrimo ir vystymosi raidą.³⁰ Galima išskirti tris šeimyninio ūkio grupes pagal gamybos logiką: prekinis ūkius, valstietiškus ūkius ir natūrinius ūkius (Mačiulytė, 2001).

Prekinių ūkių grupė, kurią sudaro trečdalis visų šeimyninių ūkių, pasižymi santykinai dideliu produkcijos kiekiu pateiktu rinkai. Dalis prekinių ūkių nėra specializuoti, tai yra, vysto daugiašakį ūkį, tačiau jie turi vieną ar kelias gamybos šakas, kurių produkcija visų pirma skirta rinkai. Nuo įsikūrimo pradžios prekinių ūkių savininkai daug investavo į ūkį pirkdami žemės ūkio techniką, statydami gamybinius pastatus bei plėsdami ūkio plotą nuomodami arba pirkdami žemę. Ateityje prekinių ūkių savininkai planuoja dar didinti ūkio plotą bei investuoti į ūkį. Pagal gamybos sistemą, realizuotas investicijas ir norą plėsti ūkį ši grupė gali būti apibūdinama kaip dinamiška ir turinti galimybių sukurti modernų šeimyninį ūkį. Ūkininko socialinis ir kultūrinis kapitalas yra vienas iš veiksnių, lemiančių ūkio vystymosi sėkmę. Prekinių ūkių grupėje yra didžiausias procentas buvusių žemės ūkio specialistų ir ūkių vadovų, taip pat ūkininkų, turinčių aukštąjį arba specialų vidurinį

³⁰ Anketinės žemdirbių apklausos buvo atliktos 1997 ir 2002 m. trijuose teritoriniuose etalonuose, kurie skiriasi žemės ūkio ir kaimo visuomenės istoriniu vystymusi. Tai Skaistgirio teritorinis tyrimų etalonas, apimantis buvusio „Pergalės“ kolūkio teritoriją Joniškio rajono savivaldybėje, Suginčių ir Čivelių tyrimų etalonas, apimantis buvusių kolūkių teritorijas Molėtų rajono savivaldybėje, bei Plungės raj. savivaldybė ir Rietavo savivaldybė, kur buvo apklausti ūkininkai, susijungę į žemės ūkio technikos ir pieno kooperatyvus. Vėliau agrarinių struktūrų transformacijos buvo stebimos taikant interviu metodą.

žemės ūkio išsilavinimą. Prekinių ūkių savininkai, kurie per santykinai trumpą laiką jau padarė didelę ekonominę pažangą, sudaro naują kaimo elitą ir turi daugiausiai galimybių išlikti ir vystytis.

Valstietiško tipo ūkiai pasižymi labai įvairia gaminama produkcija ir nedideliu produkcijos pardavimu rinkoje. Čia gamybos logiką apsprendžia visų pirma šeimos poreikiai maistui ir noras turėti papildomas pajamas rinkoje realizuojant perteklinę, šeimos nesuvargotą produkciją. Valstietiški ūkiai yra labai įvairūs pagal ūkio dydį, apsirūpinimą technika ir investicijų lygį, kuris yra daug mažesnis negu anksčiau nagrinėtoje grupėje. Nuo ūkio įsikūrimo pradžios tik nedidelė dalis ūkių padidino dirbamos žemės plotą. Šios grupės ūkininkai pasižymi kukliais ūkio vystymo planais, dažniausiai apsiribojančiais tik smulkios technikos pirkimu. Nedidelis parduodamos produkcijos kiekis jiems nesuteikia pakankamai pajamų ūkio plėtrai. Valstietiško tipo ūkiuose didelis skaičius ūkininkų turi papildomas pajamas arba yra pensininkai. Per 2016 m. tyrimą 42 proc. ūkininkaujančių asmenų ir jų šeimos narių nurodė, kad be ūkio darbų jie turi ir kitą darbą, už kurį gavo atlyginimą, o 68 proc. iš jų kitas darbas buvo pagrindinis (2016 m. žemės..., 2018). Ūkininkų ūkiuose užimtumas yra dalinis, nes net 86 proc. darbuotojų dirbo ne visą darbo dieną. Būdami mažai rentabilūs, valstietiški ūkiai turi sunkumų adaptuotis Europos Sąjungos rinkoje.

Natūrinių ūkių gamybos tikslas yra patenkinti šeimos maisto poreikius. 45 proc. šeimos ūkių suvartoja daugiau kaip 50 proc. savo pagamintos produkcijos (2016 m. žemės..., 2018). Natūriniai ūkiai yra tęsinys pagalbinių tarybinių metų kolūkiečių ūkių. Dauguma natūrinių ūkių nuo įsikūrimo pradžios nepadidino savo ūkio ploto arba, priešingai, jį sumažino. Didelė dalis natūrinių ūkių pajamas ūkiui funkcionuoti ir papildomas pajamas gauna iš nedidelio kiekio pieno pardavimo. Išstumti rinkos ir būdami neperspektyvūs ekonomiškai, natūriniai ūkiai vaidina didelį socialinį vaidmenį, suteikdami galimybę išgyventi labiausiai dėl kaimo dekolektivizacijos nuskurdusioms šeimoms.

6 lentelė. Žemės ūkio bendrovės 2016 metais (šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas).

Sudarė: J. Mačiulytė

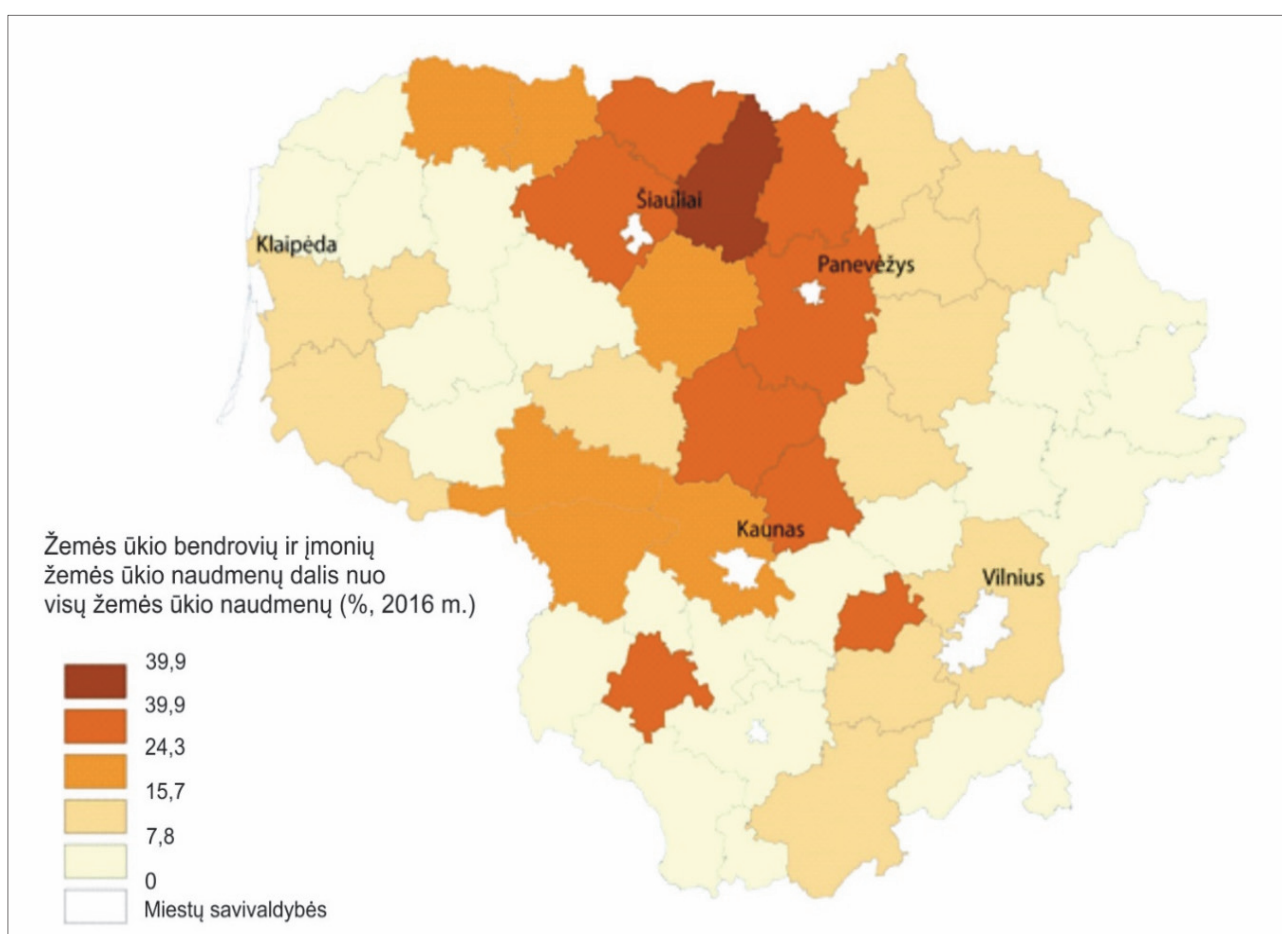
ŽŪN plotas, ha	Skaičius	%	ŽŪN, ha	%
< 100	380	44	12234	3
100- < 500	241	28	59251	15
500- < 1000	99	12	69926	18
>1000	136	16	253393	64
Viso:	856	100	394804	100

Dekolektivizacijos pradžioje žemės ūkio bendrovės, pakeitusios sovietinių metų kolūkius ir tarybinius ūkius, buvo vyraujanti gamybos forma. Tačiau vykdant reformą jų skaičius stipriai mažėjo dėl vidinių konfliktų tarp atskirų socialinių grupių ir pažeistų ryšių tarp žemės, kapitalo ir darbo (Mačiulytė, 2009). Stojimo į ES išvakarėse buvo 610 žemės ūkio įmonių, iš kurių – 285 žemės ūkio bendrovės. Žemės ūkio bendrovės pagal savo funkcionavimo logiką ir nuosavybės struktūrą yra labai artimos žemės ūkio įmonėms, todėl jos bus analizuojamos kartu. 2016 m. veikė 856 žemės ūkio bendrovės ir įmonės, kurios dirbo 395 804 hektarus arba 14 procentų visų dirbamų šalies ŽŪN.

Tarp žemės ūkio bendrovių ir įmonių vyrauja nedideli ūkiai, dirbantys iki 100 ha ŽŪN (6 lentelė). Tačiau greta egzistuoja labai stambūs ūkiai, dirbantys daugiau nei 1000 ha ŽŪN. Kartu su stambiais šeimos ūkais, šie latifundiniai ūkiai naudoja net 9 proc. visų šalies ŽŪN. Jei bendrame šalies kontekste žemės ūkio bendrovių ir įmonių ekonominis bei socialinis vaidmuo ryškiai sumažėjo

(2016 m. šios struktūros pagamino 28 proc. bendros žemės ūkio produkcijos), egzistuoja regionai, kur ši gamybos forma išlieka vyraujanti (5 pav.). Žemės ūkio bendrovės ir įmonės, kaip vyraujanti gamybos forma, yra paplitusios šiauriniuose ir centriniuose Vidurio lygumos regionuose, kur dėl geros materialinės bazės, sukurtos tarybiniais metais, geresnių gamtinių sąlygų ir mažo skaičiaus buvusių žemės savininkų, gyvenančių vietoje (pokario deportacijų išdava) ir galinčių kurti šeimyninį ūkį, ši gamybos forma išlieka. Šiaulių, Joniškio, Pasvalio, Kėdainių, Jonavos rajonų savivaldybėse bei Marijampolės, Elektrėnų savivaldybėse žemės ūkio bendrovės ir įmonės dirba ketvirtadalį ir daugiau ŽŪN, o Pakruojo rajono savivaldybėje – net 40 proc. visų ŽŪN. Kaimo teritorijose, kur dar silpna ekonominės veiklos diversifikacija, žemės ūkio įmonės vaidina svarbų socialinį vaidmenį, nes suteikia darbą 17340 nuolatiniais darbuotojams ir 658 laikinai samdomiems darbuotojams (2016 m. žemės..., 2018).

5 pav. Žemės ūkio įmonių teritoriniai skirtumai Lietuvos savivaldybėse

Žemės ūkio bendrovėse ir įmonėse, kurios didžiąją dalį žemės nuomoja, auginamos grūdinės ir techninės kultūros.³¹ Privačių įmonių tinklo, teikiančio paslaugas nuo „žemutinės“ (trašų ir fitosanitarinių priemonių platinimas, konsultacinės paslaugos) iki „aukštutinės“ (žemės ūkio produkcijos supirkimas, taikant išankstines sutartis) grandies, susikūrimas skatina ūkių grūdų auginimo specializaciją. Žemės ūkio įmonių gamybos intensyvumas yra du kartus didesnis nei ūkininkų ūkiuose dėl

³¹ Žemės ūkio bendrovės ir įmonės nuomoja 74 proc. dirbamos žemės.

aukšto mechanizacijos lygio ir pažangių technologijų taikymo.³² Vidutiniškai viena žemės ūkio bendrovė ir įmonė pagamina penkiasdešimt kartų daugiau standartinės produkcijos nei ūkininko ūkis. Palankiomis sąlygomis įgytas pradinis kapitalas ir ES parama lėmė labai stambių, produktyvistinių ūkių formavimąsi Lietuvoje bei kitose Vidurio Europos pokomunistinėse valstybėse. Lietuvoje trečdalis žemės ūkio bendrovių ir įmonių, dirbančių 84 proc. nuo visų žemės ūkio įmonių dirbamų ŽŪN, pagamina produkcijos už daugiau nei 250 000 eurų. Žemės ūkio įmonės yra konkurencingos ir dirba pelningai dėl ES paramos, santykinai mažų žemės nuomos bei pardavimo kainų ir nedidelių žemės ūkio darbuotojams mokamų atlyginimų. Stambios žemės ūkio struktūros vaidina svarbų ekonominį ir socialinį vaidmenį, tačiau produktyvistinis gamybos būdas, kurį nuo 10 dešimtmečio pradžios riboja Vakarų Europos valstybės, daro neigiamą poveikį aplinkai. Taip pat teritorijose, kur dominuoja žemės ūkio įmonės bei stambūs šeimos ūkiai, turintys didelius finansinius resursus, vidutinio šeimos ūkio plėtra yra ribojama nevienodų galimybių įsigyti žemę.

BŽŪP darė didelę įtaką agrarinių struktūrų transformacijai. Tiesioginių išmokų paramos mechanizmas yra ypač palankus stambiems ūkiams ir daro mažą poveikį smulkiems ir vidutiniams šeimos ūkiams. Taip pat kaimo plėtros priemonių, skirtų natūrinių ūkių restruktūrizacijai arba ūkių modernizacijai, finansinė parama yra sunkiai pasiekiamą smulkiems ir vidutiniams šeimos ūkiams. Vidurio Europos pokolektyvinį žemės ūkį buvo siekiama vystyti vidutinio šeimos ūkio pagrindu, tačiau BŽŪP konsolidavo stambias agrarines struktūras. Taip pat teikiama parama leido išgyventi dar dideliame skaičiu smulkių ūkių. Šeimos ūkiai (dydis nuo 100 iki 300 hektarų), atitinkantys Vakarų Europos šeimos ūkio modelį, Lietuvoje sudaro tik 3 proc. nuo visų šeimos ūkių ir dirba ketvirtadalį žemės ūkio naudmenų.

LITERATŪRA

- Aleknavičius P. (sudarytojas). (1996). *Agrarinės reformos įvertinimas*. Vilnius: Jošara, 123 p.
- ES paramos įtaka žemės ūkiui ir kaimo plėtrai. (2013). Vilnius: UAB „Ekonominės konsultacijos ir tyrimai.
- Lietuvos Respublikos 2010 metų visuotinio žemės ūkio surašymo rezultatai*. (2012). Vilnius : Lietuvos statistikos departamentas.
- Mačiulytė J. (2001). Les mutations agraires dans l'espace lituanien, Montpellier, 185 p.
- Mačiulytė J. (2003). Dekoletyvizacijos procesas Lietuvos kaimiškose teritorijose, *Geografija*. N° 39 (2), pp. 31–37.
- Mačiulytė J. (2004). La recomposition de l'espace rural lituanien dans la perspective de l'intégration européenne. *Les Annales de Géographie*. 636(III– IV): 188–210.
- Mačiulytė J. (2009). „Trajectoire agraire lituanienne“, in *Héritages et trajectoires rurales en Europe* (ed. Berger A., Chevalier P., Cortes G., Dedeire M.), L'Harmattan, pp. 139–161.
- Maurel M.C. (2012). La grande maille agraire en Europe Centrale: un invariant spatiotemporel?, *Etudes rurales*. pp. 1-20.
- Vandenbroucke P., Fehér I. (2011). Dynamique des structures agraires hongroises. Quels profils d'exploitation se dessinent, *Economie rurale*. pp. 325-326.
- Visuotinio 2003 m. žemės ūkio surašymo rezultatai*. (2005). Vilnius : Lietuvos statistikos departamentas.
- 2016 m. žemės ūkio struktūros tyrimo rezultatai*. (2018). Vilnius : Lietuvos statistikos departamentas.

³² Gamybos intensyvumas yra skaičiuojamas vertinant standartinę produkciją, tenkančią 1 hektarui ŽŪN. Žemės ūkio įmonėse viename hektare ŽŪN yra pagaminama standartinės produkcijos už 1250 eurų, o ūkininkų ūkiuose – už 685 eurus.

APIBENDRINIMAS IR DISKUSIJA

o DEPOPULIACIJA IR SENSTANTYS REGIONAI: RYŠKIAUSIOS ŠIŲ DIENŲ DEMOGRAFINĖS PROBLEMOS

Depopuliacijos problema Lietuvoje nėra nauja, ji visiems žinoma. Gyventojų skaičius per pastutinius 20 metų sumažėjo 738,7 tūkst. arba 20,6 proc. Šalis gyvena gilios demografinės krizės sąlygomis, kurios svarbiausi bruožai:

- sparčiai mažėja gyventojų skaičius;
- intensyvi emigracija;
- mažas gimstamumas;
- gyventojų senėjimas.

Depopuliacijos teritoriniai skirtumai lemia probleminių regionų formavimąsi, be to, su tuo susiję didėjantys gyvenimo kokybės ir gerovės skirtumai, didėjanti teritorinė atskirtis. Kai kuriose Šiaurės Rytų Lietuvos savivaldybėse (Ignalinos, Biržų, Zarasų) per praeitą dvidešimtmetį gyventojų skaičius sumažėjo daugiau kaip trečdaliu. Prielaidų tendencijų pasikeitimui, situacijos pagerėjimui kol kas nėra. Artimiausiu metu miškinguose, nederlinguose, periferiniuose regionuose gyventojų nepadaugės. Nėra pagrindo ir skatinti, kad ten jų daugėtų.

Demografinis senatvės koeficientas nuo 2001 m. (buvo 71) išaugo iki 129 – padidėjo 1,8 karto. Teritoriniai gyventojų senėjimo skirtumai taip pat dideli. Didžiausias senatvės koeficientas Šiaurės Rytų Lietuvoje ir Pietų Lietuvoje. Čia jis kartais dvigubai didesnis už šalies vidurkį. Sparčiausiai sensta Vakarų ir Šiaurės Lietuvos regionai, kai kurie miestai (Visaginas, Alytus, Panevėžys). Pagrindinė priežastis – didelė emigracija. Pensinio amžiaus gyventojų bus vis daugiau, ir jie gyvens vis ilgiau. Tai rimtas socialinis ir ekonominis iššūkis mūsų valstybei.

o KINTANTIS KAIMO VIETŲ VAIKMUO

Pastaraisiais metais Vakarų ir Šiaurės Rytų savivaldybėse sparčiai mažėja kaimo gyventojų skaičius. Kaimai šiuose regionuose lieka daugiausia nedideli, tuštėjantys, kuriuose belikę po kelis gyventojus. Daug gyvenviečių be gyventojų. Kinta ir Lietuvos kaimo vaizdas. Nustatytos svarbiausios kaimiškų teritorijų raidos kryptys:

- priemiesčių kaimiškos teritorijos transformuojasi į mieste dirbančių žmonių gyvenamąsias teritorijas – šiose teritorijose gyventojų skaičius auga;
- rekreacinėse teritorijose esančios kaimo gyvenvietės transformuojasi į rekreacines gyvenvietes, kur gyvenama ir poilsiuojama sezono metu, tačiau bendras gyventojų skaičius mažėja;
- didžiausią demografinę nuosmukį patiria periferinių regionų kaimiškos vietovės, kur tradiciškai buvo vystomas žemės ir miškų ūkis;

- kaimiškose vietovėse gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklas ir infrastruktūra keičiasi chaotiškai, dauguma savivaldos ar valstybės vykdomų politikos priemonių eina paskui tendencijas, o ne jas kuria.

Viena iš svarbiausių žmonių gyvenimą Lietuvos kaimiškose teritorijose lemiančių raidos tendencijų – darbo migracijos, kylančios dėl sumažėjusio ir toliau mažėjančio darbo vietų skaičiaus, ir liekaninės, sovietiniam ūkiui pritaikytos, kaimo gyvenviečių sistemos disbalanso. Kol kas nėra prielaidų, kad artimiausiu metu kaimiškose vietovėse bus sukurta pakankamai darbo vietų ten gyvenantiems žmonės. Tad darbingo amžiaus gyventojai išvyks gyventi į Lietuvos miestus ar užsienį.

o GYVENTOJŲ UŽIMTUMO IR MIGRACIJOS TENDENCIJOS

Periferinėse ir mažą gyventojų tankumą turinčiose savivaldybėse mažėjantis darbo vietų skaičius ir užimtų gyventojų skaičius tampa viena iš depopuliacijos priežasčių. Procesas yra neišvengiamas, valstybė šiuo metu to sustabdyti negali. Atsigaunant ekonomikai daugelyje palankesnėje geografinėje padėtyje esančių savivaldybių užimtųjų skaičius pastaraisiais metais didėja. Svarbiausia valstybės užduotis yra neigiamų emigracijos ir depopuliacijos pasekmių labiausiai tuštėjančiuose regionuose mažinimas, garantuojant vienodas gyvenimo sąlygas nepriklausomai nuo gyvenamosios vietos.

Nedarbo rodikliai šalyje mažėja. Ypač aktualu tai probleminiuose šalies regionuose, kur nedarbo lygis tradiciškai būna didžiausias. Tačiau dėl kvalifikuotų darbo išteklių stokos, siūlomo žemo darbo užmokesčio bei darbinės motyvacijos stokos esamus laisvus darbo išteklius integruoti į darbo rinką yra sudėtinga. Palyginti su kitomis tikslinėmis grupėmis, labiausiai skiriasi miesto ir kaimo moterų aktyvumo ir užimtumo rodikliai – miesto moterų užimtumo galimybės gali viršyti kaimo moterų galimybes net 1,5 karto. Todėl pastovesnį gerovės augimą itin sudėtinga užtikrinti kaimo moterims – trūksta darbo vietų paslaugų sektoriuje.

Dėl emigracijos labiausiai mažėja gyventojų skaičius Vakarų ir Šiaurės Lietuvoje. Taip yra todėl, kad šiuose regionuose dar yra kam emigruoti. Tik trijose didžiausių miestų žiedinėse savivaldybėse (Vilniaus, Kauno, Klaipėdos) gyventojų dėl migracijos daugėja. Periferinių savivaldybių gyventojai daugiausia išvyksta ne į Lietuvos miestus, bet į užsienį. Emigracijos mažinimas ir vidinės migracijos srautų valdymas yra sunkiai išsprendžiama problema. Tačiau svarbiausia būtų išlaikyti ir susigrąžinti jaunas šeimas į nuo didžiųjų miestų nutolusius regionus.

o ŽEMĖS ŪKIO IR KAIMO PLĖTRA

Lietuvai įstojus į ES prasidėjo naujas žemės ūkio vystymosi etapas. ES skirta parama daro teigiamą poveikį žemės ūkio plėtrai. Tiesioginių išmokų paramos mechanizmas yra ypač palankus stambiems ūkiams ir daro mažą poveikį smulkiems ir vidutiniams šeimos ūkiams. Finansinė parama natūrinių ūkių restruktūrizacijai ir modernizacijai jiems taip pat yra sunkiai pasiekama. Todėl ūkiai stambėja, ypač žemės ūkiui vystyti palankiausiose teritorijose Vidurio Lietuvoje. Toks procesas daro įtaką darbo rinkos kaitai regionuose.

ES kaimo politika iš esmės keičia teritorijų plėtros koncepciją ir praktiką: nuo centralizuoto egzogeninio modelio pereinama prie decentralizuoto ir endogeninio modelio, kuris remiasi vietinėmis iniciatyvomis ir resursais bei naujomis valdymo formomis. ES kaimo plėtros priemonė LEADER skatina

vietos iniciatyvas ir partnerystę įtraukiant vietos bendruomenes, verslo ir valdžios atstovus. Kaimo bendruomenių kūrimasis yra atsakas į decentralizacijos stoką ir anksčiau vykdytą kaimo politiką.

Ūkių skaičius mažėja visoje Lietuvoje, nors naudojamų žemės ūkio naudmenų plotai didėja. Vidutinis ūkio dydis Lietuvoje išaugo iki 21,1 ha (2016 m.). Pastaruoju metu smulkių ūkių skaičius mažėja ir ūkininkavimui mažiau palankiose teritorijose, tačiau vidutinis ūkio dydis išlieka nedidelis (Utenos rajone – 9,4 ha). Sparčiai mažėja ir dirbančių žemės ūkyje skaičius, kuris per 15 metų sumažėjo beveik tris kartus. Išlieka gana dideli pajamų, gaunamų iš žemės ūkio veiklos, skirtumai. Tai ypač matyti Šiaurės Rytų Lietuvoje, kur smulkesni ūkiai plėtoja ekstensyvesnį, pusiau natūrinį ūkininkavimą, gamina daug mažiau produkcijos rinkai. Todėl smulkiems ūkiams išsilaikyti bus labai sunku, numatyta parama neišgelbės nenašiu, smulkių ūkių.

o TERITORINĖS ATSKIRTIES DIDĖJIMAS

Teritorinė atskirtis – terminas, giminiškas terminui „socialinė atskirtis“ (*social exclusion*), ir reiškia, kad teritorijos yra periferijoje, toli nuo šalies ar regioninių centrų, pagrindinės būtinausias paslaugas teikiančios įstaigos yra toli, sunkiau pasiekiamos, jų mažai. Tokiose teritorijose gyventojai save laiko periferijos gyventojais, gyvenančiais „pasaulio pakraštyje“, valstybės pamirštais, pasmerktais.

Nykstantys sovietmečiu kurti tolygūs gyvenviečių, viešųjų paslaugų tinklai ir viešojo transporto teritorinė sistema didina teritorinę atskirtį, didėja atstumai iki pagrindinių paslaugų įstaigų, institucijų ar darbo vietų. Todėl prastėja periferinių savivaldybių gyventojų gyvenimo kokybė. Panaudojus kvartilių metodiką, įvertinus 20 atrinktų demografinių, socialinių ir ekonominių rodiklių visumą, išryškėjo kiekybiškai ir kokybiškai išreikšti savivaldybių teritorinės atskirties lygio skirtumai. Didele teritorine atskirtimi pasižymi periferinėje geografinėje padėtyje esančios savivaldybės, teritorinė atskirtis iš esmės nebūdinga savivaldybėms aplink didžiuosius šalies miestus.

o REGIONINĖ POLITIKA

Norint pristabdyti didėjančią teritorinę atskirtį ir gerovės regioninius skirtumus, reiktų atsisakyti tolygios teritorijos plėtros koncepcijos. Ne tolygus apgyvendinimas ir gamybos išdėstymas, bet gyventojų gerovė turėtų būti pagrindinis regioninės politikos tikslas. Reikia suprasti, kad gyventojų skaičius didelėje šalies dalyje ir toliau mažės, todėl tikslinga plėtoti ne visą teritoriją, o tik atraminių centrų tinklą. Rekomenduotina pakeisti kaimiškų vietovių atžvilgiu vyraujančią valstybės politiką iš „einančios paskui depopuliaciją“ į kuriančią ir užtikrinančią kaimo žmonių gerovę, ir sukurti atraminių kaimo gyvenviečių tinklą, kur (derinant ir su mobiliosios infrastruktūros projektais) būtų užtikrinamos bazinės būtinosios paslaugos gyventojams. Tikslinga paslaugas koncentruoti ir artimiausiuose miestuose, tuo pačiu vystant viešojo transporto paslaugas, užtikrinant jų finansinį ir fizinį prieinamumą. Kadangi didžiausi objektyvios gerovės skirtumai (darbo užmokesčio, užimtumo kaitos ir kt.) priklauso nuo savivaldybių padėties didžiųjų miestų atžvilgiu, teritorinę atskirtį mažintų susisiekimo su metropoliniais regionais gerinimas.

Darbo vietų nykimas periferiniuose regionuose ir su tuo susijusi depopuliacija yra neišvengiami procesai, būdingi daugumai regionų visoje Europoje, todėl svarbiausia valstybės užduotis yra ne šio proceso stabdymas, bet neigiamų pasekmių mažinimas vietos gyventojams, visų pirma, garantuojant vienodas gyvenimo galimybes nepriklausomai nuo gyvenamosios vietos (pavyzdžiui, vienodai kokybišką mokslą ar gydymą, bet nebūtinai vienodai arti esančią mokyklą, ligoninę ir pan.).

SUMMARY

THE UNEVEN REGIONAL DEVELOPMENT IN LITHUANIA: SOCIO-ECONOMIC ASPECTS OF WELLBEING

The researchers of the Lithuanian Social Research Center analyzed the regional consequences of the processes of socio-economic transformations that had taken place in recent decades and their impact on the well-being of the population across the country. The book summarises the results of the research, which was funded by a grant No. GER-005/2017 from the Research Council of Lithuania. The main aim of this book is to contribute to the knowledge of the country's regional development, emphasizing that the inhabitants of Lithuania, depending on where they live, have different living conditions and opportunities, which contradicts the fundamental principles of democratic society. Ongoing processes that have changed the structure of the country's economy have influenced the territorial structure of the labor market, and these changes have caused negative migration phenomena. Negative migration phenomena have strongly influenced the demographic spatial structure of the whole country, which has triggered changes in public service networks and all social and economic infrastructure. These changes create different business and working conditions in different regions, as well as different opportunities for access to employment, incomes, education and other public services for residents of different municipalities.

The aim of this monograph is to determine the size of the transformations that have taken place and their consequences at the municipal level. Because municipality is a place where people actually live, where they can choose jobs without changing their place of residence, without losing contact with their community and place. Unfortunately, available statistical data doesn't allow systematic assessment of all factors that determine the quality of life or the well-being of population at this territorial level. Therefore, authors of this book focused their attention on demographic and key labor market indicators, which determine namely socio-economic wellbeing of population. Also, special attention to rural places, which suffer from them most intensive changes have been paid.

The key outcomes and conclusions of the study:

○ **DEPOPULATION AND AGING REGIONS: A MAJOR DEMOGRAPHIC PROBLEM**

The problem of depopulation in Lithuania is obvious. Number of population over the past 20 years has decreased by 738.7 thousand (20.6%). The country is living in a situation of deep demographic crisis, the key aspects of which are:

- rapidly declining population;
- intensive emigration;
- low birth rate;
- aging of the population.

The depopulation is also highly differentiated spatially. In some municipalities of the North-east of Lithuania (Ignalina, Biržai, Zarasai), the population has decreased by more than a third in the last twenty years and there are no premises for changes in the nearest future, especially in the peripheral regions.

Demographic aging ratio augmented since 71 (in 2001) till 129 (2016). Territorial differences in population aging are also high. The highest old age coefficient is in North East and Southern Lithuania. In some municipalities it is twice as high as the national average. Western and Northern Lithuania's regions and some former regional and industrial centres (Visaginas, Alytus, Panevėžys) are aging at the highest pace. The main reason is high emigration due to shrinking jobs in industries. This is a serious social and economic challenge for the country as many workers are approaching age pension status.

○ THE CHANGING ROLE OF RURAL AREAS

In recent years, the number of rural residents in Western and Northern Eastern municipalities has been rapidly declining. The villages in these regions are mostly small, disappearing, with only a few inhabitants remaining. Many settlements are left without inhabitants. The role of the Lithuanian countryside is also changing. The main directions of development of rural spaces have been identified:

- suburban rural areas are transformed into residential areas for people working in the city – in these areas the population is growing;
- rural settlements in recreational areas are transformed into recreational settlements where residents live and rest only during the high season, but the total population is decreasing;
- the greatest demographic decline is experienced by rural areas in peripheral regions, where the majority of available jobs are in agricultural and forestry sectors;
- in rural areas, the network and public service institutions are changing chaotically as most local governments try to react to changes instead of managing them.

The main tendency of development, which determines people's life in rural areas of Lithuania, is labor migration resulting from the constantly decreasing number of jobs in agriculture. It is not expected that sufficient jobs will be created in the near future for residents living in rural areas, so they will keep shrinking. The emigration rates will drop due to the diminishing number of young and working age residents, but the emigration itself will be predominant process at least in the more peripheral places of Lithuania.

○ POPULATION EMPLOYMENT AND MIGRATION TRENDS

In peripheral municipalities with low population density, declining employment and the number of employed population are one of the causes of depopulation. The process is inevitable, state policy cannot stop this process at this time as share of population living in rural and semirural

places is much higher than in western countries with similar economic structure. In municipalities with a better geographical position, the number of the employed population is growing as the economy grows in metropolitan centres. The main object of the state is to reduce the negative consequences of emigration and depopulation in the most deprived regions, ensuring equal living conditions in all residential areas.

Unemployment rates are decreasing in the whole country but the problem of unemployment is traditionally the most evident in the most peripheral municipalities. The lack of skilled labor resources, the low wages and the lack of work motivation are the most important factors. When comparing the target groups, the biggest differences can be seen between the activity rates of urban and rural women and their employment rates. Employment opportunities for urban women may exceed the potential of rural women by as much as 1.5 times. Rural women are in the most disadvantage position in labour market due to the lack of jobs in the service sector there.

Due to emigration, the population of West and North Lithuania is decreasing the most as there are still residents who can emigrate due to the younger demographic structure. Only three ring municipalities of the largest cities (Vilnius, Kaunas, Klaipėda) are experiencing an increase of population due to the migration. Residents of peripheral municipalities mostly emigrate not to Lithuanian cities but to foreign countries. Reducing foreign emigration and regulating internal migration flows is a problem that is difficult to solve but the main challenge which can be achieved is not a limitation of out migration from municipalities but redirecting this out migration to the Lithuanian centres, which suffer from the lack of labour force. Then another challenge is the redistribution of economic benefits gained in agglomerations across all regions of the country.

○ **AGRICULTURAL AND RURAL DEVELOPMENT POLICY**

The new stage of agricultural development started after Lithuania joined the EU. EU support has a positive impact on agricultural development. The direct payment support mechanism is particularly favorable for large farms and has little impact on small and medium-sized family farms. They also have difficult access to financial support for the restructuring and modernization of their farms. Therefore, farms are growing, especially in the most favorable areas for agriculture in Central Lithuania. This ongoing process has an impact on labor market changes in the regions.

Though the area of utilized agricultural land is increasing, the number of farms is decreasing throughout Lithuania. The average size of the farm in Lithuania increased to 21.1 ha in 2016. Recently, the number of small farms is also decreasing in less-favored areas, but the average size of the farm remains small there (in Utena district - 9.4 ha). There is also a rapid decline in the number of people employed in agriculture. Over the past 15 years, they have fallen almost three times. There are still considerable differences in income from agricultural activity. This is particularly noticeable in North-Eastern Lithuania, where smaller farms develop more extensive, semi-subsistence farming, producing much less production for the market. Therefore, it will be very difficult for small farms to survive and we can predict further decline of jobs and residents in such rural areas.

○ **INCREASING SPATIAL EXCLUSION**

The term *spatial exclusion* is related to the term *social exclusion* and means that areas are located

on the periphery, away from national or regional centres and institutions providing principal social services are far away and less accessible. In such areas, place identity of residents is changing, they increasingly consider themselves as peripheral, living “on the periphery of the world”, forgotten by the state, condemned and left to their own devices.

The shrinkage settlements, public service networks and the public transport territorial system created at the end of the Soviet era increase spatial exclusion, increase distances to major service institutions or jobs. Therefore, the quality of life of the residents in peripheral municipalities is deteriorating. Evaluating a total of 20 selected demographic, social and economic indicators, there were some quantitative and qualitative differences between the levels of spatial exclusion of municipalities established. Municipalities in a peripheral geographical position are characterized by a high degree of spatial exclusion, and the spatial exclusion is not typical for municipalities around the major cities of the country.

State should abandon the concept of equal territory development at least in a sense of equal demographic and economic distribution. It has to be understood that the population in a large part of the country will continue to decline, therefore it is expedient to develop not a whole territory but a network of main centers. The equal quality of life but not an equal distribution of economy and population should be the major goal of regional policy. The network of basic rural settlements where basic services for the population are provided (in combination with mobile infrastructure projects) should be sustained. It is also expedient to concentrate some services in the nearest cities with growing labour markets while developing public transport services, ensuring their financial and physical accessibility. The improvement of spatial exclusion would be reduced by the improvement of connections with metropolitan regions.

LITERATŪRA

- Abreu A. (2010). The new economic of labor migration: Beware of neoclassicals bearing gifts. *Forum for Social Economics*, 41(1), p. 46–67.
- Aidukaitė J. (2004). *The Emergence of the Post-Socialist Welfare State. The Case of the Baltic States: Estonia, Latvia and Lithuania*. Stockholm.
- Aidukaitė J. (2009). Old Welfare State Theories and new Welfare Regimes in Eastern Europe: challenges or implications, *Journal of Communist and Post-communist Studies*, 42 (1).
- Aidukaitė J., Bogdanova N., Guogis A. (2012). *Gerovės valstybės kūrimas Lietuvoje: mitas ar realybė?* [Monografija], Vilnius: Spaudmeta, 412 p.
- Aidukaitė J., et al. (2014). Būsto politika ir visuomenės iniciatyvos mieste. Lietuvos socialinių tyrimų centras, Vilnius. 41 p.
- Aidukaitė J., Moskvina J., Skučienė D. (2016). Lithuanian welfare system in times of recent crisis, In: Schubert, K., Paloma de Villota, P. de, Johanna Kuhlmann, J. (eds.). *Challenges to European Welfare Systems*. Springer, p. 419–441.
- Ala-Mantila S., Heinionen J., Junnila S., Saarsalmi P. (2018). Spatial nature of urban wellbeing. *Regional studies*, 52 (7), p. 959-973.
- Aleknavičius P. (sudarytojas). (1996). *Agrarinės reformos įvertinimas*. Vilnius: Jošara, 123 p.
- Aleknavičius P., Aleknavičius A., Juknelienė D. Agrarinių teritorijų naudojimo problemos ir jų sprendimas Lietuvoje. (2014). *Žemės ūkio mokslai*, 21(2), p. 78 – 88.
- Ališauskienė M., Baltrušaitytė G., Bučaitė-Vilkė J., Indriliūnaitė R., Leonavičius V., Maslauskaitė A., Petkevičiūtė R., Schröderis I. W, Tamutienė I., Tereškinas A., Žilys A. (2015). *Socialinė atskirtis ir geras gyvenimas Lietuvoje*. Monografija (red. Tereškinas A., Bučaitė-Vilkė J.). Kaunas: VDU.
- Andriušaitienė D. (2008). *Depresinių šalies regionų darbo rinkos plėtra*. Monografija. Vilnius: Lodvila, 214 p.
- Arango J. (2000). Explaining migration: a critical view. *International Social Science Journal*, 52(165), p. 283–296.
- Aruodas.lt. (2018). Prieiga per internetą: <https://www.aruodas.lt/> (žiūrėta: 2018-11-01 – 10).
- Baranauskienė V., Daugirdas V. (2017). Lietuvos probleminių regionų bendrojo ugdymo mokyklų tinklo kaita 2001-2016 m. – didėjančios teritorinės atskirties, *Geografijos metraštis* 50, 57-74.
- Baranauskienė V., Daugirdas V. (2018). Depopuliacijos įtaka bendrojo ugdymo mokyklų tinklo kaitai Lietuvos probleminiuose regionuose 2001-2016 m., *Geografija ir edukacija: mokslo almanachas*, 6, 7-17. Prieiga per internetą: <http://dx.doi.org/10.15823/ge.2018.1>.
- Bykoviene A., Pupka D., Aleknavičius A. (2014). Žemės ūkio naudmenų ploto apskaita ir pokyčių analizė. *Žemės ūkio mokslai*, 21(4), p. 250 – 264.
- Blackorby Ch., Bossert W., Donaldson D. (2005). *Population Issues in Social Choice Theory, Welfare Economics, and Ethics*. New York: Cambridge University Press.
- Blažienė I. (1997a). Differentiation of Population Income, *Lithuanian Economic Reforms: Practice and Perspectives*. Vilnius: Margi raštai, p. 243–248.
- Blažienė I. (1997b). Lietuvos gyventojų pajamų nelygybės vertinimas, *Verslas, vadyba ir studijos '96*. Vilnius: Technika, p.38–43.
- Boschman S. (2015). Selective mobility, segregation and neighbourhood effects. Delft University of Technology.
- Burbulytė-Tsiskarishvili G. (2012). Measuring Peripherality and Accessibility for Lithuanian Regional Policy, *Regional formation and development studies*, 3 (8), 25-35.
- Burchard T., Le Grand J., Piachaud D. (1999). Social Exclusion in Britain 1991-1995, *Social Policy & Administration*, 33 (3), 227-244. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1111/1467-9515.00148>.

- Burneika D., Ubarevičienė R., Valatka V. (2016). Socio-economic segregation in growing urban regions of Lithuania. *Filosofija. Sociologija*, 26(4), p. 277–292.
- Burneika D., Ubarevičienė R., Valatka V., Baranauskaitė A., Pociūtė-Sereikienė G., Daugirdas V., Krupickaitė D. (2017). *Lietuvos metropoliniai regionai. Gyventojų erdvinė diferenciacija XXI a. pradžioje*. Monografija. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Butvilas D., Kriščiūnas A., Endziniene M., Jurkevičienė G., Švedaitė-Sakalauskė B. (2010). Jaunų žmonių, sergančių epilepsija, gyvenimo pilnatvė, *Neurologijos seminarai* (a), 14 (44), 86–92.
- Copus A. K. (1999). Peripherality and peripherality indicators, *North. The Journal of Nord-regio*, 10 (1), 11-15.
- Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. (2000). Sud.: Keinys S., Klimavičius J., Paulauskas J. ir kt. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Daugirdas V., Baubinas R. (2007). Retai apgyventos teritorijos Lietuvoje. 1. Teritorinės sklaidos aspektai. *Annales geographicae*, 40 (2), 28-37, Vilnius.
- Daugirdas V., Baubinas R. (2008). Retai apgyventos teritorijos Lietuvoje. 2. Socialinė ir demografinė gyventojų būklė. *Annales geographicae*, 41 (1-2), 5-13, Vilnius.
- Daugirdas V., Burneika D., Kriaučiūnas E., Ribokas G., Stanaitis S., Ubarevičienė R. (2013). *Lietuvos retai apgyventos teritorijos*. Monografija. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Daukantaitė D., Žukauskienė R. (2011). Optimism and Subjective Wellbeing: Affectivity Plays a Secondary Role in the Relationship Between Optimism and Global Life Satisfaction in the Middle Aged Women. Longitudinal and Cross Cultural Findings, *Journal of Happiness Studies*, 13 (1), p. 1–16.
- Degutis M., Urbonavičius S. (2013). Determinants of Subjective Wellbeing in Lithuania, *Engineering Economics*, 24 (2), p. 111–118.
- Degutis M., Urbonavičius S., Gaižutis A. (2010). Relation between Life Satisfaction and GDP in the European Union, *Ekonomika*. Vilnius, 89 (1), p. 9–21.
- Dėl Lietuvos Respublikos žemės ūkio ministro 2015 m. balandžio 1 d. įsakymo Nr. 3D – 245 “Dėl Lietuvos kaimo plėtros 2014 – 2020 metų programos priemonės „Išmokos už vietoves, kuriose esama gamtinių ar kitų specifinių kliūčių“ įgyvendinimo taisyklių patvirtinimo pakeitimo“ TAR, 2018 – 04 05, Nr. 05439.
- Dėl žemės ūkio ministro 2004 m. vasario 27 d. įsakymo Nr. 3D-72 „Dėl mažiau palankių ūkininkauti vietovių“ pakeitimo. (2004). *Valstybės žinios*, 2004 Nr. 78 - 2735.
- Dėl žemės ūkio ministro 2004 m. vasario 27 d. įsakymo Nr. 3D-72 „Dėl mažiau palankių ūkininkauti vietovių“ pakeitimo. (2006). *Valstybės žinios*, 2006 Nr. 3D-2921.
- Delfi.lt. (2011). Lietuvoje 14 savivaldybių skurdžiausios iš skurdžiausių. Prieiga per internetą: <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/lietuvoje-14-savivaldybiu-skurdziausios-is-skurdziausiu.d?id=41942863>.
- Diener E. (2000). Subjective wellbeing: the science of happiness and the proposal of national index. *The American psychologist*, 55(1). American psychological association, p. 34 – 43.
- Diržytė A., Rakauskienė O. G., Servetkienė V. (2016). Household income and satisfaction with life: cognitive – emotional impact paradox, *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 4 (2), p. 198–210. Prieiga per internetą: http://jssidoi.org/jesi/uploads/articles/14/Dirzyte_Household_income_and_satisfaction_with_life_cognitive_emotional_impact_paradox.pdf (žiūrėta: 2018-12-16).
- Diržytė A., Rakauskienė O. G., Servetkienė V. (2017). Evaluation of resilience impact on socio-economic inequality, *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 4 (4), p. 489–501. Prieiga per internetą: http://jssidoi.org/jesi/uploads/articles/16/Dirzyte_Evaluation_of_resilience_impact_on_socioeconomic_inequality.pdf (žiūrėta: 2018–12–16).
- Dunajevs E., Lazutka R. ir kt. (2017). *Pajamų pasiskirstymo veiksniai: darbas, kapitalas ir gerovės valstybė*. [Mokslo studija]. Vilnius. 234 p.
- ES paramos įtaka žemės ūkiui ir kaimo plėtrai. (2013). Vilnius: UAB „Ekonominės konsultacijos ir tyrimai.
- European Commission. (2017). *Commission Staff Working Document. Country Report Lithuania 2017. SWD(2017) 80 final*. Prieiga per internetą: https://ec.europa.eu/info/publications/2017-european-semester-country-reports_en (žiūrėta 2018-02-22).

- Europos komisija. (2018). *Tarybos rekomendacija dėl 2018 m. Lietuvos nacionalinės reformų programos su Tarybos nuomone dėl 2018 m. Lietuvos stabilumo programos COM(2018) 414 final*. Prieiga per internetą: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/2018-european-semester-country-specific-recommendation-commission-recommendation-lithuania-lt.pdf (žiūrėta 2018-12-07).
- Foster J. E., Greer J., Thorbecke E. (2010). The Foster–Greer–Thorbecke (FGT) poverty measures: 25 years later, *J Econ Inequal*, 8, 491–524.
- Foster J. E., Greer J., Thorbecke E. (1984). A Class of Decomposable Poverty Measures, *Econometrica*, 52 (3), p. 761–766.
- Galaunytė A. (2016). Tipinių vienbučių gyvenamųjų namų raida sovietinėje Lietuvoje, *Mokslas – Lietuvos ateitis / Science – Future of Lithuania*, 2016 8(1): 77–83. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.3846/mla.2016.858>.
- Gataūlinas A., Zabarauskaitė R. (2013). ES šalių subjektyvioji gerovė ekonominio išsivystymo ir socialinės politikos kontekste, *Verslas: Teorija ir praktika*. Vilnius, 14 (1-2), p. 147–156.
- Gataūlinas A. (2010). The concept of subjective well-being and its application for the analysis of EU countries, *Filosofija. Sociologija*. Vilnius, 21 (2), p. 92–100.
- Gataūlinas A., Zabarauskaitė R. (2014). Subjektyviosios gerovės sąveika su darbine veikla ir išsilavinimu ES šalyse, *Verslas: Teorija ir praktika*. Vilnius, 15 (4).
- Gataūlinas A. (2012). Subjektyviosios gerovės sąvokos struktūros taikymo empiriniuose tyrimuose rezultatų nuoseklumas, *Filosofija. Sociologija*. Vilnius, 23 (4), p. 246–255.
- Gerovė. (2018). *Žodynas.lt*. Prieiga per internetą: <https://www.zodynas.lt/terminu-zodynas/G/gerove> (žiūrėta: 2018–12–02).
- Giddens A. (2005). *Sociologija*. Kaunas: Poligrafija ir informatika.
- Glossary of Terms for Community Health Care and Services for Older Persons. (2004). *WHO Centre for Health Development Ageing and Health Technical Report*, 5. Prieiga per internetą: http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/68896/WHO_WKC_Tech.Ser._04.2.pdf?sequence=1 (žiūrėta: 2018–02–02).
- Grant E., Blue I. (2000). Social exclusion: A review and assessment of its relevance to developing countries, *Journal of Developing Societies (Brill Academic Publishers)*, 16 (2), 201.
- Gruževskis B., Orlova U. L. (2012). Sąvokos „gyvenimo kokybė“ raidos tendencijos, *Socialinis darbas*, Vilnius, 11 (1), p. 7–18.
- Guogis A. (2000). *Socialinės politikos modeliai* [Monografija], Vilnius: Eugrimas, 80 p.
- Guogis A. (2007). Why Lithuanian Model of Social Welfare Provision Does Not Resemble the Nordic One?, *Caiete sociologice*, Cluj–Napoca, 5, p. 35–45.
- Guogis A. (2011). Pažangaus gerovės normatyvinio modelio paieškos Europos ir Lietuvos kontekste, *Filosofija. Sociologija*, Vilnius, 22 (4), p. 365–372.
- Guogis A. (2012a). Gerovės valstybių modelių tipologizavimo problemos, *Mokslas ir technika*, Vilnius, 1 (631), p. 28–29.
- Guogis A. (2012b). Palyginamoji gerovės modelių ir socialinio administravimo analizė, *Tiltai: socialiniai mokslai*, Klaipėda, 1 (58), p. 31–42.
- Guogis A. (2014). Kai kurie socialiniai-politiniai gerovės valstybių kūrimo Europoje ir Lietuvoje aspektai, *Filosofija. Sociologija*, Vilnius, 25 (2), p. 71–79.
- Guogis A., Bernotas D. (2008). Lithuanian Social Policy model: Why Does it not Resemble the Swedish One?, *Facta Universitatis. Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, Niš, 1 (7), p. 13–23.
- Guogis A., Bernotas D. (2014). On the Part of Western Discoveries in Research of Welfare State Models, *Socialinis darbas: patirtis ir metodai*, Vilnius, 14 (2), p. 9–22.
- Guogis A., Gruževskis B. (2010). Ar reikia kitokio Lietuvos visuomenės socialinės raidos modelio?, *Socialinių mokslų studijos*. Vilnius: MRU, 3 (7), p. 19–35.
- Hall T. (1998). *Urban geography*. London: Routledge, p. 41–42.
- Hanell T. (2018). *Regional Quality of life in the EU. Comprehending the European space beyond GDP through the capability approach*. Doctoral dissertation. Aalto university, p. 4–10.
- Helliwell J., Layard R., Sachs J. (2018). *World Happiness Report. 2018*. New York: Sustainable Development Solutions Network. Prieiga per internetą: <http://worldhappiness.report/ed/2018/> (žiūrėta: 2018–12–08).
- Janušauskaitė G. (2008). Gyvenimo kokybės tyrimai: problemos ir galimybės, *Filosofija. Sociologija*. Vilnius, 19 (4), p. 34–44.

- Jepsen M. R., Kuemmerle T., Müller et al. (2015). Transition in European land-management regimes between 1800 and 2010, *Land use policy*, 49, 53-64. Oxford, Elsevier.
- Jordan B. (2008). *Welfare and wellbeing: Social value in public policy*. Bristol: Policy press at Bristol University.
- Kabaila A. (1999a). Regioninė šalies diferenciacija darbo užmokesčio požiūriu. *Lietuvos statistikos darbai*. Vilnius, 1 (37), p. 25–31.
- Kabaila A. (1999b). Regionų socialinio–ekonominio lygio skirtumai. *Lietuvos ekonomikos apžvalga*. Vilnius, 2, p. 91–94.
- Kanbur R., Rapoport H. (2005). Migration selectivity and the evolution of spatial inequality. *Journal of Economic Geography*, 5(1), p. 43–57.
- Kisieliauskas J., Pukelienė V. (2013). The Influence of Income on Subjective. *Taikomoji ekonomika: sisteminiai tyrimai*, 7 (2), p. 13–26.
- Kriaučiūnas E. (2016). Apgyvendinimo paslaugų teritorinė sklaida Lietuvoje. *Geografijos metraštis*, 49, 31-51.
- Kriaučiūnas E., Krupickaitė D., Pociūtė-Sereikienė G., Ubarevičienė R. (2014). Lietuvos kaimo gyvenviečių funkcijų kaitos regioninės ypatybės. *Geografijos metraštis*, 47, 70-87.
- Kriaučiūnas E., Pociūtė-Sereikienė G., Ribokas G. (2016). Gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklo kaitos tendencijos Lietuvos kaimo gyvenvietėse. *Lietuvos socialinė raida. Teritorinis aspektas*, 5, 80-94.
- Kriaučiūnas E., Ubarevičienė R., Pociūtė-Sereikienė G. (2014). Lietuvos kaimo apgyvenimo kaitos regioninės ypatybės 2001–2011 metais. *Lietuvos socialinė raida. Lietuvos gyventojai XXI a. pradžioje: sociodemografiniai aspektai*, 3, p. 78-91.
- Kronborg Bak C. (2018). Definitions and Measurement of Social Exclusion – A Conceptual and Methodological Review, *Advances in Applied Sociology*, 8, 422-443. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.4236/aasoci.2018.85025>.
- Krounier M. (1996). "Soziale Ausgrenzung" und "Underclass": Über neue Formen der gesellschaftlichen Spaltung, *SOFI-Mitteilungen*, 24, 53-69.
- Kublickienė L. (sud.) (2007). *Socialinė atskirtis ir integracija*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- Kuliešis G., Pareigienė L. (2011). Lietuvos regionų depopuliacijos prielaidų tyrimas. *Management theory and studies for rural business and infrastructure development. Research papers*, 5 (29), 116-125.
- Kuliešis G., Pareigienė L. (2015). The development of rural residents social portrait in 2001–2011. *Management theory and studies for rural business and infrastructure development = Vadybos mokslas ir studijos – kaimo verslų ir jų infrastruktūros plėtrai*, 37(2):231–240. Prieiga per internetą: <http://dx.doi.org/10.15544/mts.2015.21>.
- Lazutka R., Žalimienė L., Skučienė D., Ivaškaitė-Tamošiūnė V., Šumskaitė L. (2008). *Socialinė parama Lietuvoje: remiamųjų padėtis ir paramos rezultatai*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, Socialinės apsaugos ir darbo ministerija.
- Leonavičienė T. (2007). *SPSS program paketo taikymas statistiniuose tyrimuose*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
- Levitas R. (1998). *The inclusive society? Social exclusion and new labour*. London: Macmillan.
- Levitas R. (2004). Let's Hear it for Humpty: Social Exclusion, the Third Way and Cultural Capital, *Cultural Trends*, 13 (2/50), 41-56. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1080/0954896042000267143>.
- Lietuvos gyventojai, 1923 m. rugsėjo 17 d. surašymo duomenys. (1923). Kaunas.
- Lietuvos laisvosios rinkos institutas. (2018). *Lietuvos savivaldybių indeksas*. Prieiga per internetą <https://www.llri.lt/-tyrimai/lietuvos-savivaldybiu-indeksas> (žiūrėta 2018-12-07).
- Lietuvos Respublikos 2010 metų visuotinio žemės ūkio surašymo rezultatai pagal apskritis ir savivaldybes. (2012). *Statistikos Departamentas prie LR vyriausybės*.
- Lietuvos Respublikos Seimas. (2018). *Lietuvos Respublikos Bendruomeninių organizacijų plėtros įstatymas*. 2018-12-13. Žin. Nr. XIII-1774. (žiūrėta 2018-12-23).
- Lietuvos Respublikos Seimas. (2019). *Lietuvos Respublikos sveikatos priežiūros įstaigų įstatymas*. 1996-07-12. Žin. Nr. 66-1572. (žiūrėta 2019-02-28).
- Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerija. (2011). *Bendruomeninių organizacijų ir bendruomenių centrų veiklos ir galimybių plėtojimo tyrimas*. (žiūrėta 2018-05-18).
- Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministerija. Higienos instituto sveikatos informacijos centras (2017). *Lietuvos gyventojų sveikata ir sveikatos priežiūros įstaigų veikla 2016*. (sud. E. Urnavičienė, R. Gaidelytė). Vilnius.
- Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministerija. Valstybinė visuomenės sveikatos priežiūros tarnyba. Lietuvos sveikatos informacijos centras (2002). *Lietuvos gyventojų sveikata ir sveikatos priežiūros įstaigų veikla 2001* (sud. R. Gaidelytė, M. Garbuvienė, N. Madeikytė). Vilnius.

- Lietuvos Respublikos Vidaus reikalų ministerija. (2017). *Lietuvos regioninės politikos Baltoji knyga darniai ir tvariai plėtrai*. Pritarta Nacionalinės regioninės plėtros tarybos posėdyje 2017 m. gruodžio 15 d. Prieiga per internetą: https://vrm.lrv.lt/uploads/vrm/documents/files/LT_versija/Naujienos/Regionines_politikos_baltoji_knyga_20171215.pdf (žiūrėta 2018-02-21).
- Lietuvos Respublikos žemės ūkio ministro 2004 m. Vasario 27 d. įsakymas Nr. 3D – 72 „Mažiau palankių ūkininkauti vietovių nustatymo tvarka ir mažiau palankios ūkininkauti vietovės“. (2004). *Valstybės žinios*, 2004 Nr. 34 – 1111.
- Lietuvos Respublikos žemės ūkio ministro 2015 m. balandžio 1 d. įsakymas Nr. 3D – 245 “Dėl Lietuvos kaimo plėtros 2014 – 2020 metų programos priemonės „Išmokos už vietoves, kuriose esama gamtinių ar kitų specifinių kliūčių“ įgyvendinimo taisyklių patvirtinimo“ TAR, 2015 – 04 02, Nr. 04957.
- Lietuvos Respublikos žemės ūkio ministro 2017 m. lapkričio 14 d. Įsakymas Nr.3D-728 “Dėl tiesioginių išmokų ir susietos paramos už deklaruotus plotus mokėjimo 2017 m.“ TAR, 2017 – 11- 15, Nr. 17971.
- Lietuvos savivaldybių indeksas*. 2018. (2018). Vilnius: Lietuvos laisvosios rinkos institutas. Prieiga per internetą: <https://www.llri.lt/tyrimai/lietuvos-savivaldybiu-indeksas-2018> (žiūrėta: 2018–12–08).
- Lietuvos savivaldybių reitingai. (2017). *www.veidas.lt*. Prieiga per internetą: <http://www.veidas.lt/tag/savivaldybes> (žiūrėta: 2018–12–08).
- Lietuvos statistikos departamentas. (2013). Gyventojai pagal pragyvenimo šaltinius, Lietuvos Respublikos 2011 metų visuotinio gyventojų ir būstų surašymo rezultatai. Prieiga per internetą: <http://osp.stat.gov.lt>.
- Lietuvos Statistikos departamentas. (2016). *Kvartilių skaičiavimo metodika*. Prieiga per internetą: https://osp.stat.gov.lt/documents/10180/757294/Kvartiliu_skaiciavimo_metodika_2016.pdf (žiūrėta 2018-03-02).
- Lietuvos statistikos departamentas. (2018). Rodiklių duomenų bazė. Prieiga per internetą: https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#.
- Lietuvos statistikos departamento duomenų bazė. (2018). Prieiga per internetą: https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?indicator=S3R347#.
- Lietuvos statistikos departamento duomenų bazė. (2018). Užimtumo tarnybos duomenys: registruotas nedarbas apskrityse ir savivaldybėse. Prieiga per internetą: https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=6d2402eb-c796-4d18-91dc-86c4f3d37cd5#.
- Lietuvos statistikos metraštis 1989 metai. (1990). Lietuvos statistikos departamentas, Vilnius.
- Lietuvos statistikos metraštis 1990 metai. [Statistical yearbook of Lithuania, 1990]. (1991). Lietuvos statistikos departamentas, Vilnius.
- Lietuvos statistikos metraštis 2001 [Statistical yearbook of Lithuania, 2001]. (2001). Lietuvos statistikos departamentas, Vilnius.
- Lietuvos TSR kaimo gyvenamosios vietovės 1959 ir 1970 metais (Visasąjunginių gyventojų surašymų duomenys). (1974). Centrinė statistikos valdyba prie Lietuvos TSR ministrų tarybos, Vilnius.
- Lietuvos žemės ir maisto ūkis 2016. (2017). *Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas*. Vilnius – 181 p.
- Mačiulytė J. (2001). Les mutations agraires dans l’espace lituanien, Montpellier, 185 p.
- Mačiulytė J. (2003). Dekoletyvizacijos procesas Lietuvos kaimiškose teritorijose, *Geografija*. N° 39 (2), pp. 31–37.
- Mačiulytė J. (2004.) La recomposition de l’espace rural lituanien dans la perspective de l’intégration européenne. *Les Annales de Géographie*. 636(III– IV): 188–210.
- Mačiulytė J. (2009). „Trajectoire agraire lituanienne“, in *Héritages et trajectoires rurales en Europe* (ed. Berger A., Chevalier P., Cortes G., Dedeire M.), L’Harmattan, pp. 139–161.
- Mačiulytė J., Bagočiūtė A. (2008). Regional development disparities and regional policy in Lithuania after accession to the European Union, *Regional disparities in Central Europe* (sud. P. Gaidoš). Bratislava: Interlingua, 87-97.
- Maldžiūnas V. (1970). *Teritorinių mikrorajonų centrų tinklas Lietuvos TSR*. Kaunas: Kauno politechnikos institutas. /Mokslo kandidato laipsnio disertacija/.
- Maslow A. H. (1943). A Theory of Human Motivation, *Psychological Review*, 50 (4), p. 370–396.
- Maurel. M. C. (2012). La grande maille agraire en Europe Centrale: un invariant spatiotemporel?, *Etudes rurales*. p. 1-20.
- McCall S. (2005). Quality of Life, *Citation Classics from Social Indicators Research* (ed. by A.C. Michalos), p. 117–136.
- McLeod S. (2018). Maslow's hierarchy of needs, *SimplyPsychology.org* Prieiga per internetą: <https://www.simplypsychology.org/maslow.html#> (žiūrėta: 2018–12–03).

- Merkys G., Brazienė R., Kondrotaitė G. (2008). Subjektyvi gyvenimo kokybė kaip socialinis indikatorius: viešojo sektoriaus kontekstas, *Viešoji politika ir administravimas*. Vilnius, 23, p. 23–38.
- Meškauskas K. (1992). Lietuvos ūkis 1900-1940 m. Vilnius.
- Mikulionienė S. (2005). Socialinė atskirtis: sąvokos samprata ir vartoseną Lietuvoje, *Socialinis darbas*, 4 (2), 20–32.
- Mikulionienė S., Rapolienė G., Valavičienė N. (2018). Vyresnio amžiaus žmonės, gyvenimas po vieną ir socialinė atskirtis. Monografija. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Myrdal G. (1958, 1960). *Beyond the Welfare State*. New Haven: Yale University Press, 287 p.
- Mises L. von. (2006). *Ekonominė politika. Mintys šiandienai ir rytdienai*, Vilnius: Eugrimas.
- Morrison P. S., Weckroth M. (2018). Human values, subjective wellbeing and the metropolitan region. *Regional studies* 52 (3), p. 325-337.
- Moseley M. J. (1979). *Accessibility: The Rural Challenge*. London: Methuen.
- Moseley M. J. (1981). The supply of rural (in)accessibility, *Transport and Public Policy Planning* (sud. D. Banister, P. Hall). London: Methuen, 183-188.
- Moseley M. J., Harman R. G., Coles O. B., Spencer M. B. (1977). *Rural Transport and Accessibility*, Central of East Anglian Studies, University of East Anglia, Norwich, Norfolk.
- OECD regional wellbeing index. (2018). Prieiga per internetą: <https://www.oecdregionalwellbeing.org/>.
- Oswald A. J., Wu S. (2010). Objective confirmation of subjective measures of human well-being: evidence from the U.S.A. *Science*. 2010 Jan 29;327(5965):576-9.
- Percy-Smith J. (sud.) (2000). *Policy Responses to Social Exclusion: towards Inclusion?* – Open University Press.
- Plėšnys A. (2014). Gerovės valstybės modeliai šiuolaikinėje kultūrinėje tradicijoje, *Filosofija. Sociologija*. Vilnius, 25 (3), p. 137–145.
- Pocius A. (2007). Changes in internal territorial Lithuanian resident mobility and influence of migration of labour market, *Survey of Lithuanian economy Statistics Lithuania, Ministry of Economy*, 2, 24-32.
- Pocius A., Gruževskis B. (2016). Demografinių pokyčių ypatumai šalies didžiuosiuose miestuose, *Lietuvos socialinė raida. Teritorinis aspektas*, 5, 25-43.
- Pociūtė G. (2014). *Periferingo teritorinė raiška Lietuvoje*. /Daktaro disertacija/. Vilnius: Vilniaus universitetas. Prieiga per internetą: https://www.researchgate.net/deref/http%3A%2F%2Fvddb.library.lt%2Ffedora%2Fget%2FFLT-eLABa-0001%3AE.02-2014-D_20140512_103814-60982%2FDS.005.0.01.ETD (žiūrėta 2018-12-20).
- Pociūtė-Sereikienė G., Baranauskienė V., Daugirdas V. (2019). Spatial exclusion in Lithuania: peripheries as „losers“, metropolitan areas as „winners“, *Przegląd Geograficzny [Polish Geographical Review]*. 91 (2), p. 5-19. Prieiga per internetą: <http://rcin.org.pl/igipz/dlibra/publication?id=98241&tab=3>. <https://doi.org/10.7163/PrzG.2019.2.1>.
- Pociūtė-Sereikienė G., Kriaučiūnas E. (2018). The development of rural peripheral areas in Lithuania: the challenges of socio-spatial transition, *European Countryside*, 10 (3), p. 498-515.
- Poviliūnas A. (2003). *Kaimo atskirties profiliai*. Vilnius: Kronta.
- Rakauskienė O. G., Puškorius S. ir kt. (2017). *Socialinė ekonominė nelygybė Lietuvoje*. [Mokslo studija]. Vilnius: MRU, 476 p.
- Rakauskienė O. G., Strunz H. (2016). Approach to Reduction of Socioeconomic Inequality: Decrease of Vulnerability and Strengthening Resilience, *Economics and Sociology*, 9 (4), p. 243–258.
- Rakauskienė O. G., Volodzkienė L. (2017a). The Inequality of Material Living Conditions in EU Countries, *Economics and Sociology*, 10 (1), p. 265–278.
- Rakauskienė O. G., Volodzkienė L. (2017b). Uneven distribution of material living conditions (wealth): Lithuanian Case, *Torun Business Review*, 16 (2), p. 33–52.
- Roback J. (1982). Wages, Rents, and the Quality of Life. *The Journal of Political Economy*, Vol. 90, No. 6 (Dec., 1982), p. 1257-1278. The University of Chicago Press.
- Rodrigues-Pose A., Ketterer T. (2012). Do Local Amenities Affect the Appeal of Regions in Europe for Migrants? *Journal of Regional Science*, 52(4), p. 535-561.
- Rupas V., Vaitekūnas S. (1980). *Lietuvos kaimo gyventojai ir gyvenvietės*, Vilnius: Mintis.
- Sanderson I. (2000). Access to services. *Policy Responses to Social Exclusion: towards Inclusion?* (sud. J. Percy-Smith) Open University Press.
- Savivaldybių gerovės indeksas*. 2018. (2018). Vilnius: Vilniaus politikos analizės institutas, 13 p.

- Scharf T., Phillipson C., Smith A. E. (2005). Social exclusion of older people in deprived urban communities in England, *European Journal of Ageing*, 2 (2), 76–87.
- Schürmann C., Talaat A. (2002). The European peripherality index, in European Regional science Association (ERSA), *42nd Congress of the European Regional Science Association*. Dortmund, 27-31 August 2002.
- Schvanen T., Atkinson S. (2015). Geographies of wellbeing: An introduction. *Geographical journal*, 151 (2), p. 98-101.
- Servetkienė V. (2012). Lietuvos gyventojų gyvenimo kokybės pokyčiai: statistika ir realybė, *Societal Innovations for Global Growth*, 1 (1), p. 792–815.
- Shor M., Burneika D. (2017). Metropolitinių Lietuvos miestų migraciniai regionai XXI amžiaus pradžioje. *Geografijos metraštis*, 50, p. 41 -56.
- Skebas V., Spečiūnas V. (2006). Kolektyvizacija, Visuotinė lietuvių enciklopedija. Prieiga per internetą: <https://www.vle.lt/Straipsnis/kolektyvizacija-46824>.
- Skučienė D. (2012). Lietuvos pensininkų subjektyvioji gerovė tarp Europos šalių, *Gerontologija*, 13 (3), p. 154–164.
- Skurdas ir socialinė atskirtis Lietuvoje. 2018. (2018). Vilnius, 26 p. Prieiga per internetą: <http://www.stopskurdas.lt/wp-content/uploads/2018/10/SKURDAS-IR-SOCIALIN%C4%96-ATSKIRTIS-2018.pdf> (žiūrėta: 2018-12-07).
- Stanaitis S. (2010). *Lietuvos žmoniškieji išteklių: visuomeninės teritorinės transformacijos*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
- Starkauskienė V. (2011). *Gyvenimo kokybės veiksniai ir jos kompleksinio vertinimo modelis* [daktaro disertacija]. VU. Statistikos departamentas. (2018). Database. Prieiga per internetą: [https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/.](https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/)
- Steinert H. (2007). The Cultures of Welfare and Exclusion, *Welfare Policy from Below: Struggles Against Social Exclusion in Europe* (sud. H. Steinert, A. Pilgram). Aldershot: Ashgate.
- Stępnia M., Wiśniewski R., Goliszek S., Marcińczak S. (2017). Dostępność przestrzeni do usług publicznych w polsce, *Prace Geograficzne*, 261. Warszawa: IGI PAN.
- Szmytkie R., Tomczak P. (2018). Procesy depopulacji na obszarach wiejskich województwa dolnośląskiego w latach 1995–2015. *Studie regionalne I lokalne*. 73 (3).
- Šabanovas S. (2016). *Šiuolaikinių Lietuvos teritorijų socialinė raida* [Daktaro disertacijos santrauka]. Vilnius, VU, 45 p.
- Šešelgis K. (1975). *Rajoninio planavimo ir urbanistikos planai*. Vilnius: Mintis.
- Šešelgis K. (1996). Teritorijų planavimo raida Lietuvoje, *Urbanistika ir Architektūra*, 21 (1), 4–19.
- Šešelgis K., Kleinas M., Zubovas V. (1951). Kolūkių gyvenviečių planavimas. Vilnius.
- Šileika A. (1997). Gyvenimo lygio problema Lietuvoje, *Lietuvos ūkis*. Vilnius, Nr. 9.
- Šileika A., Blažienė I. (2000a). Gyventojų pajamų diferenciacija ir skurdas Lietuvoje, *Pinigų studijos*. Vilnius: Lietuvos bankas, 3, p. 32–44.
- Šileika A., Blažienė I. (2000b). Lietuvos gyventojų pajamos ir skurdo problema, *Ekonomika. Mokslo darbai*. Vilnius: VU leidykla, 51, p. 136–144.
- Šileika A., Gruževskis B., Blažienė I., Zabarauskaitė R. (2007). *Vaikų skurdo ir socialinės atskirties mažinimo galimybės ir priemonės Lietuvoje*. Vilnius: Darbo ir socialinių tyrimų institutas.
- Šileika A., Paškevičiūtė J. (2013). Lietuvos tapsmo gerovės valstybe prieštaros, *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos*. Šiauliai: ŠU leidykla, 1 (29), p. 8–19.
- Šileika A., Tamašauskienė Z., Zaleskis E. (2009). Gyvenimo lygis ir jo lyginamoji analizė Lietuvoje ir kitose Europos Sąjungos šalyse, *Socialiniai tyrimai*. Šiauliai: ŠU leidykla, 3 (17), p. 84–95.
- Šileika A., Zabarauskaitė R. (2006). Skurdas, jo matavimas ir tendencijos Lietuvoje, *Ekonomika. Mokslo darbai*. Vilnius: VU leidykla, 74, p. 64–78.
- Šileika A., Zabarauskaitė R. (2009). Skurdas: metodologijos klausimai ir lygis Lietuvoje, *Socialinis darbas. Mokslo darbai*. Vilnius: MRU, 8 (1), p. 17–27.
- Šilinskas G., Žukauskienė R. (2004). Subjektyvios gerovės išgyvenimas ir su juo susiję veiksniai vyrų imtyje, *Psichologija*, 30, p. 47–58.
- Taylor Z. (1999). Przestrzenna dostępność miejsc zatrudnienia, kształcenia i usług a codzienna ruchliwość ludności wiejskiej, *Prace Geograficzne*, 171, Wydawnictwo Continuo, Wrocław: IGI PAN.
- Taylor Z. (2003). Accessibility to Facilities Versus Daily Mobility of Rural Dwellers: The Case of Poland, *Rural Services and Social Exclusion, European Research in Regional Science* (sud. G. Higgs), 12, 95-125. London: Pion.
- Tarybų Lietuva – Čia mūsų namai Nr. 37 (914). (1968). Filmus (Išleido: P. Abukevičius, Skvaranavičius, Lietuvos kino studija).

- Teisės aktų, reglamentavusių teritorijų planavimo, statybos ir valstybinės statybos kontrolės tvarką Lietuvoje 1947–1992 metais, sąrašas. (2009). Valstybinė teritorijų planavimo ir statybos inspekcija prie aplinkos ministerijos. Prieiga per internetą: www.vtpsi.lt/vtpsi_dokum/istor.doc.
- Telešienė A. (2015). Asmeninė ir socialinė subjektyvi gerovė Lietuvoje, *Filosofija. Sociologija*. Vilnius, 26 (4), p. 293–303.
- Tereškinas A. (2015). Socialinės atskirties geneologijos: normatyvumas, pripažinimas, subjektyvi gerovė, *Socialinė atskirtis ir geras gyvenimas Lietuvoje*. Monografija (red. A. Tereškinas, J. Bučaitė-Vilkė). Kaunas: VDU, 15-38.
- The Legatum Prosperity Index*. (2018). London: Legatum Institute, 73 p. Prieiga per internetą: [https://lif.blob-core.windows.net/lif/docs/default-source/default-library/181115_pi2018-web-\(1\)660554ff15736886a8b2ff0-0001f4427.pdf?sfvrsn=0](https://lif.blob-core.windows.net/lif/docs/default-source/default-library/181115_pi2018-web-(1)660554ff15736886a8b2ff0-0001f4427.pdf?sfvrsn=0) (žiūrėta: 2018–12–07).
- Truska L. (1995). Lietuva 1938–1953 metais, Kaunas.
- Tučas R. (2018). Lietuvos gyventojų amžiaus demografinės struktūros kaitos prognozės 2017-2021 m. 2018 sausio 18 d. ŠMM organizuotos konferencijos medžiaga. Prieiga per internetą: https://www.academia.edu/3570-9812/LIETUVOS_GYVENTOJ%C5%B2_AM%C5%BDIAUS_DEMOGRAFIN%C4%96S_STRUKT%C5%AAROS_KAITOS_PROGNOZ%C4%96_2017_2021_M (žiūrėta 2018-02-11).
- Ubarevičienė R. (2016). Lietuvos gyventojų vidaus migracijų teritoriniai ypatumai XXI a. Lietuvos socialinė raida Nr. 5. Lietuvos socialinė raida: teritorinis aspektas, p. 9-24. Vilnius: LSTC.
- Ubarevičienė R. (2018). *Baltijos šalių gyvenviečių sistemų teritorinės organizacijos kaitos sociodemografinė analizė*. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Ubarevičienė R. (2018). City systems in the Baltic states: the Soviet legacy and current paths of change. *Europa Regional*, 25(2), p. 15-29.
- Ubarevičienė R., van Ham M. (2017). Population Decline in Lithuania: Who Lives in Declining Regions and Who Leaves? *Regional Studies, Regional Science*, 4 (1), 57-79. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1080/21681376.2017.1313127>.
- Ubarevičienė R., van Ham M., & Burneika D. (2016). Shrinking regions in a shrinking country: The geography of population decline in Lithuania 2001-2011. *Urban Studies Research*, p. 1–18.
- Ūkininkų ūkių registras. (2018). Prieiga per internetą: www.vic.lt/valdos-ukiai/wp-content/uploads/sites/3/2018/11/.
- Vainienė R. (2018). Skurdo lygis, *Verslo žinios: žodynas*. Vilnius. Prieiga per internetą: <http://zodynas.vz.lt/Skurdo-lygis> (žiūrėta: 2018–12–07).
- Vaitekūnas S. (1989). *Gyvenviečių geografija*. Vilnius: Vilniaus Universitetas.
- Vaitekūnas, S. (2006). Lietuvos gyventojai: Per du tūkstantmečius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Vanagas J., Krisjane Z., Noorkoiv R., Staniunas E. (2002). Planning urban systems in Soviet times and in the era of transition: the case of Estonia, Latvia and Lithuania, *Geographia Polonica*, 75 (2), 75-100.
- Vandenbroucke, P., Fehér, I. (2011). Dynamique des structures agraires hongroises. Quels profils d'exploitation se dessinent, *Economie rurale*. p. 325-326.
- Vazonienė G., Kiaušienė I. (2018). Social Infrastructure Services for Promoting Local Community Wellbeing in Lithuania, *European Countrycide*, 10(2), p. 340-354. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.2478/euco-2018-0020>.
- Vazonienė G., Pakeltienė R. (2017). Methods for the Assessment of Rural Social Infrastructure Needs, *European Countrycide*, 9(3), p. 526-540. Prieiga per internetą: DOI: 10.1515/euco-2017-0031.
- Veidas. (2018). Lietuvos savivaldybių reitingas. Prieiga per internetą: <http://www.veidas.lt/veidas/savivaldybes> (žiūrėta 2018-12-07).
- Verkulevičiūtė V. (2009). *Gyvenimo lygio teritoriniai skirtumai Lietuvoje pagal socialinius–ekonominius rodiklius* [daktaro disertacija]. Vilnius, VU.
- Verslo žinios. (2012). Probleminiai sprendimai probleminėms Lietuvos teritorijoms. Prieiga per internetą: <https://www.vz.lt/archive/article/2012/6/23/probleminiai-sprendimai-probleminems-lietuvos-teritorijoms-#ixzz5QrybMUNW>.
- Vidickienė D., Gedminaitė-Raudonė Ž., Vilkė R. (2016). Kaimiškujų regionų gyvybingumo veiksniai: Mokslo studija. Vilnius: Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas. 99 p. Prieiga per internetą: <https://www.laei.lt/?mt=leidiniai&straipsnis=1109&metai=2016>. ISBN 978-9955-481-60-7.

- Vilniaus politikos analizės institutas (2018). *Savivaldybių gerovės indeksas*. Prieiga per internetą <http://www.vilniusinstitute.lt/> (žiūrėta 2018-12-07).
- Visuotinio 2003 m. žemės ūkio surašymo rezultatai pagal apskritis ir savivaldybes. (2005). *Statistikos Departamentas prie LR vyriausybės*.
- Walker A., Barnes M., Blom A., Cox K., Lessof C. (2006). *The social exclusion of older people: evidence from the first wave of the English longitudinal study of ageing (ELSA)*. London: Office of the Deputy Prime Minister.
- Walsh K., O'Shea E., Scharf T., Schucksmith M. (2014). Exploring the impact of informal practices on social exclusion and age-friendliness for older people in rural communities, *Journal of Community Applied Social Psychology*, 24 (1), 37–49.
- Walsh K., Scharf T., Keating N. (2017). Social exclusion of older persons: a scoping review and conceptual framework. *European Journal of Aging*, 14, 81.
- Ward P., Walsh K., Scharf T. (2014). *Measuring old-age social exclusion in a cross-border context: Findings of a comparative secondary analysis in Ireland and Northern Ireland*. Galway: Irish Centre for Social Gerontology. National University of Ireland Galway.
- Zabarauskaitė R. (2004). Socialinių-ekonominių rodiklių panaudojimas skurdo bei jo priežasčių tyrimui Lietuvos regionuose, *Verslas, vadyba ir studijos*. 2004. *Mokslo darbai*. Vilnius: Technika, p. 253–264.
- Zabarauskaitė R. (2005). Socialiniai-ekonominiai veiksniai, lemiantys skurdo atsiradimą Lietuvoje: regioninis aspektas, *Lietuvos statistikos darbai*. Vilnius: Statistikos departamentas, 42, p. 22–28.
- Zabarauskaitė R. (2007). Šalies ekonominio augimo bei gyventojų užimtumo įtaka skurdo mažinimui Lietuvoje, *Verslas, vadyba ir studijos*. 2006. *Mokslo darbai*. Vilnius: Technika, p. 105–116.
- Zabarauskaitė R., Blažienė I. (2012). Gyventojų pajamų nelygybė ekonominių ciklų kontekste, *Verslas: teorija ir praktika*. Vilnius, 13 (2), p.107–115.
- Zabarauskaitė R., Gruževskis B. (2015). *Sisteminis skurdo problemos tyrimas Lietuvoje*. Kaunas: Lietuvos Caritas, 80 p.
- Žalimienė L. (2004). Skurdo kultūros ypatumai (socialinio darbo aspektas), *Socialinės grupės: nepritekliaus žymės* (sud. A. Vosyliūtė), 45–50. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- Želsvelės kronikos. (1970). Film. Rež. B. Pajėdienė operatorius K. Matuzevičius. Lietuvos kino studija.
- Žemės kadastras. (1989). Vilnius: „Mokslas“.
- Žukauskienė R., Žukauskas Š. (2013). Materializmo ir subjektyvios gerovės ryšys skirtingas pajamas gaunančių tiriamųjų grupėse, *Socialinis darbas*, 12 (1), p. 187–200.
- Žvinakevičiūtė A. (2009). Ir šiandien kombinato teritorijoje – ne plynė, *Alytaus naujienos* 2009-10-01.
- 1989 m. visuotinio gyventojų surašymo duomenys. (1991). II tomas, Statistikos departamentas prie LR Vyriausybės, Vilnius.
- 1989 m. visuotinio gyventojų surašymo duomenys. (1991). I tomas, Statistikos departamentas prie LR Vyriausybės, Vilnius.
- 2001 metų Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo duomenys. (2002). Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/gyventoju-ir-bustu-surasymai1>.
- 2011 metų Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo duomenys. (2013). Gyventojai gyvenamosiose vietovėse. Prieiga per internetą: http://statistics.bookdesign.lt/esu_10.htm?lang=lt.
- 2016 m. žemės ūkio struktūros tyrimo rezultatai. Results of the Farm Structure Survey 2016. (2018) *Lietuvos statistikos departamentas*. Vilnius – 88 p.
- Стульгинский С. (1963). Перспективное расселение Литовской ССР в районной планировке республики, Труды конференции по вопросам размещения промышленности и развития городов, Вильнюс, 11-123.

Daugirdas V., Baranauskienė V., Burneika D., Kriaučiūnas E., Mačiulytė J., Pocius A.,
Pociūtė – Sereikienė G., Ribokas G.

**NETOLYGAUS REGIONINIO VYSTYMOSI PROBLEMA LIETUVOJE: SOCIO-EKONOMINIAI
GEROVĖS ASPEKTAI.** Kolektyvinė monografija. – Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, 2019. 141 p.

ISBN 978-9955-531-66-1

Šioje monografijoje Lietuvos socialinių tyrimų centro mokslininkai nagrinėja pastaraisiais dešimtmečiais vykusią Lietuvos visuomenės transformacijos procesų regionines pasekmes ir jų poveikį šalies gyventojų gerovei. Pagrindinis knygos autorių tikslas yra prisidėti prie šalies regioninės raidos pažinimo akcentuojant tai, kad Lietuvos gyventojai, priklausomai nuo to, kur gyvena, turi skirtingas gyvenimo sąlygas ir galimybes, o tai prieštarauja pamatiniams demokratinės visuomenės principams. Neišvengiami procesai, pakeitę šalies ekonomikos struktūrą, negalėjo nepadaryti įtakos darbo rinkos teritorinei struktūrai, o šie pokyčiai negalėjo nesukelti migracijos reiškinių. Pastarieji labai stipriai pakeitė visą šalies demografinę erdvinę struktūrą, paskui kurią keitėsi ir viešosios infrastruktūros tinklai. Šie pokyčiai kuria skirtingas verslo ir darbo sąlygas skirtinguose regionuose, tuo pačiu ir skirtingas galimybes dirbti, užsidirbti, gauti išsilavinimą ir kitas viešas paslaugas skirtingų savivaldybių gyventojams. Kolektyvinės monografijos autoriai siekė nustatyti vykusią transformacijų mastą ir jų pasekmes savivaldybių lygmenyje, nes būtent tai yra vietos, kur vyksta kasdienis žmonių gyvenimas. Darbo vietų nykimas periferiniuose regionuose ir su tuo susijusi depopuliacija yra neišvengiami procesai, būdingi daugumai regionų visoje Europoje, todėl svarbiausia valstybės užduotis yra ne šio proceso stabdymas, bet neigiamų pasekmių mažinimas vietos gyventojams, visų pirma, garantuojant vienodas gyvenimo galimybes nepriklausomai nuo gyvenamosios vietos. Ypatingas dėmesys knygoje skiriamas, kaimiškų vietovių raidai, kadangi būtent šios vietos labiausiai paveiktos neigiamų periferizacijos procesų, o negatyvūs socio-demografiniai procesai čia ypač ryškūs.

Lietuvių kalbos redaktorius Tomas Taškauskas
Maketuotojas Rimantas Junevičius
Viršelio nuotraukos autorius: Donatas Burneika

Lietuvos socialinių tyrimų centras
A.Goštauto g. 9, LT-01108 Vilnius